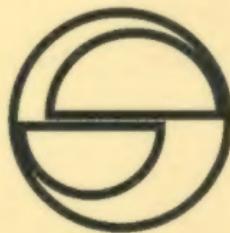
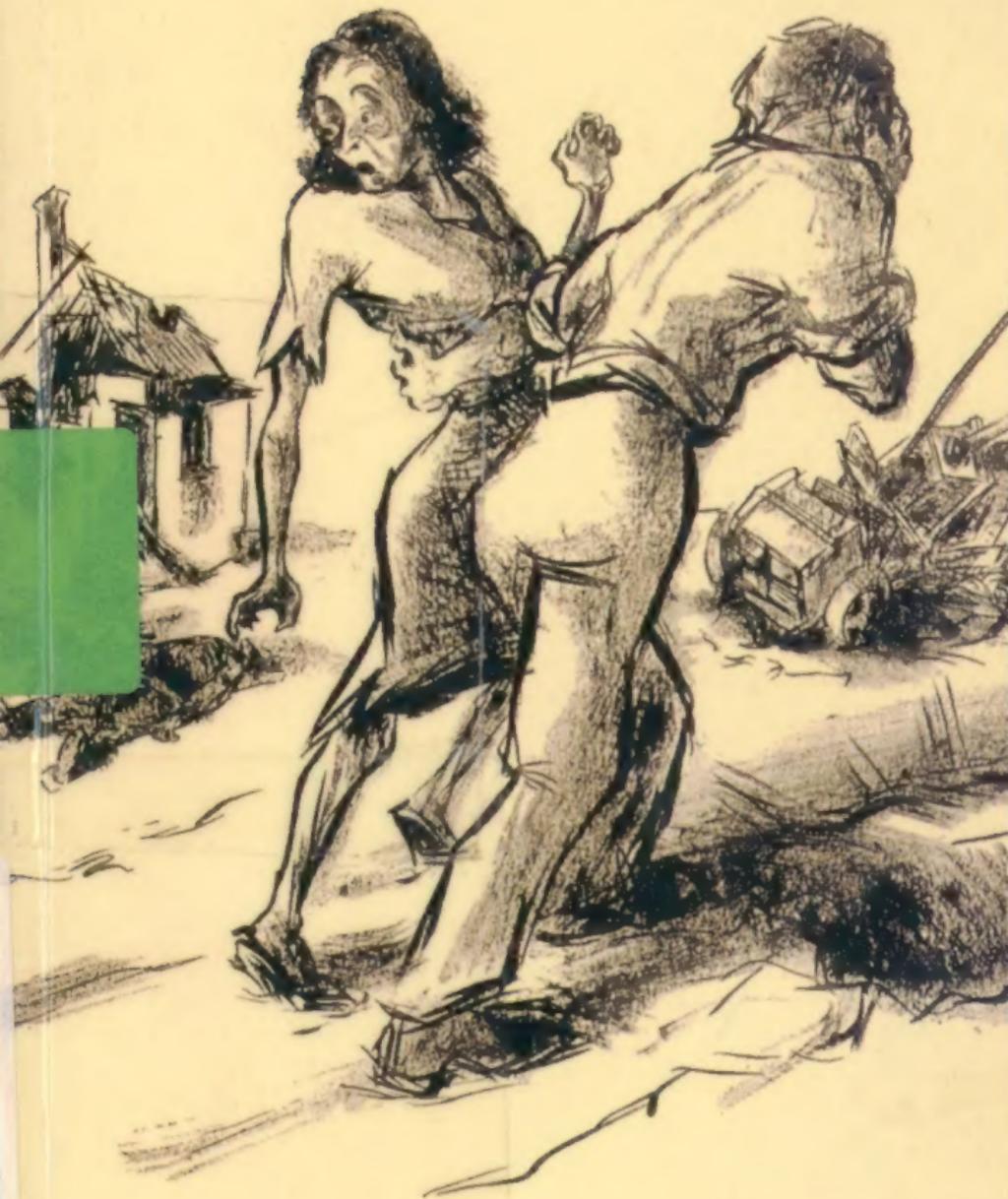

Sebastian Haffner
Megjegyzések Hitlerhez

Fordította
Győri László

A 168647

Sebastian Haffner

*Megjegyzések
Hitlerhez*

GUIDO KNOPP ELŐSZAVÁVAL

Európa Könyvkiadó
Budapest, 2002

Die Originalausgabe erschien unter dem Titel
Anmerkungen zu Hitler
Copyright © 1978 by Kindler Verlag GmbH,
München

Hungarian translation © Győri László, 2002

A 168647

Előszó

Guido Knopp: *Megjegyzések Haffnerhez*

Vannak könyvek, amelyeken nem fog az idő. A *Megjegyzések Hitlerhez* is ilyen. Egyszerűen nem porosodik. Húsz év telt el a megjelenése óta, és mit sem öregedett.

Ez főként szerzőjének köszönhető. Sebastian Haffner hetvenévesen írta meg legfontosabb művét. Öregkorú mű volna? Nem az. Haffner megnyilvánulásaiból – akárhányszor csak hozzászólt a német kortörténet különböző kérdéseihez – egy olyan férfiú szuverén frissessége áradt, aki mer gondolkodni, gondolkodásán érződik a korral szerzett bőlcseesség, ugyanakkor bátrabb és fiatalosabb, mint a radikális ifjúság.

Hogy mi teszi hitelessé Haffnert? Alighanem az, hogy sosem hajbókolt a hatalom előtt. Hányszor állt ellen, hányszor mondott nemet, feküdt keresztre, nem törődve saját karrierjével! Haffner, az intellektuális lázító? Ebben már van valami, de inkább úgy mondanám: zseniális közvetítő, aki a történettudomány és a nyilvánosság között teremt kapcsolatot.

Ez a közvetítői szerep Németországban fontosabb, mint bárhol másutt. Németországban ugyanis nincs olyan téma, amely élénkebb vitát váltana ki, mint a német történelem, lásd a Goldhagen-vitát, vagy a Wehrmacht-vitát.

És akkor, tessék, jön egy kívülálló. Még csak nem is történész, nem is tudós. Valaha jogot tannult. Publicista. Úgy tud írni, ahogy csak na-

gyon kevesen a német nyelvterületen: erőteljesen, izgalmasan, elegánsan és eredeti módon. Sebastian Haffner népszerűsítő, ismeretterjesztő író – a szó legjobb értelmében. Könyveiben, publicisztikáiban és esszéiben csak ő egymaga mindenki másnál több történelmi ismeretet adott át a háború utáni német olvasóknak, élesztgetve történelmi tudatukat. Ezt persze soha zokon veszik. A sikeresnek minden akadnak irigyei.

Az emigráns Haffner markáns stílusán aligha nem az angliai évek hagyta téveszthetetlen nyomot. A szigetországban – de áll ez az egész angol nyelvterületre – nem kell a történésznek érthetetlenül írnia, hogy komolyanak hason. Nincs még egy ember, aki Haffneréhez hasonló virtuozitással emelne ki a lényeget és gyújtaná lángra olvasói fantáziáját.

A *Megjegyzések Hitlerhez* a kedvenc könyve – mondja Haffner. Nekem is ez a kedvenc könyvem. Először 1978-ban, nem sokkal megjelenése után olvastam. Egy éjszaka alatt végeztem vele. Az ember belekezdt, a könyv megragadja, foglyul ejti, és nem engedi. Megigézi állításaival és nyelvével. Íme Hitler az analitikus díványán. Íme az életút, a teljesítmények, a sikerek, a tévedések, a hibák és az árulás. Józanul egymás mellett a tények és briliáns kifejtésük.

A könyv megosztotta a közösséget, a lelkes elragadtatástól a heves elutasításig kijutott neki mindenből. De Haffnernél ez mindenig így volt. Épp ez a zsenialitása: sarkasan megfogalmazott téziseivel közismert tényeket helyez új megvi-

ágításba, s ezzel provokálja olvasóit. Gondolatokat provokál ki belőlük.

Saját, Hitlerhez, az évszázad egyik legnagyobb témajához fűződő viszonyomat alapvetően befolyásolta ez a könyv.

Haffner Hitler-munkája adta az ötletet, hogy 1978-ban, szülővárosomban, Aschaffenburgban megrendezzem a *Hitler ma* című nemzetközi konferenciát, amelyre a legnevesebb Hitler-kutatókat és Hitlerrel foglakozó szerzőket hívtam meg. A záróvítát a televízió is közvetítette. Haffner brillírozott.

Ezért egy kicsit magam is büszke vagyok rá, hogy Hitler-könyve egy csapásra bestseller lett. A kongresszus zárfórumán Haffner még úgy vélte, szó sincs róla, hogy új Hitler-hullám indult volna el. „Az én könyvem sem fogy úgy, ahogy szeretném” – mondta. Két hét múlva már ez a könyv vezette a sikerlistát. Haffner könyve nélkül aligha tudtam volna megírni – vagy másfél évtizeddel később – saját Hitler-könyvemet. A kutatás sok tekintetben nagyon közel került Haffner magyarázataihoz. A kutatók fáradságos munkával utólag megerősítettek egy sor olyan gondolatot, amelyet ő még játszott hipotézisként állított fel. Ha mondanom kellené három – számomra nélkülözhetetlen – Hitlerről szóló könyvet, Haffnerét, Festét és Jäckelét nevezném meg.

Mármost mitől kitűnő ez a könyv? Nem íródott azon a terjengős, tudományos tolvajnyelven, amely az átlagolvasónak ugyan kínai, de amely sajnos ma is a tudományos minőség szinonimájának számít. Haffner tömören, kon-

centrálisan és lényegretörően ír, ösvényt vág a Hitlerről szóló információk dzsungelében.

Ez a könyv tiszta olvasói, figyelembe veszi érdeklődésüket, legfőképpen pedig tudásuk szintjét. A *Megjegyzések Hitlerhez* olyan könyv, amely még húsz évvel megjelenése után is inspirálja a téma szakértőjét, de ugyanakkor nem íródott ennél jobb Hitler-könyv az érdeklődő laikus számára sem. Egyszóval ez a könyv egyszerre szól Golo Mann-nak és az utca emberének. Golo Mann természetesen írt recenziót rólá, s elismerésének adott hangot. A hétköznapi emberek százezrei pedig éppen e könyv segítségével értették meg Hitlert, a huszadik század nagy gonosz szellemét, akinek megértezéhez Haffner könyve nélkül bajosan találták volna meg az utat.

Nagy előnye Haffner könyvének, hogy szerzője nem egy újabb, sokadik életrajzzal akart előrukkolni. Ha kétszáz, viszonylag nagy betűkkel telenyomtatott oldalon, lábjegyzetek nélkül írnak Hitlerről, akkor ott óhatatlanul a lényegről lesz szó, a fő vonalakról. Egy ilyen könyv arra készítet, hogy azonnal és egy ültő helyünkben olvassuk el. A közismert, ezeroldalas műveket gyakran – idő híján, vagy mert megunkjuk őket – csak felületesen átfutjuk. E könyv elolvasása azonban – gondolom – annak is élmény, aki nem mindenben osztja a szerző nézeteit.

Egyetlen nagy lélegzettel és nagy intellektuális szenvédélytel megírt könyv, bevilágítja a meggyőző bizonyítékok hideg fénye. Ez a könyv minden, csak nem gyáva. Rögtön az elején széles gesztusokkal megy elébe Hitler-

nek: persze, valóban megvalósította a gazdasági csodát. Térnészetesen sikerült maga mögé állítania a németeket. Hogyne volna igaz, hogy Hitler és a németek céljai részben azonosak voltak. A Rajna-vidék elfoglalását, az Anschlußt, a Szudéta-vidék megszállását a németek többsége ujjongó lelkesedéssel üdvözölte. Virágosval fogadták a hódítót. Az efféle háborúk rendkívül népszerűek voltak. Ugyan, kinek lehetett volna akár egyetlen rossz szava arra, hogy puskalövés nélkül „hazahozzák” a Birodalom határain kívül rekedt németeket, és hogy hatályon kívül helyezik a versailles-i béke kiáltó igazságtalanságait? Volt azonban egy óriási félreértes. Hitlernek egészen más céljai voltak: Kelet-Európa meghódítása és a zsidók kiirtása. Hitler – ha nagy kerülővel is, de – errefelé tartott. Az Oroszország ellen indított háború és a zsidók kiirtása elválaszthatatlan egymástól. 1941 decembere, a Moszkva alatt elszenvedett veresgég után Hitler tudta, hogy a háború elveszett. Ám ha első tébolyult ötletét már nem sikerült megvalósítania, megpróbálkozott a másikkal, a zsidóság kiirtásával.

Iszonyú. Hárrom és fél éven keresztül német katonák és civilek millióinak kellett meghalniuk, hogy Hitlernek legyen elég ideje zsidók millióinak meggyilkolására. Véres csatákat vívtak és elkeseredett küzdelmeket folytattak, lovagkereszteket osztogattak, és „büszke gyász” közepette, ünnepélyesen temették a halottakat, biztosítandó, hogy a gázkamrák és a krematóriumok fennakadás nélkül üzemelhessenek.

A katonák abban a hitben harcoltak, hogy a „népért és a hazáért” adják életüket. Valójában

azonban arra az ocsmány célra használták fel a Wehrmachtot – amelynek ez volt a tragédiája –, hogy az általa tartott frontvonalak mögött végrehajtsák a holocaustot. A német nép tehát „gyengének” bizonyult s a háború épp ezért az ellene elkövetett gyilkossági kísérlettel zárult. Haffner következtetése: Hitler „végül úgy viselkedett, mint egy versenyistálló hirtelen haragú és csalódott tulajdonosa, aki agyonvereti legjobb lovát, amiért az nem volt képes megnyerni a derbit”.

Németország elpusztítása volt az utolsó gónosz cél, amelyet Hitler maga elé tűzött, de ezt már nem valósíthatta meg.

Haffner újra ráírányítja figyelmünket arra a nyilvánvaló, ám mégis oly gyakran vitatott tényre, hogy a történelmi fejlődés nem automatikus. Hitler gyilkos birodalma nem következett törvényeszerűen Németország különütjaiból. Előre elrendelt, sorsszerű, Leuthen–Lan-gemarck–Auschwitz halálösvény nem létezett, mint ahogyan nem vezet semmiféle logikus fejlődés Luthertől Bismarckon át Hitlerig.

Hitler hatalomra jutása alapjában véve fendorlatos puccs volt. Hitlert soha nem segíthette volna hatalomra sem a feltüzelt tömeg, sem a propaganda. Egy koros, megfáradt államfő ki-játszása kellett hozzá, és az, hogy a maródi köz-társaság védelmére hivatott erők csödöt mondjanak. Weimar bukása nem volt törvényeszerű. Nem kellett volna okvetlenül bekövetkeznie, bár bekövetkezte valószínűbb volt, mint elke-rülése. Persze vannak ellenvélemények. Én például nem hiszem, hogy 1938-ban a németek kilencven százaléka valóban Hitler mögött állt.

A propagandaképeken ünneplő tömegeket látni. A többieket nem látjuk. Nem sokkal Hitler hatalomra kerülése előtt [az utolsó, igazán szabad Reichstag-választásokon, 1932 novembe-reben] az NSDAP a szavazatok 35%-át szerezte meg. A kommunisták 15%-ot kaptak, a szociál-demokraták körülbelül 20%-ot, a Centrum Párt kereken 12%-ot, és akkor még nem szóltunk a kis pártokról. Merőben valószínűtlen, hogy e pártok hívei mind Hitler mögé álltak volna. 1938-ban, a diktatúra viszonyai közeppette valószínűleg még milliószámra éltek Németországban olyanok, akik a „népszavazásokon” Hitlerre szavaztak, de szívük mélyén megmaradtak szociáldemokratának, kommunistának, illetve buzgó katolikusnak. Csak az urnák előtt már nem tudták kinyilvánítani meggyőződésüket.

E könyvnek mit sem árt, hogy egyik–másik tétele nem bizonyítható. Vegyük csak például azt, amikor Hitler – hat nappal a Moszkva alatt elszenevédett vereség után – 1941 decemberében hadat üzent az Egyesült Államoknak. Haffner szerint erre nincs racionális indok: a háború tetőpontján Hitlert már csak egyvalami: a gyilkolás és a rombolás érdekelte megszállottan – egészen az öngyilkosságig. Amerikának csak azért üzent hadat, hogy – tekintet nélkül a Nyugatra – végre elkövethesse a hőn áhitott tömeggyilkosságokat, és végezhessen minden elérhető európai zsidóval. A németek, Hitler népe pedig nem kaphatott lehetőséget a nyugati hatalmakkal kötendő különbékére.

Ez kissé merész és legalább annyira bizonyít-hatatlanságot ad, mint az ellentette – amit legalább dokumentumok támasztanak alá. E másik

állítás szerint Hitler az Amerika és Japán között december 7-én kitört háborúban azért üzent hadat az Egyesült Államoknak, hogy a vele szövetséges Japánnak demonstrálja hűségét, támogassa Japán elszántságát, így is meghosszabbítva a csendes-óceáni térségben a háborút, hogy megakadályozza, hogy Amerika és Japán túl gyorsan békét kössön, és ezzel az amerikaiak Németországra összpontosíthassák figyelmüket és katonai erejüket.

Íme, ez volna az ésszerű magyarázat. A tudósok általában hajlanak a racionális magyarázatokra. Ám kérdés, hogy vajon Hitler gondolatait – tetteiről nem is szólva – minden az ésszerűség irányította-e? Aligha.

Más a helyzet Hitler antiszemizmusával. Haffner szerint könyvének tárgya „kezdettől fogva, akár egy púpot cipelte hátán” antiszemizmusát.

Nos, ez nem igaz. Bár Hitler mindenkor előtt a magáról, hogy már Bécsben rendíthetetlen antiszemita volt („világnezetem gránatszilárdsgú fundamentuma”), azonban 1919 szeptemberéig egyetlen dokumentálható antiszemita megnyilatkozásáról sem tudunk. Az 1918-as háborús vereség és a Müncheni Tanácsköztársaság számára traumatikus élménye hívta elő Hitler szunnyadó, latens antiszemizmusát és változtatta azt virulens és gyilkos zsidóellenességgé. Mindezek azonban jelentéktelen észrevételek, ellenpontok, amelyek nem vitatják Haffner felismeréseinek időtálló voltát. Hiszen Haffner előtt senki sem ábrázolta oly világosan és tisztán, hogyan vezetett Hitler útja a holocausthoz, „világnezete” logikus következményéhez. Ho-

gyan vallott kudarcot Moszkva alatt e világnezetnek már első célkitűzése is, és hogyan koncentrált Hitler onnantól csak a másik célkitűzésre, Európa zsidóinak kiirtására.

A könyv megjelenéskor, 1978-ban e felismerés közzététele éppolyan szükséges volt, mint ma. A hetvenes évek közepe óta Németországban különös Hitler-boom tanúi vagyunk, amelynek szélárnyékában a holocaustot – helytelenül értelmezett hazafiságból – megpróbálták elbagatellizálni. A közhelyes „Hitler-hullám” felszínén egy új Führer-portré rajzolódott ki: a jóságos, a bajról gyermekpofikat paskoló és német juhászkutyakat etető, obersalzbergi bácsi képe, a történelem tehetséges, de örökösen peches entertaineréé – akiben Savonarola, Cromwell és El Cid vonásai keverednek.

Hogy mindenhol hová vezetett? Tanárok pánasztolják, hogy a müncheni szabadidőközpontokban valóságos „Hitler-reneszánsz” tört ki a fiatalok körében. Többségükben tizennégy-tizennyolc éves középiskolások és ipari tanulók farmerdzsekükre horogkeresztet hímeznek, zsidó vicceket mesélnek, és – mint a közvéleménykutatásokból kiderül – nem a náci ideológiával azonosulnak, hanem csak az „erős vezér” alakjával. Aztán ráadásul még megjelent egy könyv, egy német tanár munkája, aki a német iskolások Hitlerről szóló ismereteit tette közzé. Ízelítőül: Hitler „egy svájci postakézbesítő fia”; „Nyugat-Németország királya”; illetve „valami kommunista szadista”. Egy iskolás lány arról írt, szeretne többet tudni Hitlerről, ám azok az okos és vaskos könyvek neki drágák és érthetetlenek.

Az ilyen kislányoknak ugyanúgy szól Haffner könyve, mint a fasizmuselmélet híveinek, akik akkortájt a „Harmadik Birodalomban” a „kaptalizmus stabilizálásának eszközét” látták, a zsidópolitikáját figyelmen kívül hagyták, és akik szerint a diktátor nem volt több a „monopolkapitalizmus ügynökénél”. E körökben az A. H. nevű szörnyeteg életrajzának kutatása az iránta érzett posztumusz nosztalgia jele volt, Hitler analizálása pedig áltudományos személyi kultusz. A fasizmuskutatás határeset, esetleg még elmegy.

Haffner mindenkit nézettel tette. Egy-szerűen bámulatos, ahogy bebizonyítja, Hitlerre nem áll az a manapság modernnek számító vélemény, mely szerint „a történelmet nem az emberek alakítják, hanem a társadalmi és gazdasági struktúrák”. Kezdetben valóban a történelem alakította Hitlert, később viszont ő alakította a történelmet. Gyilkos birodalma elképzelhetetlen nélküle, ő volt a gonosz szennedélyek központja. Halálával megszűnt az egész lidércnyomás. ő volt a történelem utolsó merényleje.

De hogyan lehet ma a rajongás tárgya? A Hitler-nosztalgia a tudatlanság talajából serken ki. Hitler csak abból válthat ki rajongást, aki nem tud róla semmit. A ragályos hitlerit sz ellen legjobb gyógyszer a tudás.

Hitler és a németek közös történelme nem ért véget Hitler halálával. Haffner így ír: „A mai világ – akár tetszik, akár nem – Hitler műve.”

És a mű – a világ 1978-ban – éppen az ellenkezője volt annak, amit Hitler megálmmodott.

A diktátor Európából akart uralkodni a világ felett. Ezzel szemben a megosztott Európa negyven évre két idegen szuperhatalom gyámsága alá került. Hitler meg akarta semmisíteni a kommunizmust. Ezzel szemben Németország egy részében – ott, ahol ő a maga világuralmát tervezte – kommunisták uralkodtak.

A kettéosztott Európa – egészen a berlini fal leomlásáig – Hitler kései bosszúja volt. A Hitler örökségeként ránk maradt két német állam a katonai tömbök határában, a felettük gyámkodó szuperhatalmak atomtúsa volt. Területük egy nukleáris holocaust lehetséges hadszíntere lehetett volna. A németek a tömegsírokban őssüliketek volna újra. Mára minden a múlté. Németország szerencsére és a sors kegyéből újra egységes és újra szabad. Mindazonáltal nem szabadult meg Hitlertől.

Hitler sötét árnya még mindig rávetül. Változatlanul ez az osztrák számít a világ leghíresebb németének. Többen ismerik, mint Beckenbauer, Helmut Kohl vagy Boris Beckert. Mi, németek – akár akarjuk, akár nem – Hitler örökösei vagyunk.

Haffner könyve ezt magyarázta meg nekünk közérthetően. Haffner szerint Hitler történetének tulajdonképpen mementója nem a háború volt és nem is a háború minden nyilvánvaló borzalma, hanem a háború leplezte bűntény: Auschwitz. Az a tapasztalat, hogy mit képes elkövetni az ember a másik ember ellen. Hogy bizony képes kiirtani a saját fajtájabelit, képes tervszerűen, mechanikusan, szisztematikusan és alaposan gyilkolni.

Hitler komor öröksége bennünket, németeket terhel. Hogyan bízhatunk önmagunkban, ha megeshetett, hogy egyszer ő választottuk? Hogyan bízhatunk önmagunkban, ha egyszer eltürtük Auschwitzot? Hitler öröksége az is, hogy ma sem vagyunk képesek elfogulatlanul, természetesen tekinteni jelenünkre és jövőnkre.

Ha nem akarunk Hitler túszai maradni, újra és újra szembe kell nézünk Hitlerrel, a német traumával. Ha elfojtjuk, nyomasztani fog. Ha megpróbálunk közeledni hozzá, el fog tűnni. Hitler és az általa okozott rengeteg nyomorúság megértéséhez soha nem volt és ma sincs jobb könnyv ennél.

Élete

Adolf Hitler apja mélyről jött és sokra vitte, magasra jutott a társadalmi ranglétrán. A cseleldány anya házasságon kívül született gyermeké magas beosztású hivatalnok lett. Tisztelettől és megbecsüléstől övezve halt meg.

A fiú pályája viszont lecsúszással kezdődött. A reáliskolát sem végezte el, a művészeti akadémia felvételi vizsgáján pedig nem felelt meg. Tizennyolc éves korától huszonöt éves koráig Bécsben, majd munkanélküliként Münchenben tengődött. Amolyan kétes egzisztencia volt, életcél nélkül, szűkös megélhetését árvaellátás és alkalmi képeladásai jelentették. 1914-ben, a háború kitörésekor önként jelentkezett a bajor hadseregebe. Négy év frontszolgálata alatt tanúsított helytállásáért megkaptá a vaskereszт minden két fokozatát. Mindazonáltal – vezetői képességek hiány – nem vitte többre az őrvezetőségnél. A háború vége egy hártrágyai hadikórházban érte. Ide egy gázítámadásban elszenvedett mérgezés miatt került. A háború után még egy évig „kaszárnyalakó” volt. Változatlanul nem volt semmiféle elköpzelése a jövőjéről, s kilátása sem volt valami tisztes foglalkozásra.

Immár harmincesztendősen – 1919 őszén – csatlakozott egy kis, jobboldali radikális párt-hoz, amelynek hamarosan egyik hangadója lett. Itt kezdődött politikai pályafutása, amelynek során történelmi alakká nőtt.

Hitler 1889. április 20-án született és 1945. április 30-án halt meg, tehát ötvenhat évet élt. Élete rövidebb volt az átlagosnál. Megmagyarázhatatlannak tűnő szakadék tátong az életút első harminc és az azt követő huszonhat éve között. Harminc éven át kudarcot kudarcra halmozott; aztán szinte egy csapásra helyi politikai nagyság lett, végül pedig világpolitikát csinált. Hogyan lehetséges ez?

Az említett, rengeteg fejtörésre okot adó szakadék inkább látszólagos, mint valódi. Részben, mert Hitler politikai pályafutásának első tíz esztendeje nem áll össze egésszé, és mert vég eredményben a politikus Hitler is vesztesnek bizonyult, csak éppen kudarcainak dimenziói voltak a lehető legnagyobbak. Másrészt azért is, mert Hitler személyes életének második, a nagy nyilvánosság előtt zajló életszakasza is tartalmatlan és sivár volt. A figyelmes szemlélő azonban politikai „lelki élete” első – a külső szemlélő számára érdektelen – évtizedeiben is sok szokatlan, a későbbieket megelőlegező vonást fedezhet fel.

Hitler életútja nem kereszt- hanem hosszmet szétében vizsgálandó. Nem igaz, hogy 1919-ig kudarc és gyengeség, 1920-tól kezdve pedig erő és siker jellemzné. Inkább a politikai tevékenységnek és élményszerzésnek az elsőtől az utolsó pillanatig szokatlan intenzitása és a magánélet szokátlan eseménytelensége. Már a háború előtti évek kétes egzisztenciája is olyan vephemenciával vetette bele magát a politika történelmébe, mintha legalábbis része volna azok alakításában. Később, vezérként és kancellárként pedig, afféle beérkezett, sikeres bohém maradt

a magánéletben. Életének meghatározó vonása volt ez az egydimenzióság.

Némely életrajzírója Hitler neve alá azt az alcímet bigyészi: „Élete és kora”. Az alcímben szereplő „és” inkább elválaszt, mint összeköt. Az életrajzi és kortörténeti fejezetek váltakoznak; a síkszerűen megrajzolt háttér előtt plasztikusan ott áll a nagy egyéniség, amely egyszerre simul bele a háttérbe és domborodik ki belőle. Hitler élete nem írható le e módszerrel, ugyanis minden számottevő részlet összeolvad a kortörténettel, sőt: maga a kortörténet. Az ifjú Hitler reflektál a történetekre; a középkorú még mindig csak visszatükrözi, de már alakítja is őket, míg élete utolsó szakaszában meghatározójukká lesz. Ót magát a történelem formálja, később pedig ő formálja a történelmet. Erről már érdemes szólnunk. minden más, amit Hitler 1919 előtti és utáni élete kínál, tévútra visz. Intézzük hát el röviden.

Ebből az életből hiányzik „előtte” és „utána” is minden, ami általában megadja egy emberélet súlyát, érzelmi telítettségét és méltóságát: hiányzik belőle például a műveltség, a szakma, a szerelem, a barátság, a házasság, az apaság. Lezártva a politikát és a politika iránti szenvédélyt, teljesen tartalmatlan, boldognak bizonyosan nem mondható, súlytalan, jelentéktelen élet volt, bármikor könnyűszerrel eldobható. Egyébként Hitler egész politikai pályáján végighúzódik, hogy bármikor kész is megválni tőle. S az életút végén valóban, szinte magától értetődő az öngyilkosság.

Köztudott, hogy nőtlen és gyermektelen volt.* A szerelem is különösen csekély szerepet játszott az életében. Volt ugyan dolga néhány nővel – nem sokkal –, de mindenki mellékszerreplőnek tekintette és soha nem tette boldoggá őket. Eva Braun két ízben kísérelt meg öngyilkosságot, mivel úgy érezte, Hitler elhanyagolja és lekezeli („csak arra kellek neki!”); elődje, Geli Raubal – Hitler unokahúga – valóban öngyilkos is lett, alighanem ugyanilyen okból. Hitler éppen választási kampányútra indult, és őt nem vitte magával. A nőnek ezzel a tettével sikérült – egyetlenegyszer – rákényszerítenie Hitlert, hogy miatta félbeszakítson valamit, amit sokkal fontosabbnak tartott. Hitler meggyászolta, majd pótolta. Még ez az egyetlen, zavaros történet az, ami Hitler életében a legközelebb áll a „nagy szerelemhez”.

Hitlernek barátai sem voltak. Szeretett kvarterkázni – órák hosszat is akár – a szolgálatára kirendelt személyzettel, gépkocsivezetőkkel, testőrökkel és titkárokkal. Mindig ő vitte a szót. Ebben a közegben el tudta engedni magát. Az igazi barátságot azonban egész életében kerülte. Göringgel, Goebbelsszel és Himmlerrel például végig hűvös és távolságértő maradt a kapcsolata. Fővezérei közül egyediül Röhmmel állt szemben viszonyban, vele is még a régi időkből. A tegeződés mindenkorral nem bizonyult akadálynak, amikor a politikailag alighanem már

* Újabban olyan állítások láttak napvilágot, hogy Hitler 1917-ben, Franciaországban házasságon kívüli fiúgyermeket nemzett. Ha az állítás történetesen igaz, akkor sem ismerte fiát. Az apaság élményét Hitler nem ismerte.

kényelmetlenné vált Röhmöt agyonlövette. Ismerve, hogy Hitler mennyire irtózott a szorosabb, bensőségesebb kapcsolatoktól, még annak a gyanúját sem zárhajtuk ki, hogy Röhm minden kínosabbá váló barátsága egy okkal több lehetett ahhoz, hogy eltegyék őt láb alól.

Nem szóltunk még a műveltségről és a szakmáról. Szabályos, iskolai képzésben Hitler nem részesült; a reáliskolában csupán néhány évet végzett el, meglehetősen rossz osztályzatokkal. Csavargó éveiben sokat olvasott, ám az olvasottakból – saját bevallása szerint – csak azt fogadta be, amiről úgy vélte, már amúgy is tudja. Politikai ismeretei egy szenvédélyes újságolvasó ismeretei voltak. Igazán jártasnak csak a haditechnika terén és a katonasággal kapcsolatos területeken bizonyult. Ez irányú ismereteinek megszerzésében sokat segített a frontszolgálat: ez tette képessé rá, hogy kritikus szemmel olvasson, megérte és elsjájtitsa az olvasottakat. Bármilyen különösen hangzik is, egyetlen műveltségélménye a front lehetett. Egyébként egész életében megmaradt olyan jellegzetes félmiűvelt alaknak, aki mindenkorral már réges-rége óta és különben is sokkal jobban tud, aki előszeretettel dobálózik az innen-onnan felcsippentett félígazságokkal és tévhitekkel, s teszi ezt – ha csak egy mód nyílik rá –, olyan, teljesen tudatlan közönség előtt, amelynek imponálhat. A Führer főhadiszállásán feljegyzett asztali beszélgetések dokumentálják megannyi blamálóan kínos műveltségbeli hiányosságát.

Hitler soha semmilyen szakmát nem tanult, nem is keresett magának kenyérkereső foglalkozást. Éppen ellenkezőleg, amíg csak tehette,

kerülte a pályaválasztást. Félelme a pályaválasztástól ugyanolyan szembeötlő, mint az, ahogy kerülte a nősülést és a bensőséges emberi kapcsolatokat. Nem nevezhetjük Hitlert hivatásos politikusnak sem, hiszen élete volt ugyan a politika, de nem a mestersége. Politikai pályája kezdetén, ha a szakmájáról kérdeztek, hol festőnek, hol írónak, kereskedőnek, hol pedig szónoknak mondta magát. Később pedig ő volt a senki által felelősségre nem vonható, senkinek sem felelős vezér. Kezdetben csak a párt vezére, később pedig mindenki Führere. Első politikai tisztsége a birodalmi kancellári poszt volt. A kancellárkodást szakmai szemszögből egészen különösen végezte. Ha kedve támadt, utazgatott, ha kedve szottyan, elolvasta az aktákat, ha úgy hozta úri kedve, hát nem olvasta el őket. Kabinetje rendszertelenül ülésezett, 1938 után pedig már egyáltalán nem tartottak többé kormányülést. Politikai munkamódszere a legkevésbé sem emlékeztetett arra, ahogy a legmagasabb állami hivatalnokok tevékenykedni szoktak. Egy szabadfoglalkozású művész kötetlenségével dolgozott, aki az ihletet várva olykor napokig, hetekig látszólag csak lustálkodik, majd – amikor megjön az ihlet – hirtelen lázas ténykedésbe kezd. Elete utolsó négy évében, a haderők főparancsnokaként végzett először rendszeres munkát. A napi kétszeri helyzetmegbeszélés elől nem lóghatott el. Az ihlet pedig mindenki által cserbenhagyta.

Talán igaz rá az a megfigyelés, hogy a tartalmatlan és sivár magánélet nem ritka azoknál a férfiaknál, akik nagy célokat tűznek maguk elé, és életüköt e célok megvalósítására teszik fel,

attól a becsvágytól vezéreltetve, hogy alakítsák a történelmet. Itt nem erről van szó. Kézenfekvőnek tetszik, hogy – ha más-más szempontból is, de – összehasonlítsuk Hitlert négy történelmi alakkal, Napóleonnal, Bismarckkal, Leninrel és Maóval, ám az összevetés próbáját ő egyik esetben sem állja ki. Végeredményben még Napóleon sem bukott akkorát, mint Hitler. Ez a fő oka, amiért Hitler nem állja ki az összehasonlítást, ám ezt most hagyjuk. Jelen összefüggésben ugyanis pusztán arra kívánunk rámutatni, hogy négyük közül egyedül Hitler volt kizárolag politikus, aki egyetlen más területen sem vitte semmire, szemben a másik négy jól képzett, művelt emberrel, aki eredeti szakmájában már bizonyított, mielőtt politizálásra adta a fejét és bevonult a történelemben. Tábornokként, diplomataként, ügyvédként és tanárként szereztek maguknak nevet. Mind a négyen házasemberek voltak, egyedül Lenin volt gyermeketlen. Valamennyien megismerkedtek a nagy szerelemmel: Joséphine Beauharnais, Katharina Orlow, Inessa Armand, illetve Csiang Csing személyében. Ez mind a négy férfit bizonyos emberi vonásokkal ruházza fel. E vonások nélkül úgy éreznénk, valami hiányzik a nagyságukhoz. Ahogy Hitler esetében hiányzik is.

És még valami hiányzik Hitlerből, amire utálnunk kell, mielőtt vizsgálni kezdenénk, amit vizsgálni érdemés. Hitler jellege, személyének szubsztanciája semmisféle fejlődésen, érésen nem ment keresztüli. Karaktere már egészen fiatal korában megállapodott, vagy talán szemlélete sebb, ha azt mondjuk: beállt, és – különös mó-

don – mindenkor ugyanaz maradt. Semmivel sem gazdagodott. Nem volt befogadó alkat. Hiányzott belőle minden lágy, szeretetre méltó vagy akár csak békülékeny vonás, hacsak azt az olykor felénksgének tűnő irtázását nem tekintjük annak, amely alkalmatlanná tette a kapcsolatteremtésre. Pozitív tulajdonságai: akaratereje, merézsége, bátorsága, kitartása, mind-mind jellemének „kemény” oldalát erősítik. Hát még negatív tulajdonságai: kíméletlensége, bosszúvágya, hűtlensége és kegyetlensége. Mindehhez párosul még – ugyancsak kezdettől fogva –, hogy teljességgel képtelen volt az önkritikára. Egész életében rendkívül öntelt, önhitt volt, kora ifjúságától utolsó napjaiig hajlamos túlértekelni önmagát. Sztálin és Mao a személyük körül kialakult kultuszt hűvös számításból, politikai eszközöként használták, de nem dőltek be neki. Hitler azonban nem csupán tárgya volt a Hitler-kultusznak, hanem önmaga legkorábbi, legkitartóbb és legodaadóbb rajongója is.

De ennyi elég is Hitler személyéből és sivár személyes életútjából. Nézzük inkább – figyelmünkre sokkal inkább méltó – politikai pályáját, amely – ellentétben az életúttal – nincs híján a fejlődésnek. Politikai pályafutása jóval első nyilvános fellépése előtt kezdődött, és hétfagy szakaszra vagy fejlődési fokra osztható:

1. Már korá ifjúságában figyel a politikára. Ez esetében a valós élet pótléka.

2. Az első (még magánjellegű) politikai akció: Hitler emigrációja Ausztriából Németországba.

3. Hitler elhatározza, hogy politikai pályára lép.

4. Felfedezi azt a képességet, hogy beszédeivel hipnotizálni tudja a tömegeket.

5. Elhatározza: ő lesz a Vezér.

6. Úgy dönt, hogy politikai terveinek menetrendjét alárendeli személyes ambícióinak. (Ekkor dönt a háború elkezdéséről.)

7. Az öngyilkosság.

Az utolsó két döntés abban különbözik a megelőzőktől, hogy ezek magányosan hozott döntések. Az összes többi esetében elválaszthatatlan a szubjektív és az objektív oldal. Természetesen ezek is Hitler döntései, ám Hitlerben és Hitler által a korszellem vagy a kor hangulata munkál, az adja a hátszelet.

Már a tizennyolc-tizenkilenc esztendős fiatalemberben felébredő, szenvédélyes politikai érdeklődés is a kor hangulatából fakad. Művészitervei zátonyra futottak, ambíciói azonban elkísértek érdeklődésének új terepére is. Az első világháború előtti Európában sokkal élénkebben politizáltak, mint manapság. Az egymással állandóan vetélkedő, állandó pozícióharcot vívó, állandó háborús készültségen élő imperialiszták nagyhatalmak Európája volt ez. A politikai helyzet mindenkit izgalomban tartott. Az osztályharcok Európája is volt ez, a beígért és a rettegett vörös forradalomé, ami szintén izgalomban tartotta az embereket. A proletárkocsmák törzsasztalainál állandó politizálás folyt. A munakások, de a polgárok magánélete is sokkal sivárbabb és eseménytelenebb volt, mint manapság. Ám ki akadályozhatta volna meg, hogy esténként ki-ki hazája hős oroszlánja vagy bátor sasmadara legyen, osztálya zászlóvivője, a nagy jövő letéteményese? Hitler – amúgy sem lévén

más dolga – álló nap ezt a szerepet játszhatta. A politika az idő tájt pótsszer volt, életpótlék. Bizonyos fokig mindenkinék, az ifjú Hitlernek azonban teljes mértékben pótolta a valóságot.

A nacionalizmus és a szocializmus jelszavai nagy tömegeket mozgósítottak. És micsoda erők szabadultak el, amikor a kettőt megpróbálták összekombinálni egymással! Lehetséges, bár korántsem biztos, hogy Hitlernek már fiatal éveiben eszébe jutott összekötni a kettőt. Később azt írta, hogy huszadik életéve, 1910 körül, Bécsben tette le politikai nézeteinek „gránitszilárdságú alapkövét”, ám hogy e világöröket valójában joggal viseli-e a nemzetiszocializmus nevet, azon lehet vitatkozni. Legalul, a – már a bécsi években kiformálódott – mélyrétegben, a nacionalizmus nem a szocializmussal, hanem az antiszemizmussal lép fúzióra. Az antiszemizmus minden jel szerint megelőzött minden mást. Ezt kezdettől fogva viselte – akár egy púpot. De nacionalizmusa – ez az egészen sajátos, „völkisch” vagyis népi-nagynémet színezetű nacionalizmus – kétségtől még bécsi korszakából ered. A szocializmus nagy valószínűséggel későbbi keletű.

Hitler antiszemizmusa jellegzetes kelet-európai jelenség. A századsforduló Nyugat-Európájában és Németországában az antiszemizmus már letűnőben volt. A zsidók asszimilálódtak és integrálódtak, ami általában kíváncsatos folyamatnak számított. Kelet- és Délkelet-Európában azonban, ahol nagy számban éltek – önként vagy kényszerűségből – elkülönülten zsidó közösségek, mint nép a népben, az antiszemizmus endémikus és gyilkos volt (az ma

is). A térség országaiban nem asszimilálni és integrálni akarták a zsidókat, hanem eltávolítani és kiirtani. Bécsben – amelynek harmadik kerületében Metternich híres mondása szerint elkezdődik a Balkán – mély gyökerei voltak ennek a gyilkos indulatokkal járó, a zsidóknak semmiféle kiutat, menekvést nem nyújtó antiszemizmusnak. Itt lett antiszemita az ifjú Hitler. Hogy hogyan és miért, nem tudjuk. Nincs tudomásunk róla, hogy bármiféle kellemetlen személyes tapasztalatot szerzett volna, ő maga sem számol be ilyesmiről. A *Mein Kampf*-ban leírtak szerint elég volt észrevennie, hogy a zsidók másfajta emberek, ahhoz, hogy levonja a végkövetkeztetést: „És mert mások, el kell tűnniük.” Hogy e végkövetkeztetést miképpen racionálizálta utóbb, azt egy későbbi fejezetben tárgyaljuk. Arra pedig, hogy miképpen valósította meg, még később térünk ki. Egyelőre maradjunk az antiszemizmus gyilkos, kelet-európai völgyjánál, amely mélyen beleivódott fiatal emberünkbe – ám részleteiben ismeretlen, személyes sorsában semmiféle gyakorlati következménnyel nem járt.

Más a helyzet a nagynémet nacionalizmussal, bécsi éveinek másik termékével. Ez vezetett 1913-ban első politikai döntéséhez: ahhoz, hogy áttelepült Németországba.

Az ifjú Hitler osztrák volt, de nem osztráknak, hanem németnek vallotta magát, mégpedig olyan németnek, akit megrövidítettek és cserbenhagyottak, hiszen igazságtalanul megfossztották a birodalomalapítás lehetőségétől, nem élhetett a birodalomban. Korának sok német-osztrákja érzett így. Igaz, az ausztriai németek –

hátuk mögött Németország támogatásával – urai lehettek egy soknemzetiségű birodalomnak, amelyet saját képükre formálhattak. 1866-tól kezdve azonban Németországból kizárvá éltek, kisebbségen saját birodalomukban, hosszabb távon pedig védtelenül a Monarchiába kényszerített többi nép ébredező nacionalizmussával szemben, s ráadásul utóbb már a magyarokkal is osztozniuk kellett azon az uralkodói szerepen, amelyhez egyedül sem lélekszámuk, sem erejük nem volt többé elegendő. Egy ilyen kényes helyzetből többféle következetést lehetett levonni. Márpedig a következetések levonása már a fiatal Hitlernek is erőssége volt. Ő a legradikálisabb következetésre jutott: Ausztriának szét kell hullania, és a széthullott Ausztria romjain nagynémet birodalomnak kell létrejönnie, amely újra egyesíti az összes német-osztrákat és amely megfelelő súlyú ahhoz, hogy uralkodjék a többi kis utódállamon is. Lélekben már egyáltalán nem érezte magát k. u. k. alattvalónak. Az eljövendő nagynémet birodalom polgárának tartotta magát, és ebből levonta a magánéletére vonatkozó következetést, ismét csak a legradikálisabban: 1913 tavaszán kivándorolt Németországba.

Tudjuk, hogy Hitler azért emigrált Bécsből Münchenbe, hogy elkerülje az osztrák katonai szolgálatot. Ezt nem gyávaságból tette, nem a katonaságot akarta megúszni. Már 1914-ben, közvetlenül a háború kitörésekor önként jelentkezett a frontra, csak hogy nem az osztrák, hanem a német hadseregbe. A háború előszéle már 1913-ban érződött; Hitler pedig nem akart olyan ügyért harcolni, amellyel szakított, am-

lyet legbelül nem érzett sajátjának, és egy olyan országért, amelyet elveszettnek tartott. Akkortájt még nagyon távol állt tőle a politikuspálya gondolata. Ilyesmi nem is igen juthatott az eszébe egy munkanélküli kül földinek a Német Császárságban. A lépés azonban már politikai indítottatású volt.

Hitlert a háború politikai tekintetben boldoggá tette. Egyedül antiszemita maradt kielégítetlen. Ha rajta áll, a háborút arra is felhasználta volna, hogy kiirtsa a birodalomban az internacionálizmust (amelyet *Internationalismus*-nak írt), és amelyen a zsidókat értette. Amúg azonban négy éven keresztül minden ragyogóan ment. Egyik győzelem követte a másikat. Vereségeket csak az osztrákok szenvedtek el. „Ausztriával az fog történni, amit minden is mondtam” – írta jól értesülten a harctérről müncheni ismerőseinek.

Most jutottunk el ahhoz a ponthoz, amikor Hitler eldöntötte: politikus lesz. Ez egyike volt azon nagyszámú elhatározásainak, amelyeket „életem legnehezebb döntése”-ként emlegett. E döntés objektív feltételét az 1918-as forradalom jelentette. A császárság idején egy olyan társadalmi helyzetű kül földinek, amilyen Hitler volt, eszébe sem juthatott volna a politikai tevékenység, hacsak nem a szociáldemokrata pártban, oda azonban Hitler nem kívánkozott, ráadásul a szociáldemokrácia semmilyen módon nem befolyásolta az állam tényleges politikáját. A forradalom azonban egyfelől megnyitotta az utat a politikai pártok előtt: ekkor már valóban harcolhattak a hatalomért, másfelől pedig oly mértékben megingatta a hagyomá-

nyos, örökölt pártrendszert, hogy az újonnan alakult pártok is jó esélyel vethették bele magukat a küzdelembe. 1918–19-ben törmegesen alakultak az új pártok. Hitler osztrák állampolgársága sem számított már akadálynak, immár aktívan részt vevetett a német politikában. „Német-Ausztria” – ahogy akkoriban nevezték – Németországhoz csatolását tiltották ugyan a győztes hatalmak, ám 1918 után a határ minden oldalán olyan szenvédélyesen áhitották az egyesülést – sőt a lelkek mélyén már meg is előlegezték –, hogy egy osztrák Németországban gyakorlatilag nem számított többé külföldinek.

Társadalmi korlátok pedig a fejedelemiségeket és a nemesi kiváltságokat megszüntető forradalom után nem léteztek már egy német politikus számára.

Ezt a körülmenyt csupán azért hangsúlyozzuk, mert egyébként rendre figyelmen kívül hagyják. Mint ismeretes, Hitler az 1918-as forradalom, a „novemberi bűntény” esküdt elleniségeként mutatkozott be a politikában, ezért is ódzkodunk kimondani, hogy ő is e forradalom produktuma. Objektíve volt az, akárcsak Nápolyon a francia forradalomé, amelyet bizonyos értelemben ő tört el. Egyikük sem állított vissza semmit abból, amit a forradalom elsőpött. Mindketten ellenségei, s egyszer mind örökösei is voltak a forradalomnak.

Alighanem joggal tételezzük fel, hogy november 18-a szubjektíve is hozzájárult ahhoz, hogy Hitler politikai pályára lépjen, noha ténylegesen csak 1919 őszén hozta meg döntését. Az a nap, november 18-a volt az eszmélés nap-

ja, a meghatározó élmény. „Németországban soha többé nem ismétlődhet meg az, ami november 18-án történt” – így fogalmazta meg hosszas morfondírozás és spekuláció után politikai szándékát, első célkitűzését az ifjú amatőr politikus – egyébként az egyetlent célt, amelyet ténylegesen valóra is váltott. Mert az, ami 1918. november 18-án történt, valóban nem ismétlődött meg a második világháborúban. Nem fejezték be idejében az elvezett háborút, és nem tört ki forradalom. Hitler mindenkitőt megakadályozta.

Vizsgáljuk meg közelebbről, mi minden jelent a „soha többé november 18-át” jelszó. A mondatnak rengeteg jelentése van. mindenek előtt azt a szándékot fejezi ki, hogy – amennyiben az 1918. novemberihez hasonló helyzet alakulna ki – meg kell akadályozni egy esetleges forradalom kitörését. Másodszor – s enélküli az első jelentés a levegőben lóigna – újra elő kell idézni azt az 1918. novemberi helyzetet. Harmadszor: az elvezett vagy feladott háborút folytatni kell. Negyedszer: a háború újraindításakor az országnak olyan belső állapotban kell lennie, amelyben nincsenek potenciális forradalmi erők. Ettől kezdve már kézenfekvő, hogy ötödször: fel kell számolni az összes baloldali pártot, és ha ezeket felszámolták, akkor már miért ne lehetne egy fiüst alatt valamennyi pártot felszámolni? Mivel azonban a baloldali pártok mögött állókat, a munkásokat nem lehet csak úgy eltörölni, meg kell nyerni őket a nacionalizmus eszméjének. Ez azt jelenti, hogy hatodszor: szocializmust kell nekik kínálni, *valamiféle* szocializmust, nemzeti szocializmust.

Eddigi hitüket, a marxizmust – hetedszer – ki kell irtani, ami nem jelent kevesebbet, mint hogy (nyolcadzor:) fizikailag is meg kell semmisíteni a marxista politikusokat és értelmiiségeket, akik között hál' istennek rengeteg a zsidó, így aztán (kilencedszer:) teljesülhet Hitler régi vágya, ki lehet irtani minden zsidót.

Látni való: Hitler kész belpolitikai programmal lép a politika színterére. Politikussá válásának évében, 1918 novembere és 1919 októbere között volt is ideje az alapvetésre és a tisztázásra. És meg kell hagyni, volt tehetsége is hozzá, hogy tisztázzon, megalapozzon és levonja a következtetéseket. Ez a képesség már ifjú, bécsi éveiben is megvolt benne, és nem hiányzott belőle a bátorság sem, hogy ezeket a radikálisan levont, teoretikus következtetéseket ugyancsak radikálisan átültesse a gyakorlatba. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy gondolatainak egész építménye tévedésen alapult: azon a tévedésen, hogy a forradalom okozta a vereséget. Valójában éppen fordítva történt, a forradalom tört ki a vereség következményeképpen. De Hitlernek ezt a tévedését nagyon sok német osztotta.

Politikusi eszmélése idején, 1918-ban, Hitlernek még nem voltak külpolitikai elköppelései. Külpolitikai programját a következő hat-hét évben dolgozta ki. E helyt csak röviden tár-gyaljuk e programot. Először tehát csupán az az elhatározás született meg, hogy a – Hitler véleménye szerint – túl korán abbahagyott háborút mindenképpen folytatni kell. Később ötlött fel benne az a gondolat, hogy az új háborúval nem egyszerűen a régit kell megismételni, hanem hogy azt új, kedvezőbb szövetségesi rendszerrel

kell megvívní, s hogy ki kell használni azokat az ellentéteket, amelyek az első világháború után az ellenes koalíció széteséséhez vezettek. Itt és most nem foglalkozunk sem e gondolat fejlődési fázisaival, sem azokkal a lehetőségekkel, amelyek Hitler fejében 1920 és 1925 között megfordultak. Ezeknek más könyvekben utánanézhet az olvasó. Szögezzünk itt le csupán annyit, hogy Hitler a *Mein Kampf*-ban vázolt elköppelések szerint Angliában és Olaszországban lehetséges szövetségest, de legalábbis jóindulatú, semleges hatalmakat látott. Az Osztárák–Magyar Monarchia utódállamaival és Lengyelországgal mint segédnépekkel számolt. Franciaországot eleve ki akarta iktatni, de a fő-ellenégnek nem Franciaországot, hanem Oroszországot tartotta. Oroszországot minden-képpen le akarta igázni, hogy alávetettségen tartva, német élettérré; gyarmattá, „német Indiaivá” változtathassák. E számításon alapult a második világháború terve, mindenáltal az elköppelés nem bizonyult helytállónak, mivel sem Anglia, sem Lengyelország nem játszotta el a rá kiosztott szerepet. Erre a későbbiekben még több helyen is kitérünk. Itt azonban – Hitler politikusi fejlődésének vizsgálatakor – nem időzhetünk tovább e témánál.

1919–1920 fordulóján járunk. Ekkor lép Hitler a nyilvánosság elé, és lesz politikai szereplővé. 1918 novembere, az eszmélés élménye után 1919–20 az áttörés élményét hozta meg. Az áttörés nem merült ki abban, hogy villámgyorsan vezető embere lett a Német Munkás-pártnak (Deutsche Arbeiterpartei), amelynek nevét hamarosan Német Nemzetiszocialista

Munkáspártra (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) változtatta. Nem volt szüksége hozzá különösebb erőfeszítésekre. Belépésekor a párt alig néhány száz jelentéktelen és zavaros főből álló, sörözők hátsó termében gyűlésező egylet volt. Az igazi áttörés élményét az jelentette, hogy fölfedezte nem minden nap szónoki képességét. Napra pontosan tudjuk, mikor történt: 1920. február 24-én. Aznap tartotta első átütő sikerű beszédét egy tömeggyűlésen. Ismerjük Hitlernek azt a képességét, hogy tömeggyűléseken a lehető legkülönbözőbb embereket – minél többen voltak és minél vegyesebb összetételűek, annál inkább – homogén, gyűrható tömeggé formálja, valósággal önkívületi állapotba hozza, hogy végül afféle kollektív orgazmust váltsan ki belőlük. E képessége tulajdonképpen nem ékesszólásán, retorikai tehetségén alapult. A Hitler-beszédek lassan, akadozva indultak, felépítésükből hiányzott a logika s gyakran a világos, követhető tartalom is; ráadásul nyers, rekedtes torokhangon hangzottak el. Hitler hatása abban a hipnotikus képességében, koncentrált akaraterejében rejtett, amellyel bármikor képes volt rá, hogy hatalmába kerítse a kollektív tudatalattit. Ez a tömegeket hipnotizáló hatás volt hosszú ideig Hitler első és egyetlen politikai tőkéje. Lenyűgöző erejéről számtalan érintett beszámolóját ismerjük.

Ám a tömegre tett hatásánál is fontosabb volt az a hatás, amelyet Hitler saját magára gyakorolt. Ez csak úgy lesz érthető, ha elképzelünk egy férfit, aki jó okkal impotensnek tartotta magát, aztán egyszer csak hatalmas szexuális tel-

jesítményre képes. Az amúgy többnyire hallgatag Hitler már korábban, bajtársai körében is olykor elragadtatta magát és vad szónoklatokba kezdett, ha szóba került az őt igazán izgató két téma: a politika és a zsidók. Kezdetben legfeljebb csak némi megütközést váltott ki, környezete többnyire bolondnak tartotta. Ám a „bolondról” egyszer csak kiderült, hogy tömegeket képes összetrombitálni, hogy már is „München királya”. A félreismert emberek csendes, keserű gőgjét ekkor a sikeresek mámoros öntudata váltotta fel Hitlerben.

Ráébredt, hogy olyasvalamit tud, amit rajta kívül senki más. Most már világosan láta, melyek belpolitikai célkitűzései; és valószínűleg nem kerülte el a figyelmét az sem, hogy tervez a politikai jobboldal sokkal prominensebb politikusai sem látták át. Azok a politikusok, akik közül a következő években mindenki által kiemelkedik majd. Mindez együtt alighanem a páratlanság érzésével töltötte el, ami egyébként sem állt tőle távol: már kudarcai idején, „fel nem ismert zseni” korában is páratlannak hitte magát. Ebből az érzésből bontakozott ki lasanként politikai pályája legnagyobb, korszakos döntése, eldöntötte, hogy ő lesz a Führer.

Ezt az elhatározást nem tudjuk sem pontos dátumhoz, sem meghatározott eseményhez kötni. Bizonyosra vehetjük azonban, hogy politikai pályafutásának elején Hitler még szerényebb célokat tűzött maga elé. Akkoriban még beérte azzal, hogy a nemzeti ébredező mozgalmának propagandistája, „harsonája” legyen. Ebben az időszakban még tisztelte a császárság bukott nagyjait, akik Münchenben gyűltek össz-

sze, és ott a legkülönbözőbb államcsínyterveket dolgozták ki. Hitler különös tisztelettel viselte Ludendorff tábornok iránt. Ludendorff a háború utolsó két esztendejében a német hadvezetés feje volt, a háborút követően pedig a politikai rendszer megdöntésén munkálkodó jobboldali mozgalmak központi alakja lett.

Ahogy Hitler közelebbi ismeretésgébe került a tábornokkal, megszűnt tiszteleti őt. Egyrészt, mert tudatában volt, hogy milyen biztos eszközei vannak a tömeg manipulálására, másrészt, mert egyre jobban érezte politikai és intellektuális fölényét minden lehetséges vetélytársával szemben. Ehhez az érzéshez valamivel később az a – korántsem magától értetődő – felismerés tárult, hogy politikai vetélytársaival egy későbbi jobboldali kormányban nem pusztán a hivatalokon és a rangokon fog megosztzni, hanem hogy vetélkedésükben olyasvalami dől majd el, ami azelőtt elképzelhetetlen volt: ki lesz a mindenható, hosszú távon regnáló, semmilyen hatámi testülettől nem függő diktátor, akit nem korlátoz sem az alkotmány, sem a hatalmi ágak hagyományos megosztása.

A Monarchia felbomlása és ellehetetlenülése nyomán vákuum keletkezett, amelyet a weimari köztársaság nem volt képes kitölteni, mivel létét sem az 1918. november 18-i forradalom hívei, sem a forradalom ellenfelei nem fogadták el. A weimari köztársaság az ismert kifejezéssel élve: köztársaságpártiak nélküli köztársaság volt. A húszas évek elején egyre inkább elhalámosodott az embereken az a hangulat, amelyet Jakob Burckhardt szavaival úgy fogalmazhatnánk meg hogy „ellenállhatatlanul vá-

gyódnak valami után, ami hasonlít a korábbi hatalomhoz, és ami *egyetlen emberért kiált*”. A nemzet nagy része nem csupán az elveszett császárt akarta pótolni ezzel az emberrel. Más oka is volt e vágyódásnak: a németek letargiával reagáltak a háború elvesztésére és tehetetlen haragot éreztek a rájuk erőltetett, sértő békeszerződés miatt. Stefan George a közhangulatot fejezte ki versében, amikor 1921-ben egy olyan kort jóolt meg, amely...

„megszüli az *egyetlent*, aki segít, a Féfit...”

Akinek teendőit is azonnal vázolja:

„Az majd láncot tör, rendet söpör a romakra, hazaveri a bitangot,
az örökk jogba, hol a nagy megint nagy,
úr az úr, parancs a parancs, igaz
jelképet tűz a népi lobogóra:
a hajnal szörnyű vészjelei közt,
az éber nappal művéhez vezet
s megalapítja az Uj Birodalmat.”*

Mintha csak Hitleret jövendölte volna meg! Még „az igaz jelkép” is egyezik: a horogkereszt, amely (bármiféle antiszemita jelentés nélkül) Stefan George köteteit díszítette évtizedek óta. Már egy korábbi, 1907-ben keletkezett George-vers is olybá tűnik, mintha a költő abban Hitler eljöveteléről vizionálna:

*Féfit! Tettet! nép s főtanács esdekeli.
Ne abban bizzatok, kit vendéglítetek!*

* George: *A költő a zúrzavar korában*. Szabó Lőrinc fordítása.

Ki tán gyilkositok között tilt éveket,
S celláitokban hált: kél s a tettet teszi.*

Nem valószínű, hogy Hitler ismerte George verseit, de ismerte azt az általános hangulatot, amelyet e versek kifejeztek és ez a hangulat hatott is rá. Kétségekívül kellett ahhoz egy jókorra adag vakmerőség, hogy eltökélje: ő lesz az „a Férfi”, akinek eljövetelét mindenki várja, és akitől csodát remélnek. Ez a vakmerőség Hitleren kívül – sem akkor, sem később – nem volt meg senkiben. A *Mein Kampf* 1924-ben diktált első kötetében már teljesen kiérlelt formájában ott az elhatározás, amelynek megvalósítása voltaképpen 1925-ben, a párt újjáalakításával kezdődött. Az új Nemzetiszocialista Német Munkáspártban kezdtettől fogva csakis egyetlen akarat létezhetett, a Führer akarata. Hitler belső, politikusi fejlődésében alapvetően szerényebb lépés az a későbbi, amikor vezéri

tervezet kibontakoztatta, mint az az első, amikor egyáltalán eltökélte, hogy ő lesz a „Führer”.

A két döntés között – attól függően, hogy hogyan számoljuk – hat, kilenc, sőt tíz év is eltelt. A teljhatalmú, senkinek semmilyen felelősséggel nem tartozó vezér pozícióját Hitlernek 1933-ban még nem sikerült elérnie – csak 1934-ben, Hindenburg halála után lett ő a Führer. Negyvenöt éves volt ekkor. Alighanem elgondolkodott azon, hogy mennyit tud megvalósítani bel- és külpolitikai programjából élete még hátralévő éveiben. A kérdésre élete legkülönösebb, és – széles körben mindmáig nem ismert – válaszát adta. Ez volt az első olyan, egész életére szóló döntése, amit teljesen titokban tartott. Úgy döntött: az egész programot megvalósítja. Van valami rémisztő ebben a válaszban: hiszen egész politikáját és politikai ütemtervét alárendelte földi léte várható tamának.

Döntése a szó legszorosabb értelmében példátlan. Gondoljunk bele: az emberi lét rövid, az államok és a népek azonban hosszú életűek. E megfontoláson alapul minden állam – akár monarchia, akár köztársaság – alkotmánya, de eszerint cselekszenek a „történelemformáló nagy emberek” is, akár az értelem, akár az ösztönök vezérelt tetteiket. A példaként említett négy férfi közül, akikkel Hitler korábban összehasonlítottuk, egyik sem tekintette magát pótolhatatlannak. Bismarck egy tartósnak tervezett, alkotmányos rendszerben jelentős hatalmat biztosító, ám világosan körülhatárolt hivatalt teremtett magának. Amikor távoznia kellett hivatalából, dühöngve bár, de fegyelmezetten tá-

* Stefan George (1868–1933) bizonyos kései, 1907 után írt műveiben a Harmadik Birodalom prófétájának tűnik fel. Érdekes módon, amikor végül valóságá vált a Harmadik Birodalom, az a legkevésbé sem tetszett neki. A hatvanötödik születésnapjára, 1933. július 12-ére tervezett, nagy, állami ünnepségek elől Svájcba emigrált. Ott is halt meg még ugyanabban az évben. George körének tagja, s az idősödő mester egyik utolsó tanítványa volt az a Claus Stauffenberg gróf, aki 1944. július 20-án merényletet kísérelt meg Hitler ellen, amiért az életével fizetett. Kezdetben azonban ő is lelkesen üdvözölte Hitler hatalomra jutását. A német szellemtörénet „George–Hitler–Stauffenberg” fejezetének megírása még várat magára. (A versidézet N. Kiss Zsuzsa fordítása.)

vozott. Napóleon dinasziát akart alapítani. Lenin és Mao úgy szervezték az általuk alapított pártot, hogy abban kinevelődjenek utódaik. Az utódok között olykor akadtak rátermették, az alkalmatlanokat pedig gyakran véres válságok árán állították felre.

Hitlernél mindennek nyoma sincsen. Ő tudatosan épített saját pótolhatatlanságára, az örökké fenyegésre: „Én, vagy a káosz”, sőt „Utánam a vízözön”. Szó sincs itt alkotmányról, szó sincs dinasziáról, ez utóbbi nem is felelt volna meg a korszellemnek, de Hitler különben is viszolygott a házasságtól és gyermeké sem volt; pártja pedig nem olyan volt, amely kiállja az idő próbáját, viseli a kormányzás felelősséget és kitermelő az új vezért. A párt Hitler számára pusztán eszköz volt a hatalom megszerzésére. Ebben a pártban soha nem működött politikai bizottság, amely kitermelhette volna a trónörökösöket. Hitlernek pedig esze ágában sem volt saját életénél messzebbre tekinteni, és gondoskodni a jövőről. Ami történt, annak az ő akaratából, az ő révén kellett megtörténnie.

Így azonban szorítani kezdte az idő, és ez szükségképpen elkapkodott, és szakszerűtlen politikai döntésekhez vezetett. Hiszen minden olyan politika szakszerűtlen, amelyet nem a mindenkorai helyzet, a körülmények és a lehetőségek határoznak meg. Hitler döntését nem ezek határozták meg. Főként pedig akkor hagyta figyelmen kívül a körülményeket, amikor eldöntötte, hogy a tervezett nagy, az élettérért folytatandó háborút még az ő életében és az ő vezetésével kell megnyíjni. Erről természetesen soha nem beszélt nyilvánosan. Alighanem kissé

elijesztette volna vele a németeket. A Bormann-nak 1945 februárjában diktált politikai testamentumában azonban már nyíltan vall erről. Először is sajnálattal szögezi le, hogy a háborút a kelleténél egy évvel később – 1938 helyett 1939-ben – kezdte el, („de nem tehettem semmit, hiszen az angolok és a franciaok Münchenben minden feltételemet elfogadták”), majd így folytatja: „A végzet úgy akarta, hogy minden egyetlen rövid emberöltő alatt kelljen véghezvinnem... Míg másoknak egy örökkévalóság áll rendelkezésükre, nekem minden össze néhány kurta év. Mások tudják, hogy lesz utóduk...” Persze arról, hogy neki ne legyen, csak ő maga tehetett.

Már 1939-ben, a háború kitörésekor – ha nyilvánosan nem is – de jó néhány szor sejteni engedte eltekintést szándékát, hogy Németország sorsát saját életrajzának rendeli alá. Gafencu román külügyminiszternek azt mondta 1939 tavaszán, berlini látogatásakor: „Most vagyok ötvenéves. Inkább most akarom a háborút, mint ötvenöt vagy hatvanéves koromban.” Táboronkai előtt augusztus 22-én „rendíthetetlen háborús elszántságát” többek között saját „személyiségenek rangjával és páratlan autoritásával” indokolta, amellyel – ki tudja – egy napon talán már nem lehet számolni. „Senki sem tudja, meddig élek még.” Néhány hónap múlva, november 23-án ugyanebben a körben így sürgeti a nyugati offenzíva előkészületeinek felgyorsítását: „...és legutolsó tényezőként szabadjon megemlítenem saját, pótolhatatlan személyemet. Az én helyemre sem katonai, sem polgári személy nem léphet. Nincs kizárvá, hogy

merényletet kísérelnek meg ellenem... A Birodalom sorsa egyes-egyedül tőlem függ. Ennek tudatában cselekszem.”

Végeredményben elképesztő ötlet, hogy valaki saját életrajzának rendelje alá államok és népek sorsát, a történelmet. Kideríthetetlen, hogy mikor támadt ez a gondolata. Círájában persze már a húszas évek közepén benne rejtett Hitler „Vezér”-fogalmában. Azt a meggyőződést, hogy a Führert senki nem vonhatja felelősségre, attól, hogy a Führert senki nem pótolhatja, csak egyetlen lépés választja el. Mindazonáltal számos jel utal rá, hogy erre a lépésre – amely egyben a háborúba vezető döntő lépés volt – Hitler csak a harmincas évek második felében szánta el magát. Ennek első dokumentuma az úgynevezett Hoßbach-jegyzőkönyvben feljegyzett, 1937. november 5-i titkos megbeszélés; legmagasabb beosztású minisztereinek és táborkaiknak ekkor engedett első ízben homályos bepillantást háborús terveibe, s jócskán ráijesztett veleük a jelenlévőkre. Valószínűleg első kormányzati éveinek bámulatos, magamagát is meglepő sikerei fokozták oly mértékben önbizalmát, hogy végül már-már babonásan hitt saját magában, sőt elhatalmasodott rajta a kiválasztottság érzése, s ez jogosította fel arra, hogy önmagával azonosítsa Németországot, és ne átallja kijelenteni: „A Birodalom sorsa egyes-egyedül tőlem függ.” Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy Németország fennmaradását vagy pusztulását elvileg saját életétől vagy halálától tette függővé, utolsó cselekedetei pedig pontosan megfeleltek ennek az elvnek.

Ami személyes sorsát illeti, Hitler gondolatvilágában igen keskeny volt az élet és halál közötti mezsgye. Ismeretes, hogy élete öngyilkossággal ért véget, ám ebben nincs semmi meglepő. Ha élete során kudarcok érték, gyakran foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata. Bármikor képes lett volna eldobni magától azt az életet, amelytől egyébként Németország sorsát tette függővé. Az 1923-as müncheni puccs után közölte Ernst Hanfstaengllel, akinél rejtőzködött, hogy véget vet életének, főbe lövi magát. Hanfstaengl – saját elmondása szerint – sokáig győzködött Hitlerrel, mire eltérítette szándékától. Egy későbbi, pártszakadással fenyegető válság során, 1932 decemberében Hitler azt mondta Goebbelsnek, aki erről beszámol: „Ha a párt szétesik, öt percen belül főbe lövöm magam.”

E kijelentéseket – tekintettel későbbi, 1945. április 30-án elkövetett, valóságos öngyilkosságára – nem tarthatjuk üres locsogásnak. A Goebbels jelenlétében tett kijelentésből különös figyelmet érdemel az „öt percen belül” fordulat. Későbbi – hasonló típusú – kijelentéseiben aztán már csak másodpercekről, végül pedig már csak a másodperc törtrészéről beszél. Hitlert nyilvánvalóan egész életében foglalkoztatta, hogy vajon milyen gyorsan végezhet magával az ember, vagyis hogy milyen egyszerű lehet az öngyilkosság. Sztálingrád után csalódottságának adott hangot, amiért Paulus tábort nagy megadta magát az oroszoknak, ahelyett, hogy főbe lőtte volna magát: „Főbe kellett volna lőnie magát, ahogy régen a hadvezérek kardjukba dőlték, amikor látták, hogy elvesztették a

küzdelmet... Hogyan lehet férni ettől a pillanat-tól, amely megválthatná e nyomorúságtól, ha már nem tartja vissza a kötelesség ebbén a si-ralomvölgyben! Na!" A július 20-i merénylet után pedig azt mondta: „Ha életemnek most vége szakadt volna, az, bízvást mondhatom, nagy megkönyebbülést jelentett volna személyes sorsomnak. Megszabadultam volna a gondoktól, az álmatlán éjszakáktól és a súlyos idegi bántalmaktól. A másodperc törlésze az egész, amely megváltja az embert mindenből, hogy megtalálja végső nyugalmát és örök békéjét.”

Amikor aztán Hitler végül valóban öngyilkosságot követett el, az nem okozott különösebb meglepetést; sőt szinte természetesnek tűnt fel. Nem mintha a felelősök öngyilkossága vesztett háborúk után általában magától értetődő volna. A legkevésbé sem az, éppen ellenkezőleg: nagyon ritka. Hitler öngyilkossága valószínűleg azért hatott olyan magától értetődőnek, mert szinte logikusan következett életéből. Személyes sorsát nyilván sivárbabnak, tartalmatlanabbnak érezhette annál, semhogy a bajban is megérje rágaszkodni hozzá. Politikai létét pedig kezdtől fogva a dupla vagy semmi játékszabályai szerint élte. Veszett, és ezután szinte magától értetődő lépés volt, hogy végzett magával. Az öngyilkossághoz szükséges sajátos bártorság sosem hiányzott belőle, ha belegondolunk, kezdtől fogva gyanítható volt, hogy így végzi. Különös módon utólag szinte senki sem róta fel neki, olyan természetesnek tűnt a befejezés.

Az viszont már a legkevésbé sem volt természetes, sőt kimondottan kínos stílustörés volt, hogy magával vitte a halálba a szeretőjét: azt a

nőt, aki életében nem sokat jelentett neki. S tette mindezt azután, hogy a közös vég előtt huszonnégy órával, egy könnyfacsaró, nyárs-polgári, hatásromboló gesztussal, titokban nőül vette. Szerencséjére csak jóval később vált ismertté az a tény – amit joggal vettek volna *nagyon rossz* néven tőle –, hogy megpróbálta magával vinni a halálba Németországot is – pontosabban azt a keveset, ami megmaradt belőle. Erről – és a Németországhoz fűződő viszonyáról – az utolsó, *Az árulás* című fejezetben szó-lunk még.

Ám előtte vizsgáljuk meg tüzetesen Hitler rendkívüli teljesítményeit, és a kortárs szemében bámulatra méltónak látszó sikereket. Hiszen tagadhatatlan, hogy nagy eredményei és sikerei is voltak.

A teljesítmény

Tizenkét évig tartó regnálásának első hat évében Hitler olyan eredmények sorával lepte meg híveit és ellenfeleit egyaránt, amelyeket korábban senki nem nézett volna ki belőle. E teljesítmények megzavarták – és lélektanilag lefegyverezték – ellenfeleit (1933-ban a németek többsége még nemet mondott Hitlerre). Az idősebb nemzedék egy része titkon mindmáig bizonyos tiszteletet érez iránta.

Kezdetben Hitler közönséges demagóg hírben állt. Tömegeket hipnotizáló szónoki képességet azonban senki sem vitatta. E képessége tette őt – az 1930–32 között tetőző gazdasági válság idején – a hatalom mind lehetségesebb, minden komolyabban veendő várományosává. Kevesen tételeztek fel azonban róla, hogy hatalomra kerülve képes lesz megállni majd a helyét. Elvégre kormányozni és szónokolni két teljesen különböző dolog. Feltűnt az is, hogy a kormányon levőket hevesen ostorozó és minden hatalmat magának és pártjának követelő, a legkülönbözőbb beállítottságú, elégédetlen emberek előtt gondolkodás nélkül, a lehető legelentmondásosabb dolgokat összehordó Hitler soha nem tett egyetlen kézzelfogható javaslatot sem az olyan, akkoriban mindenél súlyosabb gondok orvoslására, mint a gazdasági válság vagy a munkánélküliség. Tucholsky sokak véleményét fogalmazta meg, amikor arról írt, hogy

„maga az ember nem is létezik, csupán a zaj, amit csap”. Lélektanilag annál lesújtóbb volt, amikor 1933 után nagyon is tetterősnek, ötletesnek és eredményesnek bizonyult.

Szónoki képességein kívül minden esetre egy dolog már 1933 előtt is feltűnhetett volna azoknak, akik megfigyelték Hitlert és véleményt nyilvánítottak róla. Ha csak egy kicsit alaposabban odafigyelnek rá, feltűnhetet volt rendkívüli szervező tehetsége: az a képessége, amellyel hatékony hatalmi erőszakszervezeteket hozott létre és működtetett. A húszas évek végén az NSDAP teljes mértékben Hitler műve volt. Szervezetként már azelőtt jóval felülmúltá az összes többi pártot, mielőtt – a harmincas évek elején – a választók tömegeit is maga mögé állította. Jócskán túlszárnyalta az SPD híres, régi szervezetét, nem is szólva arról, amilyenek a szociáldemokraták a császárság korában voltak. Az NSDAP állam volt az államban, belső, ellenállás kisállam a nagyon belül. Szemben a nehézkessé és önelígítetté vált SPD-vel, Hitler NSDAP-já kezdettől fogva hihetetlen dinamikával működött. Csupán egyetlen uralkodó akaratnak engedelmeskedett. A figyelmes szemlélőnek már a húszas években feltűnhetett Hitlernek az a, már a jövőt előrevetítő vonása, az a meghatározó képessége, amellyel bármikor játszzi könnyedséggel tudta közömbösisíteni és kiküldeni a páron belül jelentkező vetélytársakat és ellenzéket. Hitler pártjához hasonlóan korábban nem látott Németország. Legkisebb csoportját is rendkívüli harci szellem fűtötte, a párt egésze pedig olyan volt, akár egy óriási, robogó és száguldó választási kampánymasinéria. Hitler

másik nagy, a húszas években létrehozott műve a polgárháborús célokra szervezett hadsereg volt, az SA, s ehhez képest a kor többi politikai harci szövetsége – a német-nemzeti Stahlhelm, a szociáldemokrata Reichsbanner, sőt még a kommunista Roter Frontkämpferbund is – aféle tehetetlen nyárspligári egyletecskének tűnt fel. Harci szellemével, erőszakosságával, rámenősséggel és vérszomjas brutalitásával az SA tultett a Németországban működő összes kora-beli félkatonai szervezeten. Az SA-tól – és csak is ettől – valóban rettegtek az emberek.

Hitler tudatosan gerjesztette a félelmet, és ép- pen a félelem volt az oka, hogy az 1933 márciusa, Hitler hatalomátvétele utáni terror és a jogosítések sorozata oly csekély fölháborodást és ellenállást váltott ki. Az emberek attól tartottak, hogy a helyzet még rosszabbra fordul. Az SA egy éven keresztül vérszomjas, szadista kéjjel hirdette, hogy eljő majd a „hosszú kések éjszakája”. A hosszú kések éjszakája azonban nem jött el. Igaz, néhány különösen gyűlölt ellen-séggel titokban végeztek, s a gyilkosok minden megúszták büntetlenül, de az esetek soha nem kaptak nyilvánosságot. Hitler maga, ünnepélyes eskü tett (a birodalmi bíróság előtt tett tanú-vallomásban), hogy beiktatása után fejek fognak hullani: a „novemberi bűnözök” fejei. Ehhez képest a közvélemény valósággal föllélegzett, amikor az 1918-as forradalom veteránjait és a köztársaság magas rangú tisztségyviselőit 1933 tavaszán és nyarán „csak” koncentrációs táborokba zárták, ahol ugyan brutális atrocitásoknak voltak kitéve, és életük veszélyben forgott, ám ahonnan azért többségük előbb-utóbb kiszab-

dult. Sőt akadt, akinek haja szála sem görbült. Az emberek pogromokra számítottak; ám ehe- lyett – 1933. április 1-jén – csupán egynapos és inkább csak jelképes, vértelen bojkottot szer- veztek a zsidó üzletek ellen. Egyszóval: a hely- zet nagyon rossz volt, de mégsem annyira rossz, mint amennyire a fenyegetések alapján vární lehetett. Az események rácáfoltak azokra, akik – egyébként teljes joggal – azt állították, hogy „ez csak a kezdet”, hiszen az 1933–34-es ter- rorhullám lassan elcsitult. 1935-től 37-ig tartottak a „jó” náci évek, a terrort felváltotta a nor- malitás, amelyben azonban változatlanul mű- ködtek a koncentrációs táborok, igaz, viszony- lag kevés lakóval. Egy időre úgy tűnt, az élet azokat igazolta, akik úgy értékelték, hogy csu- pán „sajnálatos átmeneti jelenségekről” van szó.

Azzal, ahogyan az első hat évben kezelte és ada- golta a terrort, Hitler lélektani mestermunkát végzett. Kezdetben félelemkeltéssel, majd vad fenyegetőzással, később azzal, hogy a terror mégsem volt súlyos, mint ahogy ígérték. Az- után lassanként visszatértek a normalitást meg- közelítő állapotokhoz, mindenkorál Hitler a háttérben nem mondott le a terror alkalmazá- sáról. Ezzel kellő mértékben megfelemlítette, ám nem hajszolta kétségebesett ellenállásba azo- kat, akik elutasították őt, vagy akik a kivárársa rendezkedtek be – azaz a többséget –; és ami még ennél is lényegesebb, nem terelte el a fi- gyelmet a rezsim pozitívnak tekinthető ered- ményeiről.

Hitler pozitív teljesítményei között okvetle- nül első helyen említendő a gazdasági csoda, e mellett minden más ellopul. A gazdasági csoda

kifejezés persze későbbi; a második világháború után kezdték használni, az Erhard-kormányzat meglepően gyors újjáépítési és gazdaságélenkítő teljesítményére. De sokkal jobban illik arra, ami Németországban Hitler idején, a harmincas évek közepén történt. Akkoriban sokkal mélyebb és erősebb lehetett az az érzés, hogy valódi csoda történt, és hogy a férfiú, aki e csodát véghezvitte – tehát Hitler – csodatévő.

1933 januárjában, amikor Hitler birodalmi kancellár lett, Németországban hatmillió munkanélküli volt. Alig három év múlva, 1936-ban megvalósult a teljes foglalkoztatás. A tömeges nyomorból, az elviselhetetlen ínségből kilábaló emberek általában szerény jólében éltek. De ami majdnem ilyen fontos: a reménytelenesség és a tanácsatlanság után a bizakodás és az önbizalom hangulata töltötte el őket. És ami még ennél is csodálatosabb: az átmenet a válságból a gazdasági felvirágzásba nem járt inflációval, az árak és a békérek teljesen megőrizték stabilitásukat. Ezt később csak Ludwig Erhardnak sikerült megismételnie. Szinte elképzelhetetlen, hogy micsoda megdöbbenedéssel és hálával reagáltak a németek e csodára, amelynek hatására 1933 után tömegesen hagyták ott – főként a munkások – a szociáldemokratákat és a kommunistákat és álltak Hitler mögé. Az 1936 és 38 közötti Németország tömeghangulatát ez az érzés határozta meg. Hiszen aki még ezután is elutasította Hitlert, az akadékoskodott, a kákán is cso-mót keresett. Az ilyeneknek semmi sem jó. „Persze, lehet, hogy megvannak a hibái, de újra munkát adott nekünk és kenyерet” – vélték ek-

koriban egykorú szociáldemokrata és kommunista szímpatizánsok milliói, akik 1933-ban még a Hitler-ellenes erők bázisát adták.

Felvetődik a kérdés, vajon valóban Hitlernek köszönhető-e a harmincas évek nagy gazdasági csodája? A kérdésre minden elköppelhető ellenvetés ellenére igennel kell válaszolnunk. Igaz: Hitler gazdasági és gazdaságpolitikai kérdésekben tökéletesen laikus volt. A gazdasági csodát elindító ötletek többségükben nem is tőle származtak, a legkevésbé az a nyaktörő pénzügyi mutatvány, amely lehetővé tette az egész cso-dát. Ez egyértelműen másvalaki műve: Hjalmar Schachté, Hitler gazdasági varázslójáé. Schachtot mindenkorálta Hitler állította a Reichsbank, majd később a gazdasági minisztérium élére, és ő „rendelte el a csodát”. Ugyancsak Hitler utasítására vették elő a fiókokból és valósították meg a korábbi, főként finanszírozási nehézségeken megfeneklelt gazdaságélenkítő terveket: az adóbóntól, a Mefo-váltóig, a munkaszolgálattól az autópálya-építésig. Nem lévén gazdaságpolitikus, Hitler legmerészebb álmaiban sem gondolta, hogy ő húzza majd ki a németeket a gazdasági válságból és számolja fel a tömeges munkanélküliséget, s egyáltalán, hogy a gazdasági válság kerülő útján jut majd hatalomra. A feladat a legkevésbé sem illett hozzá; terveiben és politikájának eszmei építményében egészen 1933-ig semmiféle szerepet nem játszott a gazdaság. De volt hozzá politikai ösztöne, hogy megértse, mi játszsa az adott pillanatban a főszerepet, és meglepő módon megvolt benne a szükséges gazdaságpolitikai ösztön is – ellentétben például a szerencsétlen Brüninggel –, hogy

felfogja, az adott pillanatban a növekedés fontosabb a költségvetési és monetáris stabilitásnál.

Ezenkívül – ugyancsak ellentétben elődeivel – neki megvolt a kellő hatalma is hozzá, hogy legalább a látszatát kiképítse a monetáris stabilitásnak. Mert látnunk kell a hitleri gazdasági csoda árnyoldalát is. Hitlernek el kellett szigetelnie a német gazdaságot a külvilágtól; hogy a tartós világ gazdasági válság-kellős közepén Németországban meghozza a jólét szigetét.

Mivel azonban a csoda finanszírozása elkerülhetetlenül inflációt gerjesztett, fentről diktált árakat és béréket kényszerített a gazdaságra. Egy diktatórikus rezsim számára, amelynek háttérében ott álltak a koncentrációs táborok, ez nem okozhatott problémát. Hitlernek nem kellett tekintettel lennie sem a vállalkozói szövetségekre, sem a szakszervezetekre. Összevonhatta őket a Német Munkafrontba, megbénítva ezzel működésüket. Koncentrációs táborba küldhette minden olyan vállalkozót, aki például engedély nélkül kötött külföldi üzleteket, vagy árat emelt, és minden magasabb bért követelő, esetleg sztrájkra kész munkást. A harmincas évek gazdasági csodáját tehát Hitler művének kell tekintenünk, és bizonyos értelemben azok sem voltak mások, csak következetesek, akik a gazdasági csoda árába akár a koncentrációs tábor is belekalkulálták.

A gazdasági csoda volt Hitler legnépszerűbb, de nem egyetlen nagy teljesítménye. Legalább ilyen szenzációs és legalább ilyen váratlan volt, hogy – regnálásának ugyancsak első hat évében – sikeresen újra felfegyverezte Németországot. Amikor Hitler birodalmi kancellár lett, Német-

országnak százezer fős hadserege volt, de modern hadfelszerelés és fegyverzet, valamint légiereő nélkül. 1938-ban Németország számított Európa legerősebb katonai hatalmának, szárazföldön és a levegőben egyaránt. Hihetetlen teljesítmény! Persze bizonyos előmunkálatok már a weimari köztársaság idején is folytak, s ezek alapozták meg ezt a példátlan teljesítményt. Természetesen a részleteket itt sem Hitler dolgozta ki, hanem a katonai vezetés, de Hitler adta ki a parancsot és ő inspirálta a katonákat. A katonai csoda még elköpzelhetetlenebb lett volna Hitler kezdeményezése nélkül, mint a gazdasági csoda. A gazdasági csoda rögtönzés volt, a katonai azonban régóta dédelgetett tervek és szándékok nyomán született meg. Más kérdés, hogy aztán – csoda ide, csoda oda – később, Hitler kezében a fegyverek nem hoztak szerepencsét Németországban, de attól még ez is jelentős teljesítmény, amelyet éppúgy nem nézett volna ki senki Hitlerből, mint a gazdasági csodát. Hogy minden előzetes várakozás ellenére mégis képes volt rá, ámulatot és csodálatot váltott ki, egyes körökben valószínűleg egy csöpp szorongást (vajon mire jó ez a lázas fegyverkezés?), ám a legtöbb német elégtéssel és hazaifűi büszkeséggel nyugtázta a katonai csodát. Hitler tehát katonai és gazdasági téren egyaránt csodatévőnek bizonyult, ezt csak a legmegállakodottabb akadékoskodók vonhatták kétségebe.

A hitleri fegyverkezési politika két aspektusát e helyütt csak érintőlegesen tárgyaljuk, egy harmadik szempont azonban bővebb kifejtést érdemel.

1. Gyakran találkozhatunk azzal az állítással, hogy Hitler gazdasági és katonai csodája alapjában véve egy és ugyanaz, hiszen a munkahelyteremtés lényegében a fegyverkezés következménye. Ez nem igaz. Az általános hadkötelezettség bizonyára eltüntetett az utcáról néhány százezer potenciális munkanélkülit. A harckocsik, ágyúlövegek és harci repülők tömeges gyártása pedig megélhetést nyújthatott néhány százezer fémunkásnak. Ám annak a hatmillió embernek a többsége, aki Hitler halálomra jutásakor munkanélküli volt, hétköznapi, polgári szakmákban talált újra állást. Göringre egész életében jellemző volt az ostoba hengessé. Ő indította útjára a megtévesztő „vaj helyett ágyút” – jelszót. Valójában azonban a Harmadik Birodalomi gyártott vajat is megágyút is, és sok minden mást.

2. Németország újrafegyverzésének súlyos külpolitikai üzenete is volt: az ország a versailles-i békeszerződés döntő fontosságú pontjait helyezte vele hatályon kívül, s így politikai diadalt aratott Franciaország és Anglia fölött, és radikálisan megváltoztatta a hatalmi viszonjokat Európában. Erről azonban később, a Síkerek című fejezetben lesz szó. Itt *most* Hitler teljesítményeit tárgyaljuk, s maga a teljesítmény érdekel bennünket.

3. E teljesítményhez Hitler személyesen is hozzájárult, s ez a személyes hozzájárulás említést érdemel. Mint korábban szóltunk róla, a fegyverkezés hatalmas munkájának részleteivel nem Hitler foglalkozott, ez a hadügyminszterium és a tábornoki kar dolga volt. Egy részletkérdés kivételével. Ebbe az egy részletkérdésbe

– amely a háború lefolyásában rendkívül fontosnak bizonyult – Hitler személyesen avatkozott be: az új Wehrmacht szervezetét és ezzel a hadsereg jövőbeli hadműveleti koncepcióját ő maga határozta meg. A katonai szakemberek túlnyomó többségével szemben ő döntött az integrált, önálló hadműveletekre képes páncélosdivíziók és páncélos hadseregek létrehozásáról. 1938-ban egyes-egyedül a német hadseregekben működtek ilyen újfajta alakulatok, s ez a háború első két évében több hadjárat sorsát is eldöntötte. Később az összes többi hadsereg követte ezt a példát.

A páncélosdivíziók és -hadseregek megtérítése Hitler személyes érdeme, s egyben legnagyobb katonai teljesítménye, sokkal jelentősebb, mint egész – nagyon is vitatott – hadvezéri tevékenysége. Hitler nélkül a tábornoki karnak az a kisebbik része, amelyet például Guderian fémjelzett, s amely felismerte az önálló páncélos haderőnem lehetőségeit, éppoly kevés tudja érvényesíteni elképzeléseit a konzervatív többséggel szemben, ahogy Angliában és Franciaországban Fuller vagy de Gaulle, akiknek – mint ismeretes – nem sikerült meg töriük tradicionális gondolkodású társaik ellenállását. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy az 1939 és 41 közötti hadjáratok, kivált képpen a Franciaország elleni 1940-es hadjárat sorsa ezekben a – nyilvánosságot igen kevésére érdeklő – belső, katonai-szakmai vitákban előre eldölt. Hitler helyesen döntött. Szemben többi sikeresével, amelyet szeretett azonnal és hatásosan bejelenteni, ez a teljesítménye rejteve maradt, s nem járulhatott hozzá népszerűsége növelésé-

hez, sőt, éppen ellenkezőleg: a konzervatív katonák körében meglehetősen népszerűtlenné tette. Később azonban kiderült, ez is megérte, hiszen a Franciaország fölött aratott, nagy 1940-es katonai győzelem még Hitler utolsó, legkitartóbb német ellenfeleit is megzavarta egy időre.

Hitlernek már 1938-ra sikerült megnyernie a németek többségét. Azokat is, akik 1933-ban még ellene szavaztak. Talán ez volt valamennyi teljesítménye közül a legnagyobb. Olyan teljesítmény, amely a kortársakat utólag szégyenkezésre készti, a később születetteket pedig érte tetlen csodákozásával tölti el. Az idősebbek gyakran eltűnődnek: „Hogyan dőlhettünk be?”, a fiatalabbaknak pedig könnyen kicsúszik a száján: „Hogy dőlhettek be?” A kortársak közül azonban csak a különösen éleslátóknak és a legmélyebb összefüggések megértőinek adatott meg, hogy felismerjék Hitler eredményei és sikerei mögött a jövendő katasztrófát, ahhoz pedig rendkívüli jellemnek kellett lenni, hogy valaki ki tudja vonni magát Hitler teljesítményeinek és sikereinek a hatása alól. A mai emberből undort vált ki, ha meghallgat egy-egy ugató torokhangon előadott, indulatoktól tajtékzó Hitler-beszédet. Esetleg nevet rajta. A korabeli közönség azonban nemigen találta az ellenérveket, hiszen a beszédek mögött tények sorakoztak. És ezek a megalapozó tények hatottak, nem az ugató torokhang, s nem a túlhabázó indulat. Íme egy részlet Hitler 1939. április 28-i beszédéből:

„Úrrá lettem Németországban a káoszon, helyreállítottam a rendet, nemzetgazdaságunk

minden területén rendkívüli mértékben meg-noveltem a termelést... Sikerült a valamennyiünk szívéhez oly közel álló hétmillió munkanélkülit maradéktalanul beépítenem a hasznos termelőmunkába... Nemcsak politikailag egyesítettem a német népet, de katonailag is felfegyvereztem, és megpróbáltam minden, hogy lapról lapra megsemmisítsem azt a szerződést, amely 448 cikkelyével a legaljasabb erőszakot követi el, amit embereken és népeken valaha is elkövették. Visszaadtam a Birodalomnak 1919-ben elrabolt területeit, visszavezettem hazájukba az elszakított, mély-ségesen boldogtalan németeket, helyreállítottam a német életterr ezeréves, történelmi egységét... és azon voltam, hogy mindezt vérontás nélkül tegyem, hogy saját népemnek és más népeknek ne kelljen elszenevedniük a háború megpróbáltatásait. [...] Mindezt saját erőmből, népemnek 21 éve még ismeretlen munkásaként és katonájaként teremttem meg...”

Micsoda undorító öntömjénezés! Micsoda nevetséges stílus! („a valamennyiünk szívéhez oly közel álló hétmillió munkanélküli...”) De az ördögbe is, hiszen ez így igaz, vagy legalábbis majdnem így! Volt persze, aki belekötött abba a néhány dologba, ami talán tényleg nem úgy volt („úrrá lettem a káoszon” – alkotmány nélküli? „Helyreállítottam a rendet” – koncentrációs táborokkal?), de az illető talán még saját szemében is kicsinyes akadékoskodónak tünt fel. Vajon mit lehetett felhözni mindenek ellen 1939 áprilisában? Hiszen a gazdaság újra virág-

zott, a munkanélküliek újra munkához jutottak (persze nem hétmillióan voltak, csak hatmillióan, de sebaj), Németország fölfegyverzése valóban megtörtént, a versailles-i szerződés értékelőn papír volt már csupán (gondolta volna ezt valaki 1933-ban?), a Saar-vidék és a Memel vidéke valóban újra a Birodalom része volt, az osztrákok és a szudétánemetek szintén a Reich állampolgárai lettek, aminek ők valóban örültek – szinte még a fülekbén csenghetett örömjüjjongásuk. Csodálatos módon mindez valóban háború nélkül érte el az a Hitler, akit – ehez sem férhetett kétség – húsz évvel azelőtt tényleg a kutya sem ismert; (igaz, soha nem volt munkás, de ne akadékoskodjunk). Igaz, hogy mindez valóban saját erejéből teremtette meg? Térnészetesen voltak segítői, és voltak, akik együttműködtek vele, de állíthatná-e komolyan bárki, hogy minden nélküle is végbemehetett volna? Vajon lehetett-e nemet mondani Hitlerre úgy, hogy ne mondjanak nemet mindenre, amit elért, s vajon kellemetlen vonásai és bűnei nem hatottak-e pusztá szépséghibának eredményei fényében?

A Hitlerre nemet mondó, művelt és jó ízlésű polgár – akár hívő kereszteny volt, akár marxista – a harmincas évek közepén és második felében, látván Hitler tagadhatatlan teljesítményeinek és csodás tetteinek véget nem érő sorát, alighanem azon tűnődött – szükségképpen azon kellett tűnődnie –, hogy vajon nem az ő mércéivel van-e baj? Elképzelhető, hogy saját mércéivel a hamisak? „Ne volna igaz, minden, ami a szemem előtt zajlik, mintha erre

utalna. Ha a világ: a gazdaság, a politika, az erkölcs világa valóban olyan, amilyennek korábban hittem, akkor egy ilyen embernek már réges-rég nevetségesse kellett volna válnia, és el kellett volna tűnnie a süllyesztőben. Sőt egyáltalán nem kerülhetett volna oda, ahova került! De ez az ember nem egészen húsz év alatt a semmiből a világ központi figurájává vált. minden akadályt sikerrel vesz, nem ismer lehetetlent. Vajon ez nem bizonyít semmit? Vajon nem kell-e inkább nekem magamnak átértékelni minden eddig vallott eszmémet, beleértve esztétikai és erkölcsi elveimet is? Vajon nem kell-e beismernem legalább annyit, hogy várokozásaim és jóslataim nem váltak be, és hogy bírálataimmal visszafogottabbnak, ítéleteimmel pedig megfontoltabbnak kell lennem?”

Nagyon is érthető, sőt rokonszenves ez a tépelődés. Ám a kételkedéstől az első – még vonakodva kimondott – Heil Hitler!-ig nem hosszú az út.

Akik Hitler teljesítményeinek láttán félíg vagy egészen megtértek; általában nem lettek nemzetiszocialisták. Ők Hitler hívei lettek, Führer-hívők. Az általános Führer-kultusz tezőpontján a németeknek bizonyosan több mint kilencven százaléka hitt a Führerben.

Hatalmas teljesítmény. Alig tíz év alatt sikerült egyesítenie és maga mögé állítania majdnem az egész népet. Es mindez lényegében nem pusztá demagógiával, hanem valóságos teljesítménnyel. Amíg – a húszas években – Hitler csupán a demagógia eszközeivel élıhetett, s nem segítette egyéb, mint csupán hipnotikus szónoki képessége, kábító- és ködösítőművészete, a

\ németek öt százalékánál többet nemigen tudott megnyerni. Az 1928-as Reichstag-választáson összesen 2,5 százaléket ért el. 'A többi negyven százaléket 1930 és 33 között a nyomor, az egymást követő kormányok és pártok tehetetlensége, sorozatos és teljes csödje lókte a karjaiba. A döntő ötven százaléket azonban 1933 után főként teljesítményeivel nyerte meg. Ha valaki 1938 után – azokban a körökben, ahol az ilyesmi még lehetséges volt – bíráló megjegyzést tett rá (amivel sokan még egyet is értettek: „amit a zsidókkal művel, nekem sem tetszik”), előbb-utóbb azt a választ kapta: „Igen, de nézd meg, micsoda eredményeket ért el!” Nem azt mondálták: Milyen magával ragadóan tud beszélni!, vagy: Milyen óriási volt már megint a pártkongresszuson!, és még csak azt sem, hogy: És micsoda sikerei vannak!. Nem, a válasz az volt, nézd meg, mi minden ért el! Mit lehetett erre 1938-ban vagy 1939 tavaszán tulajdonképpen válaszolni?

Volt még egy fordulat, amely akkoriban gyakran elhangzott Hitler újdonsült rajongóinak a szájából: „Ha tudná ezt a Führer!” Mint ez a mondat is mutatja, a Führerbe vetett hit és a nemzetiszocializmus két különböző dolog. Ami nem tetszett az embereknek a nemzetiszocializmusban – márpedig jócskán akadtak olyanok, akiknek sok minden nem tetszett –, az alól ösztönösen megpróbálták felmenteni Hitlert. Tárgyilagos szemmel nézve természetesen nem volt igazuk. Hitler ugyanúgy felelős volt rendszere pusztító intézkedéseiért, mint az építőkért. Bizonyos értelemben Hitler „eredményei” közé kell sorolnunk azokat is, amelyekre

később még visszatérünk: a jogállam és az alkotmány szétverését. Ezek a rombolás tettei voltak, amelyekhez ugyanannyi erő kellett, mint a gazdaság fellendítéséhez vagy a fegyverkezéshez. És valahol a kettő között még ott találjuk a társadalmi téren elért eredményeket. A mérleg két serpenyőjét a pozitív és a negatív folyamatok, az építés és a rombolás tartja egyensúlyban.

Hatalmának tizenkét esztendeje alatt Hitler nagy társadalmi változásokat indított el, amelyek között gondosan kell árnyalni a különbösséget.

A társadalmi változásoknak három nagy folyamata elkezdődött már a császárság idején, és folytatódott a weimari köztársaság, majd Hitler alatt és sebes iramban zajlott az NSZK-ban, illetve az NDK-ban is. Az első ilyen folyamat a társadalom demokratizálódása, a társadalmi különbösségek kiegyenlítődése, a rendek megszűnése és az osztályhatárok fellazulása. A második ilyen folyamat a szexuális erkölcs forradalmi változása, a kereszteny aszkézis és a decens polgári viselkedés leértékelődése és fokozatos elutasítása. A harmadik pedig a női egyenjogúság. A jogrendben és a munka világában egyre kevésbé tettek különbösséget a nemek között. Az e három területen zajló változásokhoz Hitler viszonylag csekély mértékben járult hozzá – teljesen függetlenül attól, hogy a fejlődést pozitívan vagy negatívan ítélik meg. Itt és most csak azért foglalkozunk vele, mert általánosan elterjedt az a téves nézet, hogy Hitler ezen a három területen feltartóztatta és visszaszorította a társadalmi fejlődést.

A legszemléletesebben a női emancipáció példáján mutathatjuk ki, mi is történt. Mint ismertes, a nemzetiszocializmus a női egyenjogúságot szavakban elutasította. Valójában azonban – kiváltképpen a rezsim uralkodásának második hat évében, a háborús időkben – a női emancipáció ügye nagy lépésekkel, mondhatni ugrásszerűen mozdult előre, mégpedig a párt és az állam teljes támogatásával, nemritkán erőteljes segítségével. Soha még annyi nő nem foglalt el férfiszakmákat és látott el férfias feladatokat, mint a második világháborúban. Ezt a folyamatot valószínűleg már akkor sem lehetett volna megállítani és visszafordítani, ha Hitler és rendszere történetesen túléli a háborút.

A nemi erkölcsöz a nemzetiszocialisták – legalábbis szavakban – ellentmondásosan viszonyultak. A nácik magasztalták a jó német erkölcsöt és illemet, ugyanakkor nem győztek ostorozni a szenteskedő képmutatást és az áporodott nyárspolgáriságot. Semmi kifogásuk nem volt az „egészséges érzékkiség” ellen, különösen, ha abból – házasságon belül, vagy azon kívül – öröklött betegségtől mentes utódok születtek. A harmincas és negyvenes években gyakorlatilag gátlástalanul robogott tovább a test – és a szex kultuszának a húszas években útnak indult vonata.

Végezetül, ami a társadalmi kivállságok, az osztálykülönbések fokozatos eltörlését illeti, ezt a nemzetiszocialisták hivatalosan is hirdették. (Ellentétben az olasz fasisztákkal, akik a korporatív állam, a rendi állam visszaállítását tűzték zászlajukra. Már csak ezért sem szabad Hitler nemzetiszocializmusát egy kalap alá ven-

ni Mussolini fasizmusával.) Pusztán a szóhasználat változott: amit korábban osztály nélküli társadalomnak neveztek, azt, a nemzetiszocialisták népközösségeknek hívták. A kettő gyakorlatilag ugyanazt jelenti. Tagadhatatlan, hogy Hitler alatt sokkal nagyobb tömegeket érintett a társadalmi mobilitás, a felemelkedés és lecsúszás, az osztálykeveredés, mint korábban, a weimari köztársaság idején. „Boldoguljanak a rátermettek” – és az elvhű nemzetiszocialisták! A külső személőnek nem volt különösebben örvendettes elnéznie a folyamatot, amely azonban kétésekéből „haladó” volt – a szónak abban az értelmében, hogy vitathatatlanul a társadalmi egyenlőtlenségek eltűnése felé haladt. Hogy mi történt, azt talán a legszemléletesebben a tisztikar – Hitler személyes beavatkozásának köszönhető – kicsérélődése példázza. A weimari idők százezres hadseregeinek tisztikara szinte kizárlagosan nemesékből állt. Hitler első táborskainak neve előtt – néhány kivétellel – még ott volt a némességet mutató von. A később kinevezett táborskok között alig akadt nemesi származású.

Mindezt csak mellékesen és a teljesség kedvéért jegyezzük meg, az ez irányú fejlődés már Hitler előtt elkezdődött és Hitler után is folytatódott. Olyan folyamatok ezek, amelyekre Hitler működése sem pozitív, sem negatív irányban nemigen hatott. Van azonban egyetlen jelentős társadalmi változás, amelyet valóban maga Hitler indított el, és amelyet érdekes módon a Német Szövetségi Köztársaságban visszafordítottak, az NDK-ban azonban megtartottak, sőt továbbfejlesztettek. Hitler maga nevezte ezt

„az emberek szocializálásának”. Rauschningnak úgy fogalmazott: „Minek szocializálnánk a bankokat és a gyárakat? Mi értelme lenne ilyesmikkel bajlódni, amikor én minden egyes embert szigorúan fegyelmezett rend alá vetek, amelyből nincs szabadulás?” Ez a hitleri nemzetiszocializmus szocialista oldala, amelyről most szóunk majd.

Aki a marxista tételeből indul ki és a szocializmus döntő, sőt kizárolagos ismérvének a termelőszközök társadalmi tulajdonát tekinti, az természetesen tagadni fogja a nemzetiszocializmus szocialista vonásait. Hitler egy árva termelőszközt sem társadalmásított, úgyhogy nem volt szocialista. A marxisták ezzel elintézettnek is tekintik a kérdést. Ám vigyázzunk. A dolog korántsem ilyen egyszerű. Érdekes módon a malétező szocialista országok sem érik be pusztán a termelőszközök társadalmi tulajdonba vételével, hanem szocializálni próbálják az embert is, éljék életüket – ha lehet a bölcsőtől a koporsóig – kollektív szervezettségen, életvezetésük kollektív legyen és szocialista, „szigorú, fegyelmezett rend alá vette”. Az ember eltűnődik, hogy Marx ide, vagy oda, vajon nem ez-e a szocializmus legfontosabb vonása?

Megszoktuk, hogy szocializmus–kapitalizmus ellentétpárban gondolkodunk. Alighanem helyesebb a szocializmussal a kapitalizmus helyett az individualizmust szembeállítanunk. Bizonyos kapitalista vonások ugyanis a szocialista nagyiparban is óhatatlanul jelen vannak. A szocialista államnak is tőkét kell akkumulálnia, gazdaságának növekednie kell, és szüksége van megújulásra; a menedzserek és a mérnökök gondol-

kodásmódja egyformá a kapitalizmusban és a szocializmusban. A gyári munkás munkája a szocialista államban is elidegenedett. A munkás a gyakorlatban semmiféle különbséget nem érez attól függően, hogy az a gép vagy az a futószalag, amelynél áll, egy magánkonzern vagy egy népi tulajdonú kombinát tulajdona-e. A meghatározó különbség abban rejlik, hogy a munkaadó lejárta után ráhagyják-e, hogy csináljon, amit akar, vagy pedig a gyárkapu előtt várja már a kollektíva, a közösség. Más szóval: az embernek a munkájától való elidegenedésénél is fontosabb elidegenedése embertársaitól. Az előbbin – az ipari társadalom korában – valószínűleg semmilyen politikai rendszer nem változtathat döntő mértékben. Vagy, újra csak más szóval: ha a szocializmus célja az emberi elidegenedés megakadályozása, akkor ezt a célt az emberek szocializálásával jóval gyorsabban elérheti, mint a termelőszközök társadalmi tulajdonba vételével. Emez talán kiküszöböl némi igazságtalanságot, de – miként azt az elmúlt harminc, vagy (a Szovjetunió esetében) hatvan év tapasztalatai mutatják – a hatékonyság rovására. Amaz valóban megszünteti az elidegenedtséget, a nagyvárosi ember elszigeteltségét, elmagányosodását. Az ár az egyén szabadsága. A szabadság és elidegenedés az érem egyik oldala, a közösség és a fegyelem a másik.

Nézzük a tényeket: a németek túlnyomó többsége nem volt politikai vagy faj okokból kirekesztett vagy üldözött. Az ő életük a Harmadik Birodalomban jelentősen különbözött attól, ahogy a Hitler előtti Németországban vagy később a Német Szövetségi Köztársaság-

ban éltek, míg a Német Demokratikus Köztársaságban szakasztott ugyanolyan az élet, mint a Harmadik Birodalomban.* Ez az élet jávarészt a családon kívüli közösségekben, kollektívában zajlott. Függetlenül attól, hogy a tagság hivatalos kényszer volt-e vagy sem, a legtöbb ember gyakorlatilag nem kerülhette el ezeket a kollektívákat. Az iskolás gyerekek a Jungvolkba jártak, ugyanúgy, mint manapság az NDK-ban az úttörőcsapatba. A nagyobbak akkor a Hitlerjugendben találhattak második otthonukra, míg a maiak a Freie Deutsche Jugendben (FDJ). A felnőtt férfi pedig az SA-ban és az SS-ben tökéletesíthette magát a küzdősportokban, ma a Gesellschaft für Sport und Technikben teheti ugyanezt. Az asszonyokat és lányokat a Deutsche Frauenschaft tömörítette, ma a Demokratikus Nőszövetség (Demokratischer Frauenbund). Aki pedig rákényszerült vagy vinni akarta valamire, az a Harmadik Birodalomban éppúgy belépett a pártba, mint ma az NDK-ban. És akkor még nem szóltunk a hivatások képviselelőit, a sportbarátokat, az egyes hobbik űzőit összefogó, önművelő, illetve szabadidős nemzetiszocialista, illetve szocialista egyesületekről (Kraft durch Freude, Schönheit der Arbeit stb.). Gyakorlatilag mindenki, hogy milyen időtöltést választottak: kirándulást, taborozást, dalolást, barkácsolást, atlétikát vagy lövészettel, a lényeg az ilyen társaságokra tagadhatatlanul jellemző érzés: a meghitt barátság, a bajtársiasság és boldogság. Ebben a tekintetben Hitler kétségtelenül szocialista volt, nem is akármilyen eredmé-

nyes szocialista, ugyanis rákényszerítette az embereket erre a boldogságra. De vajon valóban boldogok voltak-e az emberek? Nem éreztek-e a kényszert a boldogtalanság újabb forrásának? A mai NDK lakosai közül is sokan próbálnak elmenekülni a rájuk kényszerített boldogság elől. A Német Szövetségi Köztársaságba érkezve aztán arról panaszkodnak, hogy a társadalom magukra hagyja őket: ez az egyéni szabadság árnyoldala. A Harmadik Birodalomban nagyjából hasonló volt tehát a helyzet, mint egy szocialista államban. Itt mi most ne is döntsük el, ki boldogabb, a közösségi társadalomban élő, vagy az individuális életet élő ember?

Az olvasónak feltűnhetett már, sőt talán némi megütközéssel is fogadta, hogy a Hitler teljesítményeit tárgyaló fejezetben rendkívül visszafigyelte mondtunk értékítéletet. Ez a dolog lényegéből fakad. Maguk a teljesítmények, eredmények morális tekintetben semlegesek. Csak jók lehetnek vagy rosszak, de nem lehetnek jók vagy gonoszak. Hitler számos gonosztettet követett el, és a későbbi fejezetekben éppen elég alkalmunk nyílik majd rá, hogy erkölcsileg megbélyegezzük. De nem szabad őt valóltan okból elítélnünk. Olyan hiba ez, amit ma is gyakran elkövetnek, pedig már annak idején is súlyosan megbosszulta magát. „Csak ne akartuk ostobának festeni az ördögöt!” A világ mindenki könnyen kísértésbe esett, hogy pitíáner és nevetséges figurát lásson Hitlerben, és ezért alábecsülje képességeit. És ez a kísértés – látva Hitler bukását – csak tovább erősödött. Ne engedjünk olyan könnyen a csábításnak.

* A könyv első kiadása 1978-ban jelent meg. (A szerk.)

Az ember persze – teljes joggal – ódzkodik attól, hogy Hitlert nagy embernek nevezze. Jakob Burckhardt szerint „aki csak romból, az eleve nem lehet nagy”. Márpedig Hitler épp eleget rombolt. De ahhoz nem férhet kétség, hogy teljesítményei – s nem csupán a rombolás terén mutatott teljesítményei – a legnagyobb kaliberre utalnak, bár rendkívüli teljesítőképessége nélkül alighanem sokkal kevésbé lett volna pusztító az általa okozott katasztrófa. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a szakadékhoz vezető út micsoda csúcsokon keresztül haladt.

Hitler-életrajzának előszavában Joachim Fest érdekes gondolatkísérletet folytat. Azt írja: „Ha Hitler történetesen 1938-ban merényletnek esett volna áldozatul, a többség a német történelem egyik legnagyobb államférfiújának tekintené, talán történelme nagy beteljesítőjét láttná benne. Agresszív beszédei, a *Mein Kampf*, antiszemizmusá és világuralmi tervei – a korai évek fantazmagóriái gyanánt – a feledés homályába vesznének... Hitlert hat és fél év választotta el ettől a hírnévtől.” „Hat év, telezsúfolva groteszk tévedésekkel, hibák sorával, bűnökkel, görcsökkel, eszelős pusztítással és gyilkolással”, írja könyvének egy másik helyén Fest.

Bizonyára ő sem úgy gondolja, hogy Hitler csak az utolsó hat évben követte el hibáit és bűneit és hogy csak az utolsó hat évben tévedett. Hiszen éppen Fest volt az, aki könyvében oly ragyogóan dokumentálta, milyen mélyre, minden korai életszakaszra nyúlnak vissza Hitler bűnei, hibái és tévedései. Már másról Festnek ab-

ban is tökéletesen igaza van, hogy mindezek csak regnálásának második hat évében váltak nyilvánvalóvá és éreztették teljes hatásukat. Az első hat évben a váratlan, Hitler részéről pedig csak előkészítésnek szánt eredmények és sikerek fénye még elfedte a negatívumokat. Egyet kell értenünk Festnek azzal a megállapításával, hogy Hitler pályafutásában 1938–39 fordulója jelentette a csúcspontot. Útja odáig egyenletesen vezetett föl felé. Onnantól kezdve viszont a körülmenyek – amelyeket maga alakított – hanyatlását és bukását készítették elő. Ha akkor merénylet végez vele, esetleg balesetben vagy infarktusban hal meg, a németek többsége bizonyára úgy gondolná, a nemzet egyik legnagyobb fiát vesztítette el személyében. Az persze más kérdés, hogy igazuk lett volna-e ezzel a vélekedéssel, és vajon a mából visszatekintve ugyancsak így gondolnánk-e az 1938-ban elhunyt Hitlerre?

Az a véleményünk, hogy nem. Két okból sem.

Az egyik ok az, hogy Hitler már 1938 őszén elszánta magát a háborúra, amivel minden körábbi teljesítményét egy lapra tette fel. Már 1938 szeptemberében akarta a háborút, és még a Bormann-nak 1945 februárjában diktált testamentumában is azt sajnálja, hogy nem kezdte el már akkor. „Katonai szempontból érdekkünkben állt volna, hogy már egy ével hamarabb elkezdjük [a háborút]... De nem tehettem semmit, mert az angolok és a franciák Münchenben minden követelésemet elfogadták.” Egy a német lapok főszerkesztői előtt tartott beszédében már 1938 novemberében beismerte, hogy az

előző évek minden békéigérete pusztta szemfénnyesztés volt.

„A körülmények kényszerítettek rá, hogy éveken át szinte mindenig békéről beszéljek. Csak a német békakarat és békés szándékaink szüntelen hangsúlyozásával teremthettük meg a német nép számára azt a lehetőséget... amely a mindenkor következő lépés szükséges előfeltétele volt. Magától értetődik, hogy egy ilyen – évekig tartó – béképropagandának kedvezőtlen oldalai is vannak; hiszen oda vezethet, hogy sok ember agyába befeszkelődik az a gondolat, hogy a jelenlegi kormányzat minden körülmények között meg óhajtja és meg akarja őrizni a békét. Ez azonban nem csupán e rendszer célkitűzéseinek téves megítéléséhez vezetne, hanem mindenekelőtt oda, hogy a német nemzetet olyan szellem tölténé el, amely távlatilag, defetizmus formájában, minden sikérétől megfoszthatná, sőt, szükségképpen megfosztaná a jelenlegi kormányzatot.”

A megfogalmazás ugyan kissé nyakatekert, de azért elégége világos. Valójában azt jelenti, hogy Hitler békészülamaival nemcsak a világot vezette felre éveken keresztül, hanem a németeket is. És a németek hittek neki. Revíziós vágyaik kielégültek. 1914-ben még lelkesen vonultak hadba. 1939-ben már lesújtva és rémülettel a szívükben. Az 1933–38 közötti évek teljesítményeinek hatása legalább felerészben annak volt köszönhető, hogy ami történt, háború nélkül történt. Ha a németek már akkor tudták volna, hogy egy új háború előkészületein szorgoskodnak, sokan közülük alighanem másiképp gondolkodtak volna azokban az évek-

ben. S vajon akkor is nemzetük legnagyobbjai között tartották volna számon Hitlert, ha csak utólag tudták volna meg? Márpedig a történettudomány nemigen kerülhette volna meg ezt a kérdést.

Ám időzzünk el még Fest gondolatkísérleténél, s folytassuk azt más irányban. Biztos, hogy 1938 őszén a németek többségét azzal az érzéssel töltötte volna el Hitler hirtelen halálának híre, hogy személyében az egyik legnagyobb államférfit veszítették el. Ez az érzés azonban nem tartott volna tovább néhány hét nél. Ekkor ugyanis döbbenten állapították volna meg, hogy az államszervezet nem működik. Hitler ugyanis – a legnagyobb csendben – 1938-ra már szétrombolta az állam intézményrendszerét.

Vajon mi következett volna ezután? Hitlernek 1938-ban nem volt kijelölt utóda, és nem létezett érvényes alkotmány, amely az utód megválasztását szabályozta volna, és nem volt olyan intézmény sem, amelynek megkerdőjelezhetetlen joga és kétségevonhatatlan hatalma lett volna az utódállításra. A weimari alkotmány már régen hatályát vesztette, és nem pótolták új alaptörvénnyel. Következésképpen az államnak nem voltak meg az új államfő megválasztásához szükséges szervei. A lehetséges utódjelöltek mind csak saját szervezeteikre támaszkodhattak volna, ezek pedig úgy működtek, mint megannyi állam az államban: Göring a légiőrre támaszkodott volna, Himmler az SS-re, Hess a párra (amelyről ez alkalommal kiderült volna, hogy tulajdonképpen már ugyanúgy funkcióját vesztette, mint az SA). Aztán

ugybár ott volt még a hadserege is, amelynek vezető tábornokai 1938 szeptemberében még hajlandók lettek volna egy puccsra. Mindent egybevetve: az állam nevű káoszt csak Hitler személye tartotta össze. Hitler leplezte el a kau-
tikus viszonyokat, amelyek személyének eltű-
nésével óhatatlanul napvilágra kerültek volna. Ez a káosz is Hitler műve volt, ha úgy tetszik: teljesítménye. A rombolás teljesítménye, amelyet mindmáig alig vettek észre, hiszen végül egy sokkal nagyobb rombolás részeként fel sem tűnt.

Hitler életének vizsgálata során már felfigyel-
tünk arra a döbbenes ténkre, hogy politikai
menetrendjét személyes életelvárásainak ren-
delte alá. Most, egy egészen már összefüggés-
ben, hasonló felismerésre jutottunk, jelesül arra,
hogy saját teljhatalma és pótolhatatlansága ér-
dekében kezdtettől fogva és tudatosan rombolta
szét a szabályszerűen működő államot. Az álla-
mok működőképességét alkotmányuk biztosít-
ja, amely lehet írott vagy íratlan. A Harmadik
Birodalomnak azonban 1934 őszétől kezdve
sem írott, sem íratlan alkotmánya nem volt. Az
állam nem ismerte el és nem tartotta tisztelet-
ben azokat az alapjogokat, amelyek korlátozzák
az állam hatalmát a polgárokkal szemben, és
nem működött az az elengedhetetlenül szük-
séges minimális alkotmány sem, amely külön-
ben az állam ügyrendjét szabályozza, amely az
állam különböző szerveinek jogosultságait és
hatáskörét behatárolja, s afelől intézkedik, hogy
az egyes szervek tevékenysége ésszerűen illesz-
kedjék egymáshoz. Hitler ezzel szemben szán-
dékosan teremtette meg azt az állapotot, amely-

ben a hatalom különböző, korlátozatlan jogkö-
rű, önálló birtokosai, akiknek hatáskörei ke-
resztezték egymást, versengtek, összefogtak
vagy széthúztak, és amelyben ő által valamennyiük felett. Csak így biztosíthatta magának az
áhitott, teljes és korlátlan cselekvési szabadság-
got. Ösztönösen ráérzett, hogy az alkotmányos
rend a legnagyobb hatalmú alkotmányos instan-
ciát is korlátozza. Az alkotmányos állam leg-
hatalmasabb embere is szükségképpen beleüt-
közik itt-ott hatásköri és illetékességi korláto-
ba, nem parancsolgathat kénye-kedve szerint
mindenkinek, főként pedig törvény szavatolja,
hogy az államgápezet nélküle is működjék.
Hitler éppen e két dolgot nem akarta, ezért is
törölte el és ezért nem pótolta az alkotmányt. Ő
nem az állam első (számú) szolgálója kívánt
lenni, hanem vezére, a Führer, az abszolút ural-
kodó. Teljesen helytálló az a felismerése, hogy
az abszolút uralom nem valósítható meg az
államgápezet megbénítása nélkül. A megoldás:
a szigorúan kézben tartott káosz. Ezért helyet-
tesítette az államot kezdtettől fogva káossal,
amelyen – és ezt el kell ismernünk – egész
életében úrrá tudott lenni. Az általa teremtett
káosz azonban nyilvánvalóvá vált volna akkor
is, ha a halál történetesen sikerei csúcsán, 1938
őszén ragadja el, és ez alighanem az utókor
szemében is kompromittálta volna.

Ám volt még valami, ami miatt Hitler ra-
gaszkodott az állam szétveréséhez. Személyének
behatóbb vizsgálata közben szembeötlök egy
jellemvonása: írtózott minden tartós elkötele-
zettségtől, még pontosabban: mindenből, ami
végérvényes. Az embernek az az érzése, hogy

nem csupán attól riadt vissza, hogy valamiféle államrenddel korlátozza saját hatalmát, hanem attól is, hogy saját akaratának szabjon határokat bármiféle szilárd célkitűzéssel. Számára sem a Német Birodalom, amelyet átvett, sem a Nagynémet Birodalom, amivé azt 1938-ban bővítette nem számított megőrzendő, megszilárdítandó értéknek: az országot csupán ugródeszkának tekintette egy merőben másféle, egy sokkal nagyobb birodalom meghatározásáhez, egy olyan birodaloméhoz, amely talán már nem is német, hanem összgermán birodalom. Ennek határai – legalábbis Hitler fejében – már nem is a szokványos földrajzi határok voltak, hanem mint egyre messzebbre tolódó „védelmi vonalak” – ki tudja –, talán a Volga partján, esetleg az Urálnál, vagy talán csak a Csendes-óceánnál húzódtak. Amikor 1939. április 28-án elmondott – sokszor idézett – beszédében arról beszélt, hogy „helyreállította a német élettér ezeréves történelmi egységét”, nem mondta ki, amire valójában gondolt. Az élettér (Lebensraum), amelyet meg kívánt szerezni, messze keleten volt, és vajmi kevés köze volt a múlthoz, inkább futurisztikusnak tűnt. Hogy valójában mi járt a fejében, azt sokkal szemléletesebben mutatja – ugyancsak idézett – 1938. november 10-i beszédének egyik részlete. Ebben a „ mindenkor, közvetlenül következő lépésről” beszél, amelyre a német népet lelkileg fel kell készíteni. Ám ha minden lépés csupán előkészület a következő lépésre, akkor egyszerűen nincs oka, hogy egy ponton végre megálljanak és tartós államalakulatként megszilárdítsák, amit elértek, vagy ami az ölükbe pottyan. Éppen az ellenke-

zője történt: mozgósítani kellett és mozgásba kellett hozni, ami megszilárdult. Ideiglenességre rendezkedtek be, és ebből az ideiglenes állapotból automatikusan következett, hogy állandó változásra, növekedésre, terjeszkedésre törekedtek. A Német Birodalomnak mint államnak meg kellett szünnie, hogy teljes mértékben átalakulhasson hódítóapparátussá.

E tekintetben elképzelhetetlen nagyobb különbég államférifiak között, mint amekkora Hitler és Bismarck között volt. Bismarck békopolitikussá lett, mihelyt elérte, amit elérhetett. De nem tanulságok nélkül való az sem, ha Hitlert Napóleonnal hasonlítjuk össze. Napóleon – Hitlerhez hasonlóan – belebukott hódításiba, de francia államférifiként számos maradandó értéket hagyott utódaira: jelentős törvényalkotói munkásságát, (köz)nevelési rendszerét és szilárd államszervezetét, amely – prefektusaival és departmantjaival – az államforma azóta bekövetkezett változásai ellenére – mindmáig ugyanabban a formában áll fenn, ahogy ő megheremtette. Hitler nem teremtett államszervezetet. Teljesítményei, amelyekkel tíz éven keresztül lenyűgözte a németeket, és amelyeket a világ lélegzet-visszafojtva figyelt, tiszavirágéletűnek bizonyultak és nyomtalanul eltűntek. És nem csupán azért, mert Hitler működése katasztrófába torkollott, hanem azért is, mert nem a véglegesség szándékával jöttek létre. Lehetséges, hogy káprázatos teljesítmények dolgában Hitler még Napóleont is megelőzte. Ám egyvalami soha nem volt: államférfi.

Ha Hitler életét és sikereit grafikon segítségevel próbáljuk ábrázolni, látnunk kell, hogy sikereinek görbéje éppolyan nehezen megoldható rejtvényt ad fel, mint sorsának görbéje. Ez utóbbiban – ahogy emlékszünk rá – az a szembeötlő törés kiáltott magyarázat után, amelyet a teljes tétlenségen és ismeretlenségen töltött harminc év és a második huszonhat évnek a legszélesebb nyilvánosság előtt zajlott tevékenysége között tapasztalunk. A sikerek görbéjének vizsgálatánál két ilyen törést is megfigyelhetünk.

Hitler minden sikere az 1930 és 1941 közötti tizenkét éves időszakra esik. Korábbi – jó tízéves – politikai pályafutása teljes kudarc volt. Az 1923-as puccs megbukott. Igaz, 1925-ben újjáalakította pártját, ám az 1929-ig nem volt több jelentéktelen töredékpártnál. Az 1941 utáni időszakra – sőt: 1941 őszétől kezdve – pedig már egyáltalán nem jutott a sikerből. Katonai próbálkozásai sorra megbuktak, egyre több vereséget szenevédett el, szövetségei sorra elhagyták, míg az ellenséges koalíció kitartott. A történet vége ismert. Ám a világ legnagyobb bámulatára, 1930 és 41 között Hitlernek mind kül-, mind belpolitikájában és véggeredményben katonailag is szinte minden sikerült, amibe csak belefogott.

Nézzük a kronológiát: az 1930-as képviselő-választásokon Hitler pártja megnyolcsorozza szavazatainak számát, 1932-ben ezt is megkétszerezi. 1933 januárjában Hitler birodalmi kancellár lesz, júliusban az összes konkurens pártot feloszlatja. 1934-ben már birodalmi elnök és a Reichswehr főparancsnoka. minden hatalom az övé. A belpolitikában nincs már mit megnyernie. Ekkor kezdődik külpolitikai sikersorozata. 1935-ben – a versailles-i békeszerződést megsegve – bevezeti az általános hadkötelezettséget. Nem történik semmi. 1936-ban – megértve a locarnói szerződést – újra remilitálja a Rajna-vidéket. Válasz nem érkezik. 1938 márciusában bevonul Ausztriába. Az Anschlußra sincs reakció. Szeptemberben a birodalomhoz csatolja a Szudéta-vidéket – ezt már Franciaország és Anglia kimondott egyetértésével. 1939 márciusában létrehozza a Cseh-Morva Protektorátust, és megszállja a Memel-vidéket. Ezzel ki is merül a külpolitikai sikersorozat; innentől kezdve Hitler ellenállásba ütközik. Ekkor kezdődnek a hadisikerek. 1939 szeptemberében legyőzi Lengyelországot. 1940-ben megszállja Dániát, Norvégiát, Hollandiát, Belgiumot és Luxemburgot, legyőzi Franciaországot. 1941-ben megszállja Jugoszláviát és Görögországot. Hitler egész Európa ura.

Mindent egybevetve: tizennyolc kudarcjalal terhes év után tizenkét éves szüntelen, szédítő sikersorozat következik, aztán négy év kudarc és a katasztrófás vég. És minden alkalommal éles törésvonal a görbén.

Kereshetnénk az unalomig, akkor sem találnánk a történelemben ehhez hasonlót. Felemel-

kedést és bukást igen, siker és balszerencse váltakozását szintén. Ám olyat, hogy ilyen tisztán, élesen különválasztható periódusokban kövessék egymást a kudarc, a siker, majd újra a kudarc, egyetlen más esetben sem láthatnánk. Nincs még egy példánk arra, hogy egy és ugyanaz az ember hosszú ideig látszólag reménytelen kontár legyen, majd ugyanilyen hosszú ideig látszólag mindenható zseni, hogy aztán újra – és ezúttal nem csupán látszólag – reménytelen kontárnak bizonyuljon. Ez magyarázatra szorul. Azonnal ösztönösen saját tapasztalataink között keresünk kézenfekvő példákat, ám ezekkel nem sokra megyünk.

Hitlert semmiképpen sem sorolhatjuk a történelem azon (nem ritka) alakjai közé, aikik sikereik csúcsán éppen azokat a tulajdonságaikat veszítették el, amelyeknek sikereiket köszönhették. Nem kényelmesedett el, a gyeplőn sem lazított, és a kantár sem csúszott ki a kezéből. Energiája és akaratereje nyilvános tevékenységenek első napjától egészen az utolsóig bámulatos volt, uralma abszolút maradt akkor is, amikor hatalma végül már csak a birodalmi kancellária bunkerére korlátozódott. Amikor a bunker egyik lakója, Eva Braun sőgora, Fegelein – két nappal Hitler öngyilkossága előtt – 1945. április 28-án, szökést kísérelt meg, Hitler megparancsolta, hogy hozzák vissza és lőjék föbe. Fegelein visszavitték és föbe lőtték. A parancs éppúgy jellemző, mint az, hogy azonnal végre-hajtották. Az utolsó négy háborús év sikertelen Hitlerje ugyanaz a Hitler volt, mint az azt megelőző éveké; vasakarata érvényesítésében a legkevésbé sem korlátozta, hogy tablettaikon élt, alvászavarokkal küszködött és olykor nem tudott úrrá lenni keze reszketésén. Tökéletesen melléfognak azok, aikik az utolsó háborús években már csak önmaga árnyékának, szánálmas emberi roncsnak ábrázolják Hitlert. A tizenkét éves sikersorozatot követő, 1941 és 45 közötti katasztfális kudarc sorozat nem magyarázható sem testi, sem szellemi hanyatlásával.

Ugyanilyen kevéssé állja meg a helyét az a vélekedés, hogy a hübrisz volt az ok: a sikerek-től elkönyeztetett, nagyzási hóbortban szenvedő, öntelt ember bűne, aki kihívja maga ellen a sorsot. (Ezzel sokan próbálták magyarázni bukását – nemrirkán szinte egy lélegzetre azzal az

ellentétes értelmű feltevéssel, amely szerint a bukáshoz állítólagos testi hanyatlása vezetett.) Hitlernek az a – vég kezdetét jelentő – elhátrázása, hogy megtámadja Oroszországot, nem az önhitt, a sikerektől megrészegült, kései Hitler ötlete. Oroszország megtámadását már sok-sok évvel korábban, 1926-ban, a *Mein Kampf*-ban is leírja, mint szílárdan eltörökélt, fő célját, s a tervet már ott kifejtette és megindokolta. Az 1941-es év másik végzetes döntését, az Amerikának szóló hadüzenetet is inkább tekinthetjük a pillanatnyi kétségebesés, mint az önhittség eredményének. (A hibákról szóló fejezetben, később még részletesen tárgyaljuk ezt a lépést.) Makacssága sem volt új vonása: az, ahogy Hitler a kudarcok közeppette is tartotta a korábban ki-jelölt irányt, semmiben sem különbözött attól, ahogy korábbi kudarcai idején – 1925 és 29 között – viselkedett, ekkoriban minden igyekezete ellenére egyetlen lépéssel sem sikerült közelebb juttatnia pártját az áhitott „legális” halalomárvételehez.

Ha Hitlernek valóban nagyzási hóbortja volt – amit bizonyos értelemben valóban elmondhatunk róla –, akkor kezdettől fogva volt nagyzási hóbortja. Egyáltalán létezhet-e „nagyzásibb hóbort”, mint mikor egy teljesen ismeretlen és sikertelen ember úgy dönt: politikus lesz. Maga Hitler újra és újra elmondta – amit valóban el is hihetünk neki –, hogy politikai pályakezdésének merésségéhez képest gyerekjáték volt minden, ami később történt. Egyébként politikusi „tanulóévei” (már amennyiben esetében egyáltalán tanulóévekről beszélhetünk) is szokatlanul rövid ideig tartottak. Tulajdonképpen

az egyetlen doleg, amiből valaha is levonta a tanulságot, 1923-as puccsának kudarca volt. minden egyéb tekintetben szinte kísérteties módon megnaradt olyannak, mint volt. Politikája 1925-től egészen 1945-ig alapjában nem sokat változott. Kétszer is változott viszont ez alatt a húsz év alatt annak az ellenállásnak az erőssége, amelybe Hitler ütközött.

És ezzel egyszer csak kezünkben tartjuk a kulcsot Hitler sikergörbékének titkához. A megoldás nem abban keresendő, miként változott Hitler, hanem abban, hogy miként változtak az ellenségek, akikkel Hitler szembekerült.

Nem véletlenül különböztettük meg Hitler teljesítményeit és sikereit. A teljesítmények egyetlen embertől függnek, ám a sikér legalább kettőn áll, és az egyik fél sikere kudarc az ellenérdekeltszemszögéből. Közhely, hogy ugyanannyi erővel sikert lehet elérni egy gyengébb ellenféllel és kudarcot lehet vallani egy erősebbel szemben. Ám gyakran éppen a legközhelyesebb igazságokra nem jönnek rá. Esetünkben azonban mindenre azonnal megvan a magyarázat, ha felismerjük ezt az igazságot és tekintetünket nem Hitlerre, hanem mindenkor ellenfeleire vetjük.

Hitler ugyanis sosem győzött le erős vagy akár csak szívós ellenfelet. A weimari köztársaság még a húszas évek végén is erősnek bizonyult számára, akárcsak Anglia 1940-ben. Hitler sosem volt elég ötletes és rugalmas ahhoz, hogy a gyengébb félként lebírja az erősebbet, és győzelmet arasson felette. 1942 és 45 között, a szövetségesek ellen vívott harcban eszébe se jutott, hogy kihasználja a koalíció belső feszült-

segeit és hogy egymás ellen fordítsa a szövetségeseket. Éppen az ellenkezője történt: Hitler mindenki másnál többet tett azért, hogy a Kelet és a Nyugat – sok tekintetben természetellenes – háborús szövetségét összehozza, makacságával és vakságával pedig elérte, hogy az olykor már minden eresztéketben recsegő koalíció egyben maradjon.

Valamennyi sikerét olyan ellenséggel szemben érte el, aki nem volt képes vagy nem mert ellenállni neki. Ami a belpolitikát illeti: a már teljesen kimerült és mindenki által feladott weimari köztársaságra mérté a halálos csapást. A külpolitikában pedig csak akkor szármolta fel az 1919-es európai békéröndszert, amikor az – a kontinens belső megrázkódtatásainak köszönhetően – már amúgy is tarthatatlan volt. Hitler minden esetben már csak az összeomlást gyorsította fel.

Ha a helyzet más volt is, mint a húszas években, Hitlernek a harmincas és a negyvenes években is kivétel nélkül gyenge ellenfelekkel kellett megvívnia. A német konzervatívok még egy ideig küzdöttek a weimari köztársaság örökségéért, azonban nem volt koncepciójuk, széthúztak és ingadoztak a Hitlerrel szembeni ellenállás és a Hitlerrel való szövetség között. Hasonlóképpen ingadoztak az ellenállás és a szövetség között az angol és francia politikusok a harmincas évek végén. Hitler nekik köszönhette külpolitikai sikereit. Közelebbről megvizsgálva Németország 1930-as, Európa 1935-ös és Franciaország 1940-es állapotát, Hitler sikereit aligha övezte majd az a nimbusz, amely a kortársak szemében övezte őket. Vennünk kell

tehát a fáradtságot egy kis vizsgálódáshoz, még ha szemlélődéseink középpontjában látszólag nem is Hitler áll. Ám a kor történetének valamelyes ismerete nélkül nemigen érhetjük meg Hitler sikereit.

A weimari köztársaság 1930-ban a végét járta, már azelőtt, hogy szeptemberben Hitler első nagy választási győzelmeit aratta. A márciusban alakított Brüning-kormány volt az első azon átmeneti kabinetek sorában, amelyek egy teljesen más, részleteiben végiggondolatlan és körvonalazatlan állam- és alkotmányrend létrejötéhez vezettek. Ellentétben két utódával – Papennel és Schleicherrel – Brüning még az alkotmányosság határán mozgott. A Birodalmi Gyűlés még „tolerálta” azokat a szükségrendleteket, amelyekkel kormányzott – ám Brüning mögött már nem volt meg az a parlamenti többség, amelyet az alkotmány feltételez. Így aztán a permanens szükségállapot fikciójával – amely lehetővé tette számára, hogy a Reichstag nélkül kormányozzon – gyakorlatilag már ő is hatályon kívül helyezte a weimari alkotmányt. Tévedés tehát az az – amúgy széles körben elterjedt – nézet, hogy a weimari köztársaságot Hitler rohamra döntötte meg. Weimar már akkor összeomlóban volt, amikor Hitler komoly szereplőként színré lépett. Az 1930 és 34 közötti belpolitikai küzdelmek valójában már nem a weimari köztársaság megvédéséért folytak, hanem az örökségért. Az egyetlen kérdés az volt, hogy a köztársaságot, amelyről már mindenki lemondott, konzervatív – végső esetben mo-

narchista – restauráció kövesse-e, vagy pedig Hitler.

Ennek az alaphelyzetnek a megértéséhez röviden át kell tekintenünk a weimari köztársaság – kezdettől fogva balszerencsés – történetét.

A köztársaság alapításában az SPD, a baloldali liberálisok és a katolikusok alkotta hárompárti középbal koalíció működött közre. Már a császárság utolsó éveiben övék volt a többség a Reichstagban, a császárság végöráiban, 1918 novemberében pedig ez a koalíció hozta létre a parlamenti rendszert (Pontosabban nekik potytyant ölikbe a lehetőség). Az 1918. novemberi forradalmat követően ezek az erők alakították meg a nemzetgyűlés „weimari koalícióját”, majd ez alkotta meg a weimari alkotmányt, amely lényegében a császárság végén bevezetett alkotmányt másolta, és annak alapján kezdett kormányozni. De a weimari koalíció már alig egy év múlva, a köztársaság első Reichstag-választásán, elveszítette parlamenti többségét, és soha többé nem nyerte vissza.

Közben – „műsoron kívül” – lezajlott az 1918. novemberi forradalom, amely a legkevésbé sem illett a kormányon lévő weimari koalíció koncepciójába, és amelyet az le is vert. Ez tartós, csalódott és elkeseredett ellenállást váltott ki a weimari államot soha el nem fogadó és vele nem békülő baloldalon. A forradalomnak mindenkorral volt *egyetlen* maradandó és visszavonhatatlan vívmánya, az hogy felszámolta a császárságot. A weimari koalícionak nemigen maradt más választása, mint hogy elfogadja és magáénak vallja a forradalom útján kivívott köztársaságot. E lépéssel azonban megteremtet-

te saját jobboldali ellenzékét, amely még nagyobb létszámu és erősebb volt, mint a baloldali. A jobboldal éppoly kevéssé fogadta el a weimari államot, a „novemberi forradalom államát”, mint a csalódott baloldali forradalmárok. A jobboldal sokkal nagyobb veszélyt jelentett, mint a baloldal, hiszen a legfontosabb hivatalok és katonai tisztségek változatlanul jobboldali kézben maradtak. A weimari köztársaság köztisztviselői, közhivatalnoki karában kezdettől fogva az alkotmány ellenségeinek valóságos hadserege ült! Ráadásul – 1920-tól kezdve – a parlamenti többséget is a köztársaság jobb- és baloldali ellenzéke adta. A köztársaság – éppen hogy csak vízre bocsátott – hajója egészen 1925-ig tengeri viharok közepette sodródott. Szinte nem telt el év jobb- vagy baloldali hatalomátvételi kísérlet nélkül. (A Hitler-féle puccs csak egy volt a sok közül.) Ezekben az években senki sem jóolt nagy jövőt a köztársaságnak.

Azután mégis elérkezett – ha rövid időre is – a látszolagos konszolidáció, „az arany húszas évek”: az 1925 és 29 közötti időszak. Hitler számára ez a periódus maga volt a kudarc. Zajos köztársaság-ellenessége sehol nem talált visszhangra, sőt már-már nevetségesnek tünt fel. Vajon mi változott? Mi tette egyszerre mégis életképessé a republikánusok nélküli respublikát?

Nos: több tényező. Köztük egy rátermett külügyminiszter, Gustav Stresemann, aki megbékélést hirdetett a volt háborús ellenfelekkel, s aki engedményekkel és apró presztízzükerekkel tért haza tárgyalásairól. A gazdaság szerény mér-

tékű felvirágzásához amerikai hitelek segítették hozzá Németországot. A legfontosabb azonban az volt, hogy a köztársaság hatalmas s erős jobboldali ellenzéke, amely továbbra is (vagy mindig is) bebetonozva miniszteriumi és egyéb hatalmi pozícióiba, olyan államot szolgált, amelynek létezését elutasította, átmenetileg és kísérleti jelleggel földalta ellenállását, és kegyeskedett kormányozni a gondjaira bízott államot. A köztársaság elleniségei – hallgatva az eszükre – néhány évre „megélhetési köztársaságpártiakká” lettek.

A döntő esemény, amely a jobboldal érzületét – mint fent utaltunk rá – megváltoztatta és egyben a konszolidációt is lehetővé tette, az volt, hogy 1925. áprilisában Hindenburgot választották a Birodalom elnökévé. Általánosan elterjedt vélekedés szerint ez volt a weimari köztársaság hanyatlásának kezdete. Óriási tévedés. Hindenburg megválasztásával a köztársaságnak óriási szerencséje volt, valójában ez adta neki az egyetlen esélyt. Hiszen a világháború hőseivel, a császári tábornaggyal az élén, a köztársaság egy csapásra elfogadhatóvá vált az addig kérlelhetetlenül ellenéges jobboldalnak is. Kezdett körvonalazódni a megbékélés lehetősége. Ez az állapot el is tartott addig, amíg (1925 és 28 között) a katolikusokból, jobboldali liberálisokból és konzervatívokból álló erők jobbközép koalíciója alkotta a kormányt. Ez volt az első és egyetlen alkalom, amikor – ha csak átmenetileg is, de – az állam működtetéséhez szükséges parlamenti rendszer a politikai pártok teljes spektrumára kiterjedt – leszámítva az olyan radikális

peremcsoportokat, amilyenek a kommunisták és a nemzetiszocialisták voltak. A szociáldemokrata és baloldali liberális ellenzék lojalitáshoz nem fért kétség.

Mindez azonban csak múló epizódnak bizonyult. 1928-ban a jobboldali kormány elvesztette a választásokat, és – 1920 óta először – szociáldemokrata politikus lett birodalmi kancellár. Ezzel véget is ért az „aranykor”. A konzervatívok – új vezérükkel, Hugenberggel az élen – ismét erőteljesen szembefordultak a köztársasággal. Még a katolikus Centrum Párt – Kaas személyében szintén új vezetővel – is a tekintélyuralmi rendszer szükségesét hirdette. A hadügyminisztériumban egy politizáló tábornok – von Schleicher – államcsínyterveket kezdett kovácsolni, nehogy megismétlődjenek az 1928-as választási eredmények. Hogy ilyesmi a jobboldallal még egyszer elő ne fordulhasson, a kormányt – az örökösi, jobboldali kormányt – függetleníteni akarta a parlamenttől és a választásoktól, ahogy az Bismarck idejében is volt. El akarta törölni a parlament uralmát, hogy helyébe elnöki kormányzás léphessen.

1930 márciusában elérkezettnek tűnt az idő. Stresemann 1929 októberében meghalt. Még ugyanabban a hónapban összeomlott az amerikai tőzsde, és kitört a világgazdasági válság, amely Németországban is azonnal érezte a pusztító hatását. A kormányt felkészületlenül érte a válság, és lemondott. Ezúttal azonban már nem lépett a helyébe parlament által választott kormány. Brüninget, a Centrum Párt jobbszárnyának viszonylag kevésbé ismert emberét (Schleicher jelöltjét) tették meg kancellárnak.

Brüningnek ugyan nem volt parlamenti többsége, de szinte diktátori jogosítványokkal ruházták fel, és azt a titkos megbízást kapta, hogy szervezze meg az átmenetet, amelynek végén megalakulhat a parlamenttől független, konzervatív-tekintélyelvű kormány. Egy ideig – a szükségállapotról szóló törvény értelmében – szükségtézkedésekkel kormányzott, majd, amikor a Reichstag nem parírozott többé, feloszlatta. Ez volt Hitler számára a kedvező pillanat. Az 1925 és 29 közötti évek jól működő – vagy legalábbis látszólag jól működő – köztársaságában nem sok keresnivalója lett volna. Az 1930-as politikai válságban azonban pártja egy csapásra a második legerősebb párttá lépett elő.

Hitler ante portas! Ekkor már a szociáldemokraták is a kisebb rosszat látták Brüningnek a parlamentet mellőző szükségállapot-rezsimjében, s ezért eltűrték, hogy Brüning további két esztendeig féllegális eszközökkel kormányozzon. Ám ahogy nőtt a nyomor, úgy nőtt Hitler népszerűsége. Ráadásul Brüning nem találta az utat a saját, féllegális kormányzásából ahoz az új, tekintélyelvű államhoz, amelynek a megtérítésével Schleicher bízta meg. 1932 májusában menesztették Brüninget. Schleicher új kancellárjelöltjét, von Papent még kevésbé ismerték és még kevesebb támogatást kapott a parlamentben. Kancellárként megalakította „a bárók kabinetjét” és meghirdette az „újfajta államvezetést”. Első lépéseként ismét feloszlatta a Reichstagot. Hitler pártja a választásokon újra megkettőzte mandátumainak számát, és immár a legerősebb parlamenti párt lett. Ettől kezdve már csak Papen vagy Schleicher, illetve Hitler

között lehetett választani. A parlamentáris köztársaság lehetősége többé már fől sem merült. Hallgatólagosan eltemették. Megindult a harc a hatalomért.

Az 1932 augusztusa és 1933 januárja közötti időszakot kitöltötte Papen és Schleicher izgalmas, cselszövésekben és ármánykodásokban bővelkedő küzdelme Hitler ellen. Ennek részleteire itt most nem térnünk ki. Kezdettől fogva világos volt azonban, hogy a jobb lapok Hitler kezében vannak. Már csak azon egyszerű oknál fogva is, hogy ő egyedül volt, míg ellenfelei ketten. Aztán azért is, mert Hitler mögött tömegmozgalom állt, míg Papen és Schleicher mögött csupán egy letűnt császárság porig alázott elitje. mindenekelőtt pedig azért, mert Hitler nagyon pontosan tudta, mit akar, míg Papen és Schleicher nem tudta – alapjában véve nem is tudhatta. Tekintélyelvű államuk egyetlen dologra támaszkodhatott volna: a monarchia restaurálására, de arra is csak a már nyolcvanöt éves Hindenburg távozása után. Von Papennék és Schleichernek azonban jó oka volt rá, hogy nyíltan ne nagyon pedezgessék ezt a megoldást. Közel s távol nem akadt ugyanis egyetlen rátermett és alkalmas jelölt sem a trónra. A lehető legképtelenebb konstrukciókat agyalták ki: Papen, a snájdig úrlovas megállmodta, hogy betiltja valamennyi politikai pártot és létrehozza a felső osztályok, sőt az arisztokrácia – kizárolag a Reichswehr szuronyaira támaszkodó – diktatúráját. Schleicher ezzel szemben (teljesen reálisan) úgy ítélte meg, hogy a Reichswehrnek ez erejét meghaladó feladat lenne. Mindazonáltal az ő agyában is fantazmagoriák születtek: ő a

nemzetiszocialisták megosztását, majd egy, a „mérsékelt” nácikból (Hitler nem tartozott közéjük), a szakszervezetekből, az ifjúsági szövetségekből, valamint a Reichswehrből álló koalíciót álmodott meg – ez a koalíció adta volna a fasiszta rendi állam alapját. Természetesen mindenkitőjük elképzelése eleve reménytelen volt, ám ennél súlyosabb következményekkel járt, hogy össze is vesztek rajta. Schleicher megbuktatta Papent, és önmagát tette meg kancellárnak. Erre fel, a házardjátéakra minden kész Papen, bosszút lihegve, szövetkezett Hitlerrel, rávette Hindenburgot, ejtse Schleichert, és nevezze ki Hitlert birodalmi kancellárnak. Papen, aki alárendelt partnereként minden kész lett volna elfogadni Hitlert, most arra is hajlandónak mutatkozott, hogy ő legyen alárendelt pozícióban Hitler birodalmi kancellár mellett. Azt remélte, hogy arisztokrata, konzervatív minisztereivel dekoratív keretet biztosít majd Hitlernek.

Ebből azonban végül nem lett semmi. A történetet pontosan ismerjük, szükségtelen részleteiben is felelevenítenünk, miként játszotta ki és sőpörte le Hitler a következő hónapok során végérvényesen konzervatív partnerét, miután Hindenburg 1934 augusztusában bekövetkezett halálakor minden hatalom az ő kezében összpontosult. Mivel a legkevésbé sem mondható közismertnek, sőt sokakat talán meglep, hangsúlyoznunk kell, hogy Hitlernek az 1930 és 34 közötti időszakban csak a konzervatívok között akadtak olyan ellenfelei vagy vetélytársai, akikkel komolyan számolnia kellett, vagy akikkel olykor kénytelen volt felvenni a harcot. A libe-

ralisok, a Centrum pártiak vagy a szociáldemokraták nem sok akadályt gördítettek az útjába, ugyanez elmondható a kommunistákról is.

A helyzet nem változott azután sem, hogy 1934-ben hatalma korlátlaná vált. A liberálisok, a Centrum Párt politikusai és a szociáldemokraták – már akik egyáltalán hűek maradtak meggyőződésükhez – szinte kivétel nélkül a tétleniséget választották: a Hitler számára semmiféle veszélyt nem jelentő, külső vagy belső emigrációba vonultak. Egyedül az újra meg újra felszámolt és újra meg újra megalakuló, apró kommunista csoportok földalatti tevékenysége jelentett – csupán jelképes – ellenállást. Eleve kilátástalan és halált megvető küzdelmük emberileg tiszteletet parancsol, ám Hitler számára ők sem jelentettek többet egyszerű rendőrségi ügynél. A hadserege, a diplomáciába és a közigazgatásba szilárdan beépült konzervatívok viszont mindvégig megmaradtak politikai problémának.

Nélkülözhetetlenek voltak ugyanis a napi ügyek intézésében, sokukra félíg-meddig még szövetségesként is számíthatott, de nem kevesen ellenezték a rendszert, és akadtak, akik teljes mértékben elvetették. Papen és Schleicher az 1934 nyarán kitört válságban tett még egy kísérletet, hogy megszerezze a jussát. (Schleicher az életével fizetett érte, Papentől úgy szabadultak meg, hogy diplomáciai szolgálatba küldték.) 1938–39-ben konzervatív Wehrmacht-tábornokok kovácsoltak puccstervezeket, néhány konzervatív politikus – mint például Goerdeler és Popitz – katonai vezetőkkel, az állami és a gazdasági élet legkülönbözőbb képviselőivel kons-

pirált a háborús évek alatt Hitler ellen. 1944-re pedig a konzervatívok már valóságos Hitler-ellenes koalíciót alakítottak, amelynek tevékenysége július 20-án érte el csúcspontját. Bár terveiknek azzal próbáltak megnyerőbb színezetet adni, hogy a Hitler-ellenes puccs után alakítandó kormány néhány miniszteri posztjára fiatalabb, szociáldemokrata politikusokat jelölték, a július 20-i merénylet résztervűi ízig-vérig konzervatívok voltak. A kivégzettek listája olyan, mintha csak kivonatot olvasnánk a Gothai Almanachból. Július 20-a végső kudar-cában szerepet játszhatott az is, hogy a puccs-csisták romantikus-konzervatív eszméi éppolyan átgondolatlanok voltak és éppolyan távol jártak a valóságtól, mint annak előtte Papen és Schleicher elképzelései.

Valódi veszélyt így hát konzervatív ellenzéke sem jelentett Hitlerre, aki mindenkor játsszi könnyedséggel elbánt vele. Mindazonáltal mégiscsak ez volt az egyetlen olyan ellenzék, amellyel egyáltalán számolnia kellett; az egyetlen, amelynek – ha nem is sok, de legalább egy csöpp esélye lett volna megbuktatására, és amely legalább egyszer meg is próbálta megbuktatni.

Ez az ellenzék jobbról támadott. Hitler balra állt tőlük, ami elgondolkodtató, Hitlert ugyanis semmiképpen sem lehet a politikai spektrum jobboldalához sorolni, ahogyan azt általában szokták. Térnélzetesen nem volt demokrata: populista volt, aki hatalmát a tömegekre alapozta és nem az elitekre. Úgy is mondhatjuk: személyében egy néptribun jutott abszolút hatalomhoz.

Hatalomgyakorlásának legfontosabb eszköze a demagógia volt. Regnálásában nem jól tagolt hierarchia segítette, hanem tömegszervezetek, amelyeknek a koordinálatlan, kaotikus halmazát felülről az ő személye tartotta össze. Ezek a vonások inkább a „baloldalt”, mint a „jobboldalt” jellemzik.

A huszadik század diktátorainak sorában Hitler szemmel láthatóan valahol Mussolini és Sztálin között áll, sőt, ha alaposabban megnézzük: Sztálinhoz közelebb, mint Mussolinihoz. Hitlert óriási tévedés fasiztának nevezni. A fasizmus a felső osztály uralma, amelyet művi úton gerjesztett tömeglelkesedés támogat. Hitler is tömegeket hozott lázba, de sosem azzal a céllal, hogy a lelkes tömeg az uralkodó osztályt támogassa. Hitler ugyanis nem volt osztálypolitikus, nemzetiszocializmusát pedig hiba volna összetéveszteni a fasizmussal. Mint az előző fejezetben már láttuk, „az ember szocializálásának” a Harmadik Birodalomban látott gyakorlata sok vonatkozásban pontosan megfelel annak, amit a szocialista országokban, a mai Szovjetunióban vagy az NDK-ban tapasztalunk. Hasonlót a fasiszta államokban alig vagy egyáltalán nem láttunk. A sztálini „egy országon belüli szocializmustól” a hitleri „nemzetiszocializmust” (figyeljük a terminológiai azonosságot!) persze alapjában megkülönböztette a termelő-eszközök magántulajdoná, ami a marxisták szemében jelentős különbség. Hagyuk most, hogy e különbség mennyire volt jelentős egy olyan totális parancsuralmi rendszerben, amilyen a hitleri Németország. Mindenesetre sokkal nagyobbak a különbségek Mussolini klasszikus fa-

sizmusa és a nemzetiszocializmus között. Ez utóbbiban nincs monarchia, a diktátort nem lehet leváltani és másikra cserélni; nem létezik párt- és állami hierarchia, nincs alkotmány (fasiszta sem), a nemzetiszocialisták nem lépnek szövetségre a hagyományos felső osztályokkal, és semmilyen formában nem segítik őket. Külsősgé, de nagyon jól szimbolizálja a lényeget: Mussolini egyaránt viselt frakkot és pártegyenruhát. Hitler ezzel szemben a lehető legritkábban öltött frakkot, csak abban az 1933–34-es átmeneti időszakban, amikor még Hindenburg volt az államfő, és Hitlernek ügyelnie kellett a szövetség látszatára Papennel. Később már – Sztálinhoz hasonlóan – minden uniformist viselt.

Mielőtt befejeznénk Hitler 1930 és 34 közötti belpolitikai sikereinek tárgyalását, és rátérnénk az 1935 és 38 közötti – a kortörténetből könnyűszerrel magyarázható – külpolitikai sikereire, hadd térijünk ki még valamire. Az ember gyakran eltűnődik, ha Hitler a mai Német Szövetségi Köztársaság politikai életében tünne fel, vajon lenne-e akkora esélye a sikerre, mint volt 1930-ban – kiváltképp, ha a Német Szövetségi Köztársaságot olyan mértékű gazdasági válság és munkanélküliség sújtana, mint az idő tájt a weimari köztársaságot? Ha helytállóan elemeztük Hitler hatalomra jutását, akkor a válasz megnyugtató: nem. Hitlernek nem lennének esélyei, mégpedig azért nem, mert az NSZK-ban nincs olyan, az állam intézményeit elutasító jobboldal, amely kész lenne szétrombolni az államot egy Hitler-szerű figura hatalomra segítése érdekében.

Az állam ugyanis nem esik szét csak úgy, minden további nélkül, a gazdasági válság vagy a tömeges munkanélküliség következtében. Ha így lenne, akkor például az 1930–33-as nagy gazdasági válság és a tizenhárommillió munkanélküli miatt az Egyesült Államoknak is szét kellett volna hullania. A weimari köztársaság sírját nem a gazdasági válság és nem is a munkanélküliség ásta meg, bár természetesen ezek is jócskán hozzájárultak a világvége-hangulathoz. A weimari jobboldal már jóval korábban rászánta magát, hogy egy pontosan nem körvo-nalazott, tekintélyelvű rezsim kedvéért eltörli a parlamenti demokráciát. A weimari köztársaságot nem Hitler rombolta le. Hatalomra kerülésekor már csak az állam romjait találta, s csak azokat fosztotta meg hatalmuktól, akik előzőleg elpusztították az államot.

Bonn és Weimar között az az alapvető, nagy különbség, hogy a Szövetségi Köztársaságban már nincs olyan politikai erő, amilyen annak idején Weimart széverte: nincs olyan jobboldal, amely elutasítaná az államot. Ki tudja, lehet, hogy éppen a Hitlertől elszenvedett vere-ség és a véres következményekkel is járó, sokéves hiábavaló szembenállás téritte jobb belátásra a német jobboldalt, ennek köszönhetően jutott el a parlamentarizmus és a demokrácia igenléséhez. A jobboldal Hitler óta megtanulta, hogy jobban jár, ha parlamenti pártként mér-kőzik meg a baloldali pártokkal, ha hol kor-mányzati, hol pedig ellenzéki szerepben a parlamenti váltogazdaság szabályai szerint műkö-dik, ez előnyösebb számára, mintha egy diktatórikus államban demagóg, populista diktáto-

rokkal próbálna versengeni. A CDU megalakítása, a katolikus Centrum és a korábbi jobboldali pártok fúziója is jelzi a jobboldal' gondolkodásának erne fundamentalis változását, s ez a német politika huszadik századi történetének ugyanolyan jelentős eseménye, amilyen harminc évvel korábban az SPD átalakulása volt forradalmi pártból parlamenti párttá.

A weimari köztársaságban nem létezett demokratikus jobboldal, a Német Szövetségi Köztársaságban létezik. Az NSZK – mint állam – nem csupán egy közép-bal koalíciót nyugszik, hanem (a radikális peremcsoportokat természetesen leszámítva) a pártok teljes spektrumán. Józan, emberi számítás szerint nem ismétlődhettek meg azok a fejlemények, amelyek 1930-ban szabaddá tették Hitler előtt az utat. Nem csupán arról van szó, hogy a bonni alaptörvény jobb a weimari alkotmánynál, az NSZK politikai struktúráját tekintve is megalapozottabb, erősebb demokratikus állam a weimari köztársaságnál; és akkor is az maradna, ha – akárcsak történetének első tizenhét eszten-dejében – újra jobboldali kormány kerülne hatalomra, vagy ha például a terrorizmus hatására megszigorítaná törvényeit. Az NSZK-nak azok a – túlnyomó többségükben a háború után született – bírái, akik a Német Szövetségi Köztársaságot e törvényi szigorítások miatt Hitler Harmadik Birodalmához hasonlítják, nem tudják, mit beszélnek.

Térünk át Hitler belpolitikai sikereiről a külpolitikaiakra, amelyeket szintén inkább ellenfelei gyengeségének, mint saját erejének köszön-

hetett. A belpolitikában 1930-ra az 1919-ben kikiáltott köztársaság már a végét járta. Ami a külpolitikát illeti, 1935-re az 1919-es európai békérendszer volt szétesőben, és akárcsak magában Németországban, a status quo külső őrzői is elbizonytalanodtak. Az állapotok megváltoztatásában érdekeltek pedig akarva-akaratlan Hitler szekerét tolták. Az okok megértéséhez ugyanúgy át kell tekintenünk az 1919-es párizsi békérendszert és annak következményeit, ahogy tettük azt az imént a weimari köztársaság történetével.

A két folyamat – egyformán szerencsétlen kiemenetén kívül, még lefolyásában is hasonlít egymáshoz. A párizsi békészerződés-rendszer ugyanis ugyanazzal a születési hibával jött a világra, mint a weimari köztársaság. Emez azért bukott meg, mert rögtön kikiáltásakor nem fosztotta meg hatalmától és nem is integrálta az új köztársaságba az – akkor még mindig legérősebb – csoportot: az államügyek intézéséhez is nélkülözhetetlen német jobboldalt (amire az 1918-as forradalom megadhatta volna a lehetőséget). A párizsi békészerződés pedig azon bukott el, hogy nem fosztotta meg erejétől, ugyanakkor nem is integrálta a még mindig legérősebb és a kontinens stabilitásához nélkülözhetetlen európai hatalmat, a Német Birodalmat. A békészerződés megalkotói éppen az ellenkezőjét tették. Ahelyett, hogy kezdettől fogva alkotótársként vonták volna be Németországot a békéről létrehozásába – ahogy azt Metternich tette Franciaországgal a napóleoni háborúkat követően –, Párizsban megsértették és kiközösítették, törvényen kívül helyezték a némete-

ket. Ahelyett pedig, hogy – következetes módon – felosztották vagy megszüllták – vagyis hosszú távra ártalmatlanná tették volna –, nemcsak egységet és fiuggetlenséget hagyták meg Európa 1871 és 1918 között legerősebb hatalmának, hanem még hatalmasabbá tették. A béketterv kiötlői valószínűleg nem is tudták, mit tesznek, mert ráadásul a korábbi ellensúlyok nagy részét is meggyengítették.

Lélektanilag érthető, hogy Németországban sértőnek érezték a versailles-i szerződést – az 1919-es párizsi békérendezés Németországot érintő részét. Sértő is volt. Főként a szerződés létrejöttének módja volt sértő. Ez ugyanis tényleg nem volt más, mint aminek Németországban neveztek: diktátum. A korábbi európai békészerződések aláírását a győztesek és a vesztesek tárgyalásai és megállapodásai előzték meg. A doleg természetéből fakadóan a győztesek az erő pozíciójából tárgyaltak, de a veszteseket – legalábbis formálisan – egyenrangú félnek tekintették, így őrizték meg méltóságukat és így alapozták meg erkölcsileg, hogy a vesztes fél is felelősséget érzen a megállapodás betartásáért. Párizsban viszont a németek részvételre nélkül kialkudott megállapodás aláírását ultimáttummal, háborús fenyegetéssel kényszerítették ki a németektől. Ezzel azt érték el, hogy a németek a kényszer hatása alatt aláírt szerződést nem érezték magukra nézve kötelezőnek. Bizonyos, hogy a számos becsületükbe gázoló, diszkriminatív és zaklató rendelkezés nélkül is erős lett volna bennük a szándék, hogy „lerázzák Versailles béklyóit”. Ez szándék határozta meg a német külpolitikát 1919-től 39-ig. A weimari

köztársaság idején éppúgy, mint Hitler hatalomra jutása után. És e szándék megvalósításában a weimari köztársaság is ért el sikereket. Hivatalba lépésekor Hitler már a teljes felbomlás állapotában találta a párizsi békérendszert: „Versailles béklyói” mind kevésbé szorítottak.

Versailles béklyói ugyanis – ahogy az már bebizonyosodott, még mielőtt Hitler a legutolsót is meglepő könnyedséggel szétszakította volna – papírból voltak. A papír tiltotta Ausztria – a határ minden oldalán hőn kívánt – csatlakozását Németországhoz, és az tiltotta, hogy a német haderőt modern harci eszközökkel fegyverezzék fel. A papír százezer főben korlátozta a fegyveres erők létszámát, és többnemzedéknnyi időre jóvátétel fizetésére kötelezte Németországot, ám nem volt olyan hatalom, amely rákényszeríthette e korlátozások és kötelezettségek betartására. És hogy nem létezett ilyen hatalom, azt éppen az 1919-es párizsi békékonferencia rendelkezései érték el. A németek az őket ért megrázkodtatás hatása alatt kezdetben maguk sem vették észre, csak lassanként ébredtek rá, hogy a békészerződéssel Németország azt kapta meg, amit négy év háborús erőfeszítéseivel nem ért el: Európa legnagyobb hatalmává vált. S ezen mit sem változtatott az, hogy területét megcsonkították.

Németország hiába volt 1871 és 1914 között a legerősebb európai hatalom, nem juthatott abszolút hegemon szerephez, mivel négy másik európai nagyhatalom volt a szomszédja: Anglia, Franciaország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország. Nagyhatalmak, amelyekre tekintettel kellett lennie, hiszen mindegyikük nél

erősebb volt, de négyüknél természetesen gyengébb. Világhatalmi ambíciót 1914 és 18 között is Anglia, Franciaország, a később csatlakozó Oroszország és Amerika nagykoalíciója hiúsította meg. A háború előtti időszak négy európai nagyhatalma közül 1919-ben Párizsban az Osztrák–Magyar Monarchiát feldarabolták, egy másikat, Oroszországot pedig minden európai együttműködésből kirekesztettek és ezzel természetesen a győztesek koalíciójából is kizártak. Amerika pedig, amely az oroszok helyett 1917-ben, a koalíció oldalán hadba lépett, immár visszavonult és nem vett részt egykorú szövetségeseivel közösen az európai békérendezésben, amelynek terhét így gyakorlatilag kezdettől fogva csak Anglia és Franciaország viselte. Akárcsak a weimari köztársaságban, ahol a köztársaság terhe a weimari koalíció három pártjára nehezedett. Mindkét esetben keskenynek bizonyult az alap ahhoz, hogy elbírja a rá nehezedő terhet. Valószínűleg elég lett volna végiggondolni a háború lefolyását ahoz, hogy világosan kiderüljön, egyedül Anglia és Franciaország nem lesz képes a tulajdonképpen változatlanul hagyott Németországot a versailles-i papíron rögzített korlátok között tartani. Ehhez Németország nagyon is erős volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén, valamint a Németország és Oroszország közötti térségben újonnan létrehozott kisállamokat pedig mintha eleve arra szánták volna, hogy német csatlós államok legyenek, mihelyt Németország kihaveri a háború próbatételeit és a veszégek okozta megrázkoztatást. A megalázó bánaismóddal Párizsban valósággal rászorították

Németországot a revisionizmus és a revansizmus útjára, sőt minden lehetséges eszközzel egyengették is ezt az utat.

A békészerződésért felelős két hatalom, Anglia és Franciaország előtt hamarosan felsejlett, hogy kapitális hibát követték el. Ám a derengő felismerésből ellenétes következeteteket vonnak le. Anglia azt, hogy a békéfeltételek lassú, fokozatos enyhítésével elébe kell menni Németországnak („appease”), s ennek következetében a korábbi kérlelhetetlen ellenseg készsegessen vállalja majd a revideált békéfeltételek teljesítését. Franciaország viszont arra a homlokégenest ellenétes következetésre jutott, hogy pótolnia kell, amit Párizsban, a békészerződéskor elmulasztott: ténylegesen meg kell fosztani erejétől Németországot. A két felfogás közötti ellenét akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Franciaország 1923-ban kísérletet tett a Ruhr-vidék megszállására. Anglia nem támogatta ebben, úgyhogy Franciaország engedni kényszerült, és attól kezdve – ha fogcsikorgatva is – az angol „appeasement” politikáját folytatta. Az appeasement – a legendával ellenében – nem Münchenben és nem Neville Chamberlainnal kezdődött (München inkább a vég kezdete volt), hanem 1925-ben Locarnóban, Chamberlain fivéreivel, Austennel.

A következő periódusban – amelyet Németországban főként Stresemann nevéhez kötnek – a nemzetközi politikai színtér történései feltűnően hasonlítanak a Hindenburg megválasztását követő időszak német belpolitikájának a történetére. Egyébként a két periódus kezdete még időben is egybeesik (ugyanis Brüning, Papen és

Schleicher változatlanul az angol appeasement kijelölte útvonalon hajózott tovább, sőt első öt hivatali esztendejében – legalább a látszat kedvéért – Hitler is tartotta az írányt). És ahogy Németországban a köztársaság jobboldali elleniségei egy időre kegyeskedtek elfogadni az államformát – azzal a feltétellel, hogy kormányozhatnak –, ugyanúgy kegyeskedett Németország is egy időre respektálni a párizsi békét – azzal a céllal, hogy lépésről lépésre felszámolja azt.

Így is történt. Stresemann, Brüning, Papen és Schleicher sikerei (a locarnói szerződés, Németország felvétele a Népszövetségbe, a megszállt Rajna-vidék idő előtti kiürítése, a jóváttetelek eltörlése és annak elvi elismerése, hogy a németek a fegyverkezés terén is egyenjogúak) semmivel sem voltak szerényebb sikerek, mint amelyeket Hitler ért el (újrafelfegyverkezés és az általános hadkötelezettség bevezetése, az angolokkal kötött flottaszerződés, a Rajna-vidék remilitarizálása, Ausztria és a Szudéta-vidék Németországhoz kapcsolása). A különbség abban rejlett, hogy Hitler elődeinek volt rá gondja, hogy mindenkorai sikereik békülékeny jellegét hangsúlyozzák – így nem vették el az angolok kedvét az appeasement politikájától. Hitler ezzel szemben nagy súlyt helyezett rá, hogy sikerei olybá tűnjenek: az ellenséges világtól cíkkarta ki őket. Ezt a látszatot nemcsak azért sikerkült keltenie, mert teljes ellenőrzést gyakorolt a német közvélemény fölött, hanem a német néphangulatnak köszönhetően is, amely kezdettől fogva arra vágyott, hogy a gyűlöletes versailles-i békediktátumot lerázza magáról.

A megbékélés jegyében elért külpolitikai sikerek feleakkora örömet sem szereztek volna a németeknek. Hitler angol partnereinek viszont lassanként kedvét szegte, ahogy Hitler óriási diadalként tüntette fel külpolitikai sikereit, a németek megbékítésére tett – olykor átlátszón előzékeny – angol és francia engedményeket. Egy idő után már nem lehetett nem észrevenniük, hogy Hitlertől mind kevésbé várhatják a remélt ellenszolgáltatást, az európai béké megszilárdítását és a németek javára revideált európai békérendszerben való részvételt. Lassanként gyanúit is fogtak – s gyanújuk nagyon is megalapozott volt –, hogy minden, amit Németország a béké megszilárdítása érdekében tölük nyert, a valóságban az új háborúra való felkészülést szolgálta. Az Anschlußt Angliában még szemrebbenes nélkül fogadták, a Szudéta-vidék Németországhoz csatolásához már „lett volna néhány szavuk”, a Hitler „utolsó területi követelését” jóváhagyó müncheni szerződést pedig már hevesen vitatták. Amikor Hitler – fél ével München után – ezt a megállapodást is felfrúgta és bevonult Prágába, betelt a pohár. Az „appeasement” politikáját eltemették, Anglia pedig csalódottan és elszánt dühvel vártá, mikor kell újra felvennie a harcot Németországgal.

Ennek fényében már-már kétségeink támadhatnak, vajon valódi sikereknek kell-e tekintenünk Hitler külpolitikai fegyvertényeit, ne soroljuk-e őket inkább a – későbbi fejezetben tárgyalandó – hibához. Hiszen azzal, hogy oly káprázatosnak tüntette fel e sikereket, ő maga apaszottta el a forrásukat lassanként. Akárhogys is, e sikerek óriási hibát alapoztak meg: azt a hi-

bát, amelyet Hitler 1939 és 41 között követett el. Ekkor tette fel kockára Németország – imáron vitathatlan, egyetlen puskalövés nélkül helyreállított – európai hegemoniáját azzal, hogy háborús megszállásra és hódításra váltotta át. Mint mikor egy önmagát készségesen odaadó nőt durván megerőszakolnak.

De még ezek az évek is hoztak újabb sikereket. Fölösleges, sőt hosszabb távon kimon-dottan káros sikereket, ám mégiscsak sikereket. Ezúttal nem politikai, hanem katonai termé-szetűeket. Igazán lenyűgöző mindenazonáltal csak egy volt köztük: Franciaország gyors és könnyű lerohanása. Viszont sem meglepetést, sem cso-dálatot nem váltott ki többé, inkább csak félelmet és gyűlöletet keltett, hogy Németország – ha úgy tartotta kedve – könnyűszerrel győzött le aztán olyan országokat, mint Lengyel-ország, Dánia, Norvégia, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Jugoszlávia és Görögország. Ám hogy Németország Hitler vezetésével hat héttel a kapitulációra kényszerítette Franciaországot, ami az első világháború négy éve alatt sem sikerült, még egyszer – utoljára – megerősítette a katonai zseni és csodatévő Führer nimbusát. 1940-ben, bel- és külpolitikai sikerei után, még „ minden idők legnagyobb hadvezérét” is lát-hatták benne csodálóik.

Hogy nem volt minden idők legnagyobb hadvezére, ma már nem szorul részletes kifejtésre. Ám egy kicsit mégis védelmünkbe kell őt vennünk katonai teljesítményének bírálói előtt. A második világháború német táborkai – memoáraik tanúsága szerint – egytől egyig megytértek volna a háborút, ha Hitler nem

akadályozza meg őket benne. Ez nem felel meg a valóságnak. Hitler igenis értett valamelyest a hadvezetéshez, első világháborús frontélményeit minden más élményénél alaposabban fel-dolgozta intellektuálisan, és a hadászat szakte-rületén a háború után is továbbképzte magát. Összehasonlítva ellenfeleivel, Churchill-lel, Roosevelttel és Sztálinnal (akik bár ugyancsak amatőr stratégák voltak, nemcsak névlegesen viselték a főparancsnoki címet, hanem ténylegesen parancsolgattak táborkaiknak), Hitler korántsem volt csapnivaló hadvezér, sőt egyik-másik táborkat is felülmúlt. Az önálló pán-célos fegyvernem eszméje Guderiantól szárma-zott, míg Mansteintől a franciaországi hadjárat stratégiai szempontból ragyogó terve (amely sokkal jobb volt a híres Schlieffen-tervnél).

Ám Hitler nélküli sem Guderian, sem Mans-tein elképzelése nem érvényesülhetett volna a magasabb rangú, hagyományhű és bornírt táborkok akarata ellenében. Hitler karolta fel terveziket, és neki köszönhető e tervek meg-valósulása is. Hitlernek a Szovjetunió elleni há-ború későbbi éveiben mutatott fantáziáitlan, merev, szemellenzős és konokul defenzív stra-tégiájában sokan az első világháborúból hozott lövészárok-mentalitás rögzülését vélik felismerni, ugyanakkor érdemes eltűnődnünk azon, hogy vajon Hitler merevsége nélkül nem vég-ződött volna-e katasztrófával már az oroszok elleni háború első tele is? Egészen biztos, hogy Hitler nem volt az a katonai zseni, akinek ma-gát tartotta, de nem is volt az a reménytelenül tudatlan kontár, a vereség kizárolagos okozója, akinek a táborkmemoárok ábrázolják.

Az 1940-es franciaországi hadjárat meglepetésszerű sikere minden esetre neki is oroszlánrész volt: és nem csupán azért, mert felismerte Manstein haditervének értékét és mert Brauchitsch hadsereg-főparancsnok, valamint Halder vezérkari főnök fenntartásai ellenére keresztsülvitte azt, hanem mindenekelőtt azért, mert egyes-egyedül rajta múlt, hogy egyáltalán bele mertek vágni ebbe a hadjáratba. A német tábornokok emlékezetében még élénken éltek az 1914-es Franciaország elleni hadjárat szörnyű képei. Az a hadjárat az első nekirugaszkodás után elakadt, és négyéves állóháborúvá alakult. Egyik-másik tábornok 1939 telén inkább kész lett volna eltávolítani Hitlert, mint még egyszer ilyen őrült kalandba bocsátkozni. A világ pedig bizonyos tekintetben éppoly magától érettetődőnek tartotta volna, mint a német tábornokok, hogy Franciaország megismétli az 1914-es csodát és megvédi magát. Csak Hitler nem. Hitler Franciaország felett aratott győzelme éppen az általános várakozásnak és az azt követő gyors kijózanodásnak köszönhetően tűnt fel ilyen ragyogó csodatettnek. Csodáról valójában szó sincs. A csoda Franciaország 1914-es védelmi teljesítménye volt. Az 1940-es Franciaország pedig nem volt azonos az 1914-essel. (Talán nem fölösleges rámutatnunk, hogy az 1978-as Franciaország sem azonos az 1940-essel. Ma megfatalodott, fizikailag és erkölcsi leg megerősödött nemzet él Franciaországból.) Akkor azonban belsőleg már azelőtt elesett, hogy az első német harckosci átkelt a Maas-folyón.

Fenti fejtegetéseink során, amikor a párizsi békérendszer felbomlását vázoltuk, 1924-ben vesztítettük szem elől Franciaországot. Abban az évben tehát, amikor a Ruhr-vidék elfoglalására tett magányos kísérlet bukása után Franciaország is rákényszerült az angol „appeasement”-politika folytatására: kezdetben kelletlenül és felfezetve a folyamatokat, később minden tehetetlenebbül, végül pedig szinte mazochista túlteljesítőként. Valójában attól az évtől kezdve Franciaország alárendelt szerepet játszott az európai politikában. A főszerepet Angliára és Németországra osztották, a politika pedig a körül a kérdés körül zajlott, hogy összhangba hozható-e az angol „appeasement” a német rezizionizmussal. Franciaország csak reménykedhetett, hogy Németországot panaszai fokozatos orvoslásával végrevalóban ki lehet elégíteni.

Ha nem, az elég nagy baj, hiszen minden, Németországnak tett engedmény Franciaország kontóját terhelte, és a hetvenmilliós Németország minden engedménytelivel egy-egy lépéssel közelebb jutott hozzá, hogy visszanyerje a negyvenmilliós Franciaország fölötti túlerejét, amelyet Franciaország 1919-ben és 23-ban hiába próbált megtörni. Mármost ha az „appeasement” politikája kudarcot vall – amitől Franciaország mindig is tartott –, és az újra megerősödött Németország támadásba lép, hogy revánsot vegyen, Anglia és Németország között még mindig ott a tenger, de Franciaországot Németországtól már a Rajna sem választja el. Franciaország tehát – más választása nem lévén – az angolok békülékeny politikáját folytatta, bár a sikereséit illetően már meglehetső két-

hégek gyötörték. Egyre idegesebben figyelte az eseményeket, és bizonyítási vágya is egyre inkább lankadt; bele sem mert gondolni egy újabb marne-i csatába vagy egy újabb Verdun-be. Amióta Hitler csapatai 1936-ban újra elfoglalták régi felvonulási területüket a Rajnavidéken (ahonnan Franciaország alig hat esztendővel azelőtt, az „appeasement” jegyében, idő előtt kivonta csapatait), a franciák úgy meredtek Hitlerre, mint kis nyúl az óriáskígyóra. A végén már tudat alatt és rettegő szívvel szinte vágytak rá, hogy akkor hát történék már meg az elkerülhetetlen. „Il faut finir”, „Legyünk túl rajta”. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy Franciaország háborús csatáiáltása 1939-ben úgy hangzott, mintha a vereségért szállt volna harcba: Végre vége!

Franciaország története az 1919 és 39 közötti években tragikus történet: egy nehezen, kinkekervesen kivívott, majd teljes mértékben elveszített győzelem története, a lecsúszás története a büszke öntudatból a már-már teljes önfeladásig. A németek persze mindebből semmit sem észleltek. Ők továbbra is a háborút követő évek ádáz bosszúállóját látták Franciaországban, s tragediáját nem észlelték. Nyugati szomszédjukat még mindig 1919 győzedelmes Franciaországával azonosították, és 1914 hősies francia nemzetével. A német tábornokok éppen úgy tartottak egy új Marne-től és egy új Verduntől, mint a franciák. De 1939-ben, a háború kitörésekor nem csupán Németország, hanem különös módon – Angliával és az oroszokkal az élen – az egész világ, szinte magától értetődően egy olyan Franciaországgal számolt, amely bármikor

kész fiai kiontott vérével is megvédeni a haza földjét, akárcsak 1914-ben. Csak Hitler számított másra.

Utólag persze könnyen átláthatjuk, amire akkor még csak Hitler jött rá: hogy Franciaország tizenöt éven keresztül – kezdetben fogcsikorgatva, később mind tehetetlenebbül, legvégül pedig beletörődően, lemondón – saját alapvető érdekei ellenében cselekedett. 1925-ben megkötötte a locarnói szerződést, amelyben gyakorlatilag odavetette kis, keleti szövetségeseiit; 1930-ban kivonult a Rajna-vidékről, amelyet [a békészerződés értelmében] megszállva tart-hatott volna; 1932 nyarán lemondott jóvátételi követeléseiről, késő összel pedig elismerte Németország katonai egyenjogúságát. 1935-ben szinte bénultan szemlélte, miként hirdeti meg, kürtöli világgyá Németország hatalmas fegyverkezési programját; és ugyanilyen bénultan nézte végig a Wehrmacht bevonulását a Rajna-vidékre, amelynek a locarnói szerződés értelmében demilitarizált övezetnek kellett volna maradnia. Tétemül szemlélte azt is, hogy Németország 1938 márciusában – nem is minden katonai támogatás nélkül – magához csatolja Ausztriát. Még ugyanez év szeptemberében saját maga áldozta fel szövetségese, Csehszlovákia jelentős területeit Németországnak, abban a reményben, hogy ezzel megvásárolhatja a békét. Aztán egy év múlva – jellemző módon az angolokhoz képest hatórás késessel – a szövetséges Lengyelország elleni támadást követően, inkább szomorúan, mint felháborodottan, Ő is hadat üzent Németországnak. Franciaország ekkor három hétag lábhoz tett fegyverrel álldogált. Ez

alatt a három héttel alatt minden össze egyetlen német hadsereg állt szemben a teljes francia haderővel, mert a többi német alakulatot, jóval keletebbre, lefoglalta Lengyelország kivégzése. Ettől az országtól vártá el a világ, hogy – ha egyszer megtámadják – képes lesz még egy Verdunre még egy Marne-ra? Hiszen ez az első ütéstől ugyanúgy megroggyant, mint annak idején, 1806-ban Poroszország, amely ugyancsak tizenegy év gyáva politikája után, az utolsó és egyben legalkalmatlanabb pillanatban üzent hadat – önmaga előtt is nehezen igazolhatóan – az akkor már hatalmas katonai fölénnyel lévő Napóleonnak. Hitler biztos volt a dolgában. És meg kell adni, igaza volt. A Franciaország elleni hadjárat lett legnagyobb sikere.

Persze erre a sikerre is áll, ami Hitler összes sikérére. Ez sem volt az a csoda, aminek a világ szemében feltűnt. Mindegy, hogy Hitler a weimari köztársasággal vagy a párizsi békéről végzett, vagy Franciaországot rohanta le, hogy a német konzervatívokat számolta fel: minden esetben már haldoklóval végzett, csak a már amúgy is kidőlfelben lévő fát döntötte ki. Meg kell adni, biztos érzékkel ismerte fel a korhadót, a haldoklót, a kegyelemdöfésre várót. Ez az ösztöne (már egészen fiatal emberként, Ausztriában is), minden vetélytársánál jobban műköött, s ez volt az, amivel imponált kortársainak és önmagának is. Ám ez a – politikusok esetében kétségtelenül hasznos – képesség nem a sas éleslátó tekintete, hanem a keselyű tévedhetetlen szaglása.

Tévedései

Az egyes ember élete rövid, a népek és államok élete viszont hosszú. A rendek, osztályok és intézmények is többnyire túlélnek a politikusként szolgálatukba szegődő egyes embert. Ebből fakadóan a legtöbb politikus igyekszik tisztán pragmatikusan cselekedni – érdekes módon minél inkább jobbra áll az illető a politika színpadán, annál inkább igaz rá a megállapítás. A politikusok nem ismerik az egész darabot, amelyben rövid jelenésük van, nem is ismerhetik és nem is akarják megismerni. Csupán teljesítik a pillanat parancsát. Ezzel gyakran jóval sikeresebbek, mint azok, aikik távoli célokat követnek és – legtöbbször eredménytelenül – megkísérelnek átlátni a nagy egész értelmét. Vannak politikai agnosztikusok is (gyakran ők a legsikeresebb politikusok), aikik egyáltalán nem hisznek az egész értelmében. Bismarck szerint például: „Ugyan, mit érnek államaink minden hatalmukkal és dicsőségükkel együtt Isten előtt? Nem többet, mint egy hangyaboly vagy egy méhkaptár, amelyet az ökör patája tapos szét, vagy amelyet egy méhész alakjában ér el a végzet.”

A másik politikustípus az elmeletet igyekszik átültetni a gyakorlatba, és miközben országa vagy pártja javán munkálkodik, egyben a gondviselés, a történelem és a haladás szolgájának képzeli magát. Ezt a politikustípust többnyire a politikai színtér baloldalán találhatjuk meg.

Többségük nem nagyon sikeres, elvégre bukott idealistákból és utópistákból annyi van, mint égen a csillag. Mindazonáltal néhány nagy férfiúnak az ilyen típusú politikával is sikere volt, mindenekelőtt néhány nagy forradalmárnak: Cromwellnek és Jeffersonnak például, vagy a huszadik században Leninnek és Maónak. Hogy sikereik a valóságban aztán egészen másképp – korántsem olyan szépen – festettek, mint ahogy az elmélet alapján festeniük kellett volna, nem von le a siker értékéből.

Mármost Hitler egyértelműen a politikusok e második csoportjába tartozik, már csak ezért sem szabad őt – alapos vizsgálat nélkül – a jobboldali politikusok közé besorolni. Hitler nem érte be azzal, hogy pragmatikus politikus legyen: politikai gondolkodónak és korszakos célok kitűzjének nevezte magát – saját, csak rá jellemző szóhasználatával: „programatikusnak”, aki a hitlerizmusnak nem csupán Leninje, hanem Marx is volt. Különös büszkeséggel töltötte el, hogy személyében a programatikus a politikussal egyesül, ami „az emberiség történetének egy-egy hosszú periódusán belül” legfeljebb egyszer fordul elő. Egyébként nagyon helyesen ismerte fel, hogy a teória, a „program” szerint dolgozó politikusnak minden nehezebb dolga van, mint a tisztán pragmatikusnak. „Mert minél nagyobb művet hagy valaki a jövőre, annál nehezebb a harc és annál ritkább a siker. Ám ha ez mégis megtörténik az évszázadok során egy emberrel, akkor az illetőt talán már agg napjaiban körülragyoghatja eljövendő dicsfényének halvány sugara.”

Mint ismeretes, Hitlernek ez nem jutott osztályrészéül. Ami utolsó napjaiban „körülragyogta”, minden volt, csak nem eljövendő dicsfényének halvány sugara. Mindazonáltal teljesen helytálló az az észrevétel, hogy a politizálást inkább megnehezíti, mint megkönnyíti, ha valaki a maga kidolgozta programot igyekezik megvalósítani. Sőt továbbmenve elmondhatjuk, hogy Hitler bukása előre be volt programozva, ugyanis már a programja alapjául szolgáló világkép is téves volt. Az e világkép alapján tájékozódó politika ugyanolyan kevessé érhette el célját, mint az az utazó, aki rossz térképpel indul útnak.

Érdemes tehát közelebbről is megvizsgálnunk Hitler politikai világnezetét, hogy megkülönböztessük benne a helytelent a helyestől, vagy a még elfogadhatótól. Erdekes, hogy erre mindenkor nemigen tettek még kísérletet. A Hitlerről szóló irodalom tudomást sem vett egy efféle világnezet létezéséről, míg 1969-ben meg nem jelent Eberhard Jäckel *Hitlers Weltanschauung* című munkája, amely a beszédekben és különböző könyvekben elszórtan leírt gondolatokból kielemezte Hitler világnezetét. A korábban uralkodó általános véleményt Alan Bullock, angol Hitler-biográfus így foglalta össze: „a náciizmus egyetlen principiuma a hatalom önmaga kedvéért való megszerzése volt.” Szerinte minden ellentétes volt például Robespierre-nél vagy Leninnél, akiknél „a hatalom akarása... az elv diadalával takarózott”. Hitlert opportunistának és ösztönös politikusnak tartották sokan, és tartják mindenáig mindenek, akik nem vizsgálták közelebbről a kérdést.

Hitler azonban – éppen ellenkezőleg – sem opportunista, sem ösztönös politikus nem volt. A taktika és az időzítés kérdésében válóban rábízta magát ösztöneire, „intuiciójára”, politikai stratégiájában azonban nagyon is szilárd, sőt merev alapeszmék szerint cselekedett. Ezekből az ideákból alapjában véve összefüggő, bár a széleinél szakadozott rendszert alkotott: elméletet, a szó marxista értelmében. Könyvében Jäckel a Hitler politikai írásaiban talált, elszórt töredékekkel, gondolati vargabetűkből utólag rekonstruálta ezt az elméletet. Ezen azonban nem lépett túl, a kritikát ugyanis fölöslegesnek tartotta: „Civilizált emberek között, mondanunk sem kell, hogy nem ismerünk ennél primitívebb és brutálisabb világnezetet, amelynek kizárolagos célja – kezdettől fogva és leplezetlenül – a háború és a gyilkosság volt.” Nos, ez valóban, így van. Tényleg nem nagy élvezet olyan behatóan foglalkozni Hitlerrel, a politikai gondolkodóval, ahogy pedig azt egy kritikai elemzés megköveteli. Mindazonáltal megkerülhetetlen, éspedig két – merőben ellentétes – okból.

Egyrészt azért, mert amíg ez meg nem történik, nem látjuk, hogy Hitler eszméiből sokkal több él tovább, mintsem gondolnánk, és nem is csak a németek, és még csak nem is a tudatos Hitler-hívek körében. Másrészt azért, mert amíg pontosan külön nem választjuk a tévedéseket a többé-kevésbé helytálló megállapításoktól, addig az a veszély fenyeget, hogy – csak azért, mert Hitler gondolta – azt is tabunak nyilvánítjuk, ami ebben az elméletben helyes.

Hogy kétszer kettő négy, abban Hitler is kétségtelenül egy véleményen lett volna velünk.

A második veszély pedig már csak azért is fenyegető, mert Hitler gondolkodásának kiindulópontjai kevés kivételel nem eredetiek. A kölccsöntött eszmékből alkotott eredeti rendszert, amely viszont bizonyíthatóan szinte teljes egészében tévedés; eszméi olyanok, mint építészeti vázlatai: az amúgy bajosan kifogásolható, konvencionális, klasszicista gyarmati stílusban rajzolt házait provokálóan eltúlzott, hivalkodó arányokkal rontotta el. Az alapképleteket körülállásainak többsége osztotta, hiszen nagyrészt kétszer kettő négy típusú közhelyes igazságok voltak.

Az egyik ilyen közhely például, hogy különböző népek vannak, és – bár ezt a szót Hitler után nemigen szabad használni – különböző fajok. Hitler korában szinte általánosan elfogadtott – de voltaképpen mind a mai napig domináns – gondolat volt, hogy az államok és a népek határai lehetőleg egybeessenek, vagyis hogy az államok nemzetállamok legyenek. Az is csak Hitler után vált kérdésessé, hogy mennyire tarthatnak az államélet minden napos gyakorlatához a háborúk. Arra a kérdésre pedig végképp senki sem ismeri a választ, hogy miként lehet eltörölni a háborúkat. Mindezzel csak szeretnénk óva inteni attól, hogy mint vitára alkalmatlant vessünk el egy-egy kérdést, csak azért, mert Hitler tette fel vagy gondolta; és hogy Hitler követőjeként békelyegezzük meg, aki realitásként beszél a népekről és fajokról vagy a nemzetállamokról, esetleg számol a háború lehetőségeivel. Attól,

hogy Hitler rosszul számolt, a számok még léteznek.

Tegyük most kísérletet Hitler történelmi-politikai világképének, a „hitlerizmus”-nak rövid összefoglalására.

A rendszer körülbelül így fest:

A történelmi események hordozói nem osztályok, nem vallások és szigorúan véve még csak nem is az államok, hanem csak és kizárolag a népek és fajok. „A történelem a népek élethalálharcának története.” Vagy, ha úgy tetszik: „A világtörténelem minden eseménye a fajok önfenntartó ösztönének megnyilatkozása.” Az állam pedig „csak eszköz a célhoz, amely nem más, mint az emberek faji létének fenntartása”. Vagy (amikor valamivel kevésbé passzív szerepet kap): „Célja a fizikailag és lelkileg rokon lelkű élőlények közösségenek fenntartása és támogatása.” „A belpolitika feladata egy nép belső erejének biztosítása ahhoz, hogy az külpolitikájában megállja a helyét.”

Mármost az, hogy egy nép a külpolitikájában megállja a helyét nem jelent mást, mint hogy az illető nép hogyan harcol. „Aki élni akar, az harcoljon, aki pedig nem vesz részt az örök küzdelemben, az nem érdemli meg az életet.” A népek (vagy fajok) közötti harc természetes módon háború formájában dől el. Ha helyesen értelmezzük a történelmet, „a háborúk idővel nem jelentenek többé hatalmas meglepetést, hanem betagolódnak egy-egy nép jól megalapozott, tartós fejlődésének természetes, szinte magától értetődő rendszerébe”. „A politika egy-egy nép élethalálharcának és földi létének a művészete. A külpolitika az a művészet,

amellyel biztosítható egy népnek a mindenkor szükséges nagyságú és minőségű élettér. A belpolitika pedig a megfelelő hatalmi eszközök felhasználása annak érdekében, hogy egy-egy nép megőrizze faji értékét és lélekszámát.” Röviden: a politika háború, illetve háborús felkészülés. A háború mindenekelőtt az élettérért [Lebensraum] folyik. Ez egészen általános, minden népre egyformán vonatkozó igazság; sőt, igaz ez minden élőlényre, hiszen „az önfenntartás ösztöne nem ismer határokat, a fennmaradás vágýt pedig korlátozza a tér, amelyben az egész életfolyamat lejátszódik. Az élettér korlátozott volta kényszeríti ki az élethalálharcot.” Kiválthatóan igaz ez azonban a német népre, amelynek „erőt kell gyűjtenie, hogy megindulhasson és menetelhessen azon az úton, amely a mai szűkös élettérből új birtokra és földre [Grund und Boden] vezeti”. A nép legfőbb célja az legyen, hogy „megszüntesse az aránytalanságot népünk lélekszáma és táplálékforrásként és hatalmi támaszpontként egyaránt szolgáló területének nagysága között”.

Másodsorban azonban vannak a háborúban győztesek és vesztesek. „A természet arisztokratikus alapeszméje megkívánja az erősebb győzelmet a gyengébb felett, és a gyenge megsemmisítését vagy feltétel nélküli leigázását.” Ez „az erők szabad játéka, amely állandó, kölcsönös nemesítéshez vezet”.

Harmadszor és legyélük a népek, szüntelen háborúskodásukban, a világuralomért harcolnak. Hitler ezt a legvilágosabban és legtömörebben 1930. november 13-i beszédében fogalmazta meg: „Mindenn egyes lény terjeszkedni

akar, minden egyes nép világuralomra törekzik.” És ez jól is van így, „hiszen valamennyien sejtjük, hogy a távoli jövőben olyan problémákkal hadakozik majd az ember, amelyeknek a leküzdésére csak egy – az egész földgolyó minden kincsére és lehetőségeit kezében tartó – magasabb rendű faj, egy *Herrenvolk* lesz hivatva”. A *Mein Kampf* legvégén pedig azt az egész egyértelműen Németországra vonatkozó állítást olvassuk, hogy annak „szükségképpen el kell foglalnia az őt megillető helyet a földön”. „Egy olyan államnak, amely a fajmérgezés korában a legtisztább faji elemek ápolására fordítja figyelmet, egy napon a világ urává kell válnia.”

Az eszmeffuttatás eddig talán egy kicsit korlátozt, meredek és vakmerő, de önmagában zárt rendszer. Megfoghatatlanná ott válik a teória, ahol Hitler a faj fogalmával kezd zsönlőrködni. Ez gondolatvilágának alapfogalma „a faji kérdés a világtörténelem kulcsa”, ám Hitler sehol sem definiálja, mit ért fajon, gyakran pedig a nép szinonimájaként használja. „Egy magasabb rendű faj, a *Herrenvolk*” fogja tehát egy napon uralni a világot: De hát voltaképpen népről vagy fajról beszél? A németekről vagy az „árjákról”? Ez Hitlernél sosem derül ki. Mint ahogy az sem, ki számít szerinte árjának? Csak a germán népek? Vagy a zsidók kivételével minden fehér ember? Hitlernek erre sincs válasza.

Egyáltalán, a „faj” fogalmával minden az általános nyelvhasználatban, minden Hitlernél, két különböző értelemben találkozunk. Az egyik jelentés minősítő, a másik semleges-megkülönböztető. „Jó faj”, „feljavítani a fajt” – ezek a haszonállat-tenyésztés területéről vett kifejezések.

Az adott fajhoz tartozó haszonállatok továbbtenyésztéséből kizárták a csekélyebb értékű egyedeket, a faj bizonyos tulajdonságait pedig te-nyésztéssel igyekeznek megerősíteni. Gyakran használja így Hitler is a fogalmat, amikor egy-egy nép „faji értékéről” beszél, amelyet a gyengeelméjűek sterilizálásával vagy az elmebetegek kiirtásával lehet emelni. De az általános nyelvhasználatban létezik a „faj”-nak egy értéksemleges jelentése is, amely ugyanannak a nemnek – embereknél vagy lovaknál és kutyáknál természetesen egyaránt meglévő – különböző vál-fajait hivatott megkülönböztetni. A különböző bőrszínű embereket – bármiféle értékítélet nélküл – különböző fajokhoz tartozóknak tekintették. Hitler után persze senki sem veszi már a szájára ezt a kifejezést, helyette új, azonos jelen-tésűt találtak ki. A zűrzavart csak fokozta, hogy Hitler idejében még általános szokás volt a fehér rassz különböző alfajait – az egyes népcso-portokat, illetve az egyes jellegzetes testalkat- és koponyatípusokat – északi, keleti, nyugati, illetve „dinári” fajnak nevezni. Ezeknek az elnevezéseknek persze minden volt valami előítéletes, értékítéletet tartalmazó mellékjelentése. Bizonyos füleknek szebben csengett a „germán” vagy az „északi” jelző, mint a „szláv” vagy a „keleti”.

Hitlernél e fogalmak teljes mértékben keverednek, s Jäckel – akinek Hitler világnézetéről szóló, figyelemre méltó tanulmányát ez idáig követtük – talán mégis szépít valamelyest, amikor Hitler fajelméletét szilárd és logikailag ki-kezdhetetlen rendszerként próbálja elhelyezni az összképben. Márpedig ez csak úgy lehetsé-

ges, ha valamit elhagyunk az egészről, mégpedig éppen azt, ami Hitler számára a legfontosabb. Megengedjük: amíg a szónak az állatenyésztésben használatos értelmében beszél „fajról” és arról, hogy egy nép fajértékét tenyésztessel lehet és kell javítani, addig legalább logikus, amit mond. Ebben az esetben a történelem szereplői a népek, s történetük háborúkból áll, az élettérért és a világuralomért folytatott állandó vetélkedésből, és e harcra következésképpen állandóan készen kell állniuk, teljes vértezethben – nem csupán katonai és ideológiai szempontból, hanem biológiaileg is: a „faji érték” növelésével, a gyengék kiszűrésével és a hasznos, harcos tulajdonságok tudatos kitenyésztésével. Mindez ugyan téves – amire a későbbiekben majd még visszatérünk –, de legalább önmagában logikus rendszert alkot. Ez azonban nem a teljes hitleri világkép, csupán a fele annak. A másik fele az antiszemizmus, amelynek alátámasztására és ésszerű magyarázatára használja a „faj” szó másik jelentését. Úgy is mondhatnánk, hogy ehhez a fejezetet hozzáegészen új, az előző elméletnek sok tekintetben ellentmondó teoriára van szüksége.

Vizsgálódásaink során Hitler antiszemizmúsát eddig csak egyszer és csak futólag érintettük, amikor áttekintettük életrajzát, ahol is azt állapítottuk meg, hogy az antiszemizmus volt előbb, s ezt követte a népi-nagynémet nacionálizmus. Mostantól fogva viszont minden fejezetben foglalkozni kényszerülről ezzel az elméletével, hiszen a zsidók megtételése a legsúlyosabb következményekkel járt valamennyi tévedése közül, ahogy a zsidókkal kapcsolatos

politikája is gyakorlati politikájának legelhibázottabb része volt. A zsidókkal szemben követte el legsúlyosabb bűnét, és megszállott antiszemizmusa alapjában véve abban is jelentős szerepet játszott, hogy végül Németországot is elárulta. E helyett azonban csak arra szeretnénk rámutatni, hogy elméleti síkon milyen téves volt Hitler antiszemizmusa.

Ez a rögeszméje megint csak egész, önmagában zárt elmélet, amely csak a legnagyobb bűvészmutatványokkal hozható össze első, fentebb vázolt, népinek (völkisch) nevezhető teóriájával. Az első elmélet szerint a történelem nem más, mint a népeknek az élettérért folytatott, állandó küzdelme. A másikból elméletből viszont egyszer csak arról értesülünk, hogy a történelem mégsem az, aminek hittük. A népek küzdelmén kívül a történelemnek van még egy állandó összetevője: ez pedig a fajok harca, amely nem fehérek, feketék és sárgák között folyik – (a fehérek, feketék és sárgák közötti különbségek a legkevésbé sem érdekeltek Hitlert) – ez a harc a fehér fajon belül folyik, „áják” és zsidók között, tehát egyfelől a zsidók, másfelől mindenki más között. Ez utóbbiak, tehát a nem zsidók, amúgy szintén állandóan harcolnak egymással, de a zsidók elleni harcban valamennyien ugyanazon az oldalon állnak. Ez a harc nem élettér megszerzéséért, hanem a szó legszorosabb értelmében életre-halára folyik, célja a zsidók kiirtása. „A zsidó” mindenki ellensége. „Végső célja más népek elnemzetítlenítése, elfattyúsítása, a magasabb rendű fajok színvonalának csökkentése, valamint a fajok összekevert katyvasza fölötti uralom, amelyet a népi értel-

miség kiirtásával ér el, és azzal, hogy a népi értelmiséget a saját népéből valókkal pótolja.” De ez még semmi. „Ha a zsidó a maga marxista hitvallásának segítségével legyőzné a világ népeit, koronája az emberiség halotti koszorúja lesz, s bolygónk – akárcsak évmilliókkal ezelőtt – elnáptelenedve forog majd az ūrben.” A zsidók tehát nem érik be a „népi értelmiség” kiirtásával, hanem nyilvánvalóan az egész emberiség elpusztítására törekednek. Márpedig ha ez így van, akkor az egész emberiségnek össze kell fognia, hogy őket irtsák ki. E minőségében, a zsidók kiirtójának szerepében Hitler nem a speciálisan német politikust játszsa, hanem az egész emberiség oltalmazóját. „A zsidók elleni védekezéssel az Úr művén dolgozom.” Politikai testamentumában a nemzetközi zsidóságot valamennyi nép megmérgezőjének mondja, 1945. április 2-án Bormann-nak diktált végredeletét pedig e szavakkal zárja: „A nemzetiszocializmusnak örök időkre hálásak lesznek, amiért kiirtottam a zsidókat Németországból és Közép-Európából.” Íme, Hitler itt egyenesen internacionalistának és az emberiség jótevőjének vallja magát.

E pillanatban még tartózkodunk a bírálattól, (bármennyire nehezünkre esik is kritikálanul felidézni ezt a gyilkos ostobáságot), de egyelőre csak a tényeket ismertetjük. Ám már a tények pusztá ismertetése is felvet három kérdést: az első az, hogy vajon mik lehettek a zsidók Hitler szemében? Vallás, nép avagy faj?

A második: vajon tulajdonképpen mit követnek el Hitler szerint, amivel ekkora veszélyt je-

lentenek a többi népre, és amiért ilyen szörnyű sorsot érdemelnek?

A harmadik kérdés az, hogy miképpen hozható összhangba Hitler elmélete a zsidók elleni örök harcról a népek – Isten akaratából folyó és ugyancsak örök – harcával?

Hitler igyekezett is, hogy választ találjon e kérdésekre; a válaszok persze zavarosra és mesterkéltre sikeredtek – ezek már Hitler gondolatvilágának kirojtosodott, szakadozott szélei.

Az első kérdéssel kapcsolatban Hitler csak egyet lát tisztán: a zsidók nem vallási közösség. Folyvást ezt a téttel ismételgeti, anélkül hogy akár egyetlenegyszer is indokolni próbálná, pedig egy ilyen állítás indoklást igényelne. Hiszen mindenki tudja, hogy a zsidó vallás létezik, és hogy e vallás tartotta össze a zsidókat a szétszorítás majd 1900 évében. Nos, rendben. Hitler szemében tehát a zsidók nem alkotnak vallási közösséget. De hogy akkor fajról vagy népről van-e szó, azt nyilvánvalóan soha nem tudta igazán eldönten. Ujra és újra a zsidó fajról beszél, mégpedig a szó kettős értelmében: mint „rossz fajról” és mint „más fajról”. Második könyvében azonban, amelyben legalaposabban fejti ki az antiszemizmus elméletét, már találóan népnek nevezi a zsidókat és – akár az összes többi népről – még azt is elismeri, hogy „mint alaptendencia minden népet, így a zsidókat is az a vágy hajtja egész földi létük során, hogy fennrittsák önmagukat”. Ám azonnal hozzáteszi: „Csakhogy az árja népek és a zsidóság alapjában különböző hajlamának megfelelően élethalálharcuk formája is különbözik.”

Mert a zsidók – és ezzel már áttértünk Hitlernek a második kérdésre adott válaszára – lényükből fakadóan nemzetköziek, képtelenek államalkotásra. A „zsidó” és a „nemzetközi” Hitler szóhasználatában majd hogynem szinonimák. Ami nemzetközi, az zsidó. Hitler ebben az összefüggésben még a zsidók államáról is szól: „A zsidó államnak soha nem voltak térbeli határai. A zsidó állam egyetemes, határok nélküli, léte egy faj összetartására korlátozódik.” És ebből ered, hogy ez a „zsidó állam”, a „nemzetközi világzsidóság” minden más állam ellenisége. A zsidók kegyetlen harcot folytatnak ezek ellen az államok ellen, külpolitikailag a pacifizmus, az internacionalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus eszközeivel, belpolitikailag pedig a parlamentarizmussal és a demokráciával. Ezek mind az állam meggyengítését és szétrombolását szolgáló eszközök, csupa zsidó találomány, amelynek az a célja, hogy megzavarják és meggyengíték az árja népeket az élettérért folytatott nagyszerű harcukban (amelyben persze ők – fondorlatos módon – nem vessznek részt), hogy ezzel is biztosításak kártékony és veszedelmes világhatalmukat.

Íme, ez Hitler válasza a harmadik kérdésre. Vajon miért kell a népeknek összefogniuk a zsidók ellen, amikor különben úgy lefoglalja őket az élettérért, egymás ellen folytatott háború? A válasz: éppen azért kell összefogniuk, mert az élettérért harcolnak, és a zsidók miatt nem tudják teljes figyelmüket zavartalanul az élettérért folytatott harcuknak szentelni. A zsidók elrontják ezt a szép játékot. Internationalizmusukkal és pacifizmusukkal, (nemzetközi) kapitalizmu-

sukkal és (ugyancsak nemzetközi) kommunizmusukkal elterelik az „árja” népek figyelmét fő feladatukról és fő foglalatosságukról. Ezért aztán teljesen el kell tűnniük, „el kell őket távolítani” nem csupán Németországból, hanem az egész világból, de nem úgy, ahogy – mondjuk – egy bútordarabot, amelyet úgy távolítanak el, hogy elviszik máshová. Nem, úgy kell őket eltávolítani, akár egy foltot, amelyet eltüntetnek. Ne nyerhessenek egérutat. Önmagában még az sem jelent semmit, ha leteszik vallásukat, hiszen a zsidók nem vallási, hanem faji közösségi. Még rosszabb, ha „árjákkal” keveredve próbálják megmenteni fajukat, hiszen így az „árja” fajt rontják el, amennyiben alkalmatlanná teszik az adott népet a szükséges élethalálharc megvívására. A lehető legrosszabb pedig az, ha megpróbálnak beolvadni az illető népbe, és német, francia, angol vagy másvalamilyen hazafívá válnak. Mert akkor arra megy ki a játék, hogy „a népeket kölcsönösen háborúba taszítsák egymás ellen – (de hiszen nem éppen ez Hitler szerint a népek létének célja?) –, és ezen az úton-módon a pénz és a propaganda hatalmával lassanként a népek nyakába üljenek”. Látni való, a zsidók bármit tehetnek, sosincs igazuk, úgyhogy mindenképpen ki kell őket irtani.

Eddig Hitler második elmelete, az antiszemita, amely önállóan megáll az első, a népi mellett és csak igen nehezen vehető egy kalap alá amazzal. A kettő együtt alkotja azt, amit „hitlerizmusnak” neveznek, ez a „programadó” Hitler gondolatainak építménye, bizonyos tekintetben a marxizmus hitleri pandanja.

Egy pontban minden esetre egyezik a hitlerizmus és a marxizmus: minden kettő azzal az igénynyel lép fel, hogy az egész világtörténelmet egyetlen nézőpontból magyarázza. „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története” – írja *A Kommunista kiáltvány*. Hitler ennek megfelelő mondata így hangzik: „Az egész világtörténelem a fajok önfenntartó össztönének megnyilvánulása.” Az efféle mondatoknak erős, szuggesztív hatásuk van. Aki elolvassa őket, úgy érzi, hirtelen megvilágosodás érte. Ami kusza volt, egyszerű lesz, ami pedig nehéznek tűnt fel, egyszeriben könnyűvé válik. Aki készségesen elfogadja őket, azt e mondatok a tiszta látás és a biztos tudás kellemes érzésével ajándékozzák meg, ugyanakkor valamiféle düöhödt türelmetlenséget is keltenek azokkal szemben, akik e kijelentéseket nem veszik készpénznek. E mondatokban ugyanis minden ott érződik az a felhang, hogy „...és minden más szemfényvesztés”. A felsőbbrendűek gógiének és a türelmetlenségnak ez a sajátos elegye egyaránt jellemzi a meggyőződéses marxistákat és a meggyőződéses hitleristákat.

Pedig köztudottan vaskos tévedés, hogy az egész történelem kizárolag ez, vagy amaz. A történelem olyan, mint az őserdő: nem vághatunk benne olyan ösvényt, amely föltárná előtünk, bejáratotová tenné az egész vadont. A történelem során sokszor megváltak egymással osztályok és rasszok, és ezeken túl (legtöbbször) államok, népek, vallások, ideológiák, dinasztiák, pártok harcoltak egymással. Elképzelhetetlen olyan emberi közösség, amely alkalomadtán ne kerülne ilyen vagy olyan konfliktushelyzet-

be, illetve a történelem során ne került volna már hasonlóba.

A történelem azonban – és ez a második meléfogás az efféle diktátori kijelentésekben – nem csupán harrok története. A népek és az osztályok – hogy csak ezeket említsem – a történelem nagyobb részét töltötték el egymás mellett békében, mint háborúskodással, és hogy ezt miséle eszközökkel érték el, az legalább olyan érdekes és történeti kutatásra méltó, mint az, hogy miséle okokból tört ki egyszer-egyszer háború közöttük.

A béke megőrzésének egyik eszköze az állam. Ezért is figyelemre méltó, hogy az államnak Hitler politikai elméletében rendkívül alárendelt szerep jut. Egészen más összefüggésben – teljesítményei tárgyalásakor – arra a meglepő megállapításra jutottunk, hogy Hitler nem volt államférfi; sőt minden tőle telhetőt elkövetett, hogy még azt is szétzúzza, ami a német államrendből rámaradt, hogy aztán az államon belüli államok káoszával válsa fel ezt a rendet. Gondolatvilágában ott találjuk kárhoztatandó magatartásának elméleti megalapozását: Hitlert nem érdekelte az állam, nem értett az államhoz és nem is becsülte sokra. Ót a népek és a fajok izgatták, nem törödött az államokkal. Számára az állam csak a cél megvalósításához szükséges eszköz volt, a háború eszköze. Az 1933 és 1939 közötti időszakban Hitler minden a háborús előkészületeknek rendelt alá, háborús gépezetet alkotott, nem államot. Ez később megbosszulta magát.

Az állam ugyanis nem hadigépezet – az államnak legfeljebb hadigépezete *is van* –, és nem

is feltétlenül csak egyetlen népet hivatott politikai szervezetbe foglalni. A nemzetállam gondolata nem régebbi kétszáz esztendősnél. A legtöbb történelmi állam nem egy, hanem több népet fogott, illetve fog össze, akárcsak az antikvitás nagy birodalmi, vagy akár a mai Szovjetunió, vagy fordítva, egy népnek csak egy részét, akár az ókori városállamok, vagy például a mai NSZK és az NDK. Mindettől az állam nem szűnt és szűnik meg államnak lenni, változatlanul szükség van rá. Az állam eszméje sokkal régebbi a nemzet eszméjénél. Az állam feladata elsősorban nem a háború. Éppen ellenkezőleg, az államnak az a feladata, hogy külső és belső békét biztosítson lakosainak, függetlenül attól, hogy azok etnikailag homogének, vagy sem. Az államok szabályozzák a rendet. A háború, akárcsak a polgárháború, rendkívüli állapot, szükségállapot. Az efféle rendkívüli vagy szükségállapotok kezelésére és persze a konfliktusok megoldására állnak az államok rendelkezésére olyan hatalmi monopóliumok, mint a hadsereg és a rendőrség. Ezek azonban nem arra valók, hogy valamely népnek életteret hódítanak el más népektől, hogy a faj feljavítására háborút folytassanak, vagy hogy világuralomra törjenek.

Minderről Hitlernek fogalma sem volt, vagy pontosabban talán úgy mondhatnánk: nem akarta mindezt tudomásul venni. Nem lehet nem észrevennünk Hitler világképének voluntarista alapvonását. Olyannak láta a világot, amilyennek látni akarta. A világ nem tökéletes, tele van harccal, ínséggel, szenvedéssel, az álla-

mokat is a kölcsönös gyanakvás, ellenségeség jellemzi, megosztják őket a háborúk, azoknak van igazuk, akik nem áltatják magukat, nem ringatják magukat illúziókba. Ha Hitler csupán ennyit állított volna, s nem többet, el kellene ismernünk, hogy a valóság talaján állt. Csak-hogy mindezt nem egy Luther szomorú elszánt bátorsságával mondta, aki az eredendő bűnnel szállt szembe, s nem is Bismarckéval, aki eltökélten harcolt a földi tökéletlenséggel. Nem. Hitler a gyakran a sira masat dicsőítő Nietzsche meg-megbicsakló hangján szónokol. Hitler számára a rendkívüli állapot a norma, az állam pedig a háború eszköze. És ez az, amiben tévedett. A világ nem ilyen. Az államok világa sem. Az államok világának természete olyan, hogy a háborúkat a békéért vívják. Különösen a védekező háborúkat, de a hódító háborúkat is – már amennyiben van az ilyeneknek valami értelmük. minden háború békészerződéssel vagy államszerződéssel végződik, és új békével, amely többnyire jóval tartósabb a megelőző háborús állapotnál. Ha a fegyverek eldöntötték a háború sorsát, békét kell kötni, különben az egész háborúnak nem volt semmi értelme. Azzal, hogy Hitler ezt nem láta, nem akarta látni – erről lesz szó a következő fejezetben –, végzetes hibát követett el. Hitler világképe szerint a háborúk hódító céllal indulnak, a háborút indító nép élettérének bővítésére, a legyőzöttek tartós leigázására (vagy megsemmisítésére) és – végéredményben – a világuralom megszerzésére. Ez is tévedés. Európában Hitler előtt a népvándorlás óta, tehát másfél évezrede nem folytattak háborút élettér megszerzéséért. Európa lakott

kontinens volt, népei helyhez kötötten éltek, még ha olykor egy-egy békékötés után bizonyos tartományok átkerültek is más állam fennhatósága alá, vagy ha a szomszédok egy egész országot felosztottak is, ahogy az Lengyelországgal történt, a lakosok mindenig ott maradtak, ahol addig éltek. Életteret nem nyertek és nem vesztettek háborúkban, Európában nem harcoltak élettérért. Ezt 1500 éves szünet után Hitler vezette be újra az európai történelemben, és ez Németországra nézve rettenetes következményekkel járt. Hitler minden háború céljaként a lakosság elűzését tűzte ki, és ezt a meghódított Lengyelországban áltultette a gyakorlatba is. Csakhogy azután pontosan ez a sors várta a németekre is, akiket a keleti területekről úztek el.

De az élettér-elmélet más okból is tévesnek bizonyult. A huszadik században ugyanis már semmi értelme élettérért küzdeni. Hitler a nép gazdagságát és hatalmát az általa megművelt terület nagyságán mérte, „ földbirtokpolitikát” követelt és valósított meg, s közben elfeledkezett az ipari forradalomról. Márpedig az ipari forradalom óta a gazdagság és a hatalom nem a földbirtok nagyságán, hanem az alkalmazott technológia színvonalán mérhető. A technológia szempontjából viszont merőben közömbös az élettér nagysága.

Sőt egy-egy ország ipari-technológiai fejlődése szempontjából éppenséggel hátrányt jelent az aránytalanul nagy „élettér”, tehát a ritkán lakott, nagy terület, erről például mesélhetne a Szovjetunió is, amelynek minden erőfeszítés ellenére csak nem sikerül feltárnia és fejlesztenie a hatalmas, nyersanyagokban gazdag, de ritkán

lakott Szibériát. Mindenesetre szembeötlő, hogy milyen nagy a mai világ néhány legszegényebb és leggyengébb állama, a leggazdagabbak és legnagyobb biztonságban élők nemelyike pedig milyen apró. A néhány területen, így a haditechnika és a tömeges méretű motorizáció területén nyilvánvalóan rendkívül modern gondolkodású Hitler a maga élettér-elméletével teljes mértékben az ipari társadalom előtti korban élt.

De éppen ehhez a tévedéséhez ragaszkodott a legmakacsabbul. Hiszen nem csak Hitler korában élt sokakban a nosztalgia az ipari társadalmat megelőző korok iránt, nemcsak akkor féltek és csömörlöttek meg sokan az ember által teremtett, bennünket kétszáz éve mindenki által körülvevő „embertelen” világtól. Ma újra elő és erős ez a nosztalgia, amely sok kortárs száma ára oly érthetővé és vonzóvá tette Hitler élettér-elméletét. Végeredményben erejéhez és lakosainak számához képest Németország oly kicsi folt a térképen... Mindenesetre ahoz, de csakis ahoz, hogy Németország újra elsősorban paraszti országgá váljék, valóban nagyobb élettérre lett volna szüksége. Érdekes, hogy Hitler erről ugyanúgy gondolkodott, mint Henry Morgenthau.*

Hitler előtt született, és túl is élte őt az a gondolat, hogy a huszadik századi háborúk célja végső soron a világuralom megszerzése. A rendkívül művelt Kurt Riezler, Bethmann-

* Henry Morgenthau, a Roosevelt-kormány pénzügyminisztere tervet dolgozott ki Németország jövőjére vonatkozóan.

Hollweg birodalmi kancellár tanácsadója írta, már az első világháború előtt: „Elméletileg... minden nép vég nélkül növekedni, terjeszkedni, uralkodni, hódítani akar, vágya, hogy minden szílárdabban összeforrjon, minél több területet bekebelezzen, minden jobban kiteljesedjék, míg a végén uralma alatt minden hódítása szerves egységgé nem válik.” Ezt már akár Hitler is mondhatta volna, bár Riezler kenetteljesebb. Mindazonáltal tévedés: nem minden népnek vannak ilyen céljai. Vagy, mondjuk, a svájciak vagy a svédek nem nép? Még a gyarmatosítás korának Európájában sem akadt olyan nagyhatalom, amely világuralomra tört volna. Mélyen gyökerezett már valamennyiükben az a sok évszázados tapasztalat, hogy nem tudják egymást a Föld színéről eltörölni, hiszen Európában minden hegemoniai törekvésnek óhatatlanul az lett a vége, hogy a többi – veszélyeztetett – nagyhatalom összefogott és megbuktatta azt, aki hegemoniára tört.

A vilmosi korszak német világhatalomért lelkészedő nagynémetei is legfeljebb azt akarták, hogy a világhatalommá lett Németország kapja meg méltó helyét a többi világhatalom mellett. Európai erőfölényre támaszkodó német világbirodalomról álmodtak, ázsiai és afrikai gyarmatokról, ám a világ leigázása és a szó szoros értelmében vett világuralom meg sem fordult a fejükben.

Velük szemben a világuralomról szónokló Hitler egészen nyilvánvalóan szó szerint gondolta a világ fölötti uralmat, még ha nem számított is rá, hogy saját életében többet elérhet az egész Európa és Oroszország feletti uralomnál.

(A gyarmatok nemigen érdekkelték.) Ám a meghódított Európából létrehozandó „nagynémet birodalom”, amelynek népeit új faji rangsor alapján kívánta be- és átolvastani, ugródeszka lett volna a tényleges világuralomhoz.

Mármost abban is van valami, hogy a technikai fejlődés eredményeképpen kicsire zsugorodott és tömegpusztító fegyverek által veszélyeztetett világunk egység után kiált, és épp ezért a huszadik században ismét napirendre kerültek olyan – egymással szorosan összefüggő – fogalmak, mint a világuralom, az egységes világ, a világkormány. Hitler nem abban tévedett, hogy ezeket az eszméket magáévá tette, hanem abban, hogy a Német Birodalomban komoly jelöltet látott a világuralomra. Németország Hitler idején kétségtelenül nagyhatalom volt, Európa legerősebb nagyhatalma, mindenkorábban egyszer már belebukott, hogy egyidejűleg törekedett európai hegemoniára és világhatalmi szerepre. Ha sikerült volna egyesíteni Európát – aminek útja nem a hódító hadjárat, és nem más országok lerohanása –, akkor egy ily módon létrejött, egyesült Európában, amelybe Németország is beleolvad, lépést tartatott volna konkurenseivel a világuralomról folytatott vetélkedésben. Ám még hogy egyesült Európa! Ez maga lenne a zsidó internacionálizmus! Hitler úgy vélte, a népi Nagynémetország faji politikája és az antiszemizmus is elég tervei megvalósításához, ami primitív tévhít. Németország faji „felfegyverkezése”, a faj – tenyészti értelemben vett – feljavítása – minden egyéb problémától eltekintve – több-

nenzedéknnyi ideig tartott volna, Hitler pedig még saját életében meg akarta valósítani összes tervét. Mármost ami antiszemitizmúsát illeti, Hitler nem csupán a zsidókkal kapcsolatban tévedett, hanem az antiszemítákkal kapcsolatban is.

Hitler ugyanis valóban azt hitte – és nem csupán az idézett írásos és a nyilvánosság előtt tett nyilatkozatai bizonyítják ezt, hanem a háború éveiben, magántársaságban elhangzott kijelentései is –, hogy antiszemitizmusa világszerte rokonszenvet kelt a németek ügye iránt, s hogy a német ügy egyszersmind az emberiség ügye. Arra épített, hogy antiszemíták mindenütt a világban vannak. Ám a zsidók kiirtását célul tűzö hitleri antiszemitizmus, Kelet-Európán kívül, ahonnan ő is átvette, sehol sem létezett. Ukraina, Lengyelország és Litvánia becsületére legyen pedig mondva, hogy az antiszemitizmus még ezekben az országokban sem a Hitler-féle rögeszmén alapult – hogy ti. a zsidók összesküdtek az árja emberiség rabszolgásorba vetésére, illetve kiirtására –, hanem azon a pusztatényen, hogy ezekre a területekre a zsidók idegen népként, egy tömegben költöztek. Sehol másutt nem éltek így, ezért aztán a zsidók kiirtását, „eltávolítását” sehol másutt nem tűzték ki célul. Ahol még létezett antiszemitizmus, ott az vallási természetű volt. A katolikus egyház egészen a második vatikáni zsinatig nyíltan küzdött a zsidók – mint más hitűk – ellen. E sokkal elterjedtebb, vallási antiszemitizmus célja viszont nem a zsidók kiirtása, hanem megtérítése volt. Ha megkeresztelkedtek, minden rendben volt.

Ezenkívül – kiválképpen vidéken – jelen volt még a szociális antiszemitizmus. A pénzkölcsönző zsidókat gyűlölték. Az egyenjogúsítás előtti időkben – mint ismeretes – ez volt az egyetlen olyan foglalkozási ág, amelyet a zsidóknak engedélyeztek. A szociális antiszemitizmus – bármilyen paradoxnak tűnik is – előmozdította a zsidók egyenjogúsítását, és azonnal eloszlott, mihelyt a zsidó már nem a pénzkölcsönző szerepében lépett fel. A zsidó orvosokat például – már ahol történetesen voltak ilyenek – nagyra becsülték és sokan felkeresték.

Végezetül szólnunk kell egy újfajta, a zsidó emancipáció utáni antiszemitizmusról, amelyet konkurencia-antiszemitizmusról is nevezhetünk. Egyenjogúsításukat követően – tehát körülbelül a tizenkilencedik század derekán – a zsidók részben tehetségüknek, részben pedig – bevallottan – összetartásuknak köszönhetően, sok országban, nem egy foglalkozási ágban vezető pozícióba kerültek: kiválképpen a kultúra területén, de az orvosi és az ügyvédi pályán, a sajtóban, az iparban, a pénzügyi világban, a tudományban és a politikában is. Ha a „Föld sója” nem lettek is, de számos országban ők voltak a „só a levesben”, ők alkották a weimari köztársaság kulturális elitjét – legalábbis a weimari köztársaság idején, Berlinben. Sót afféle második arisztokráciának számítottak, amivel nem csupán megérdemelt csodálatot váltottak ki, hanem természetesen irigységet és ellenszenvet is. Azok az antiszemíták, akiket ez az irigység és ellenszenz motivált, szerették volna, ha a zsidókat egy kicsit megleckéztetik, ha móresre tanítják őket. De a kiirtásukat, na, azt nem, az

meg sem fordult a fejükben. Gyilkos zsidóellenes megszállottságával, zsidógyűlöletével Hitler kezdetben – míg ez az őrulet csak szóözon formájában tombolt – legfeljebb némi rosszalló fejcsőválást váltott ki a világ antiszemitaiból, később, amikor a szavakat tettek követték, többnyire ők is elborzadtak. A közönséges antiszemitaik közül is csak kevesen osztották Hitlernek a zsidókról terjesztett balítéleteit és tévtanait. Bírálatukra nem kell sok szót vesztegetnünk, hiszen pusztá leírásukkal már cáfoltuk is őket.

Bármilyen sűrűn hangoztatta is Hitler, hogy a zsidóság nem vallási közösség, nyilvánvaló, hogy ennek az ellenkezője igaz. A zsidó vallás hatalmas kősziklaként magasodik a világ szeme előtt: ez az első és legtisztábban monoteista vallás, az egyetlen olyan, amely merészen kitalálta és máig megőrizte az egyetlen, megnevezhetetlen, ábrázolhatatlan, megfoghatatlan és kifürkészhetetlen hatalmas Istant, és ez az a vallás, amely a szétszoratás tizenkilenc évszázadán keresztül, a meg-megújuló üldözöttések közepette is képes volt közösségeként megtartani híveit. Hitler ezt nem láttá. Valószínűleg tényleg nem láttá. Ő maga ugyanis – szokványos retorikus fordulatai ellenére, melyékkel a „gondviselést” vagy „a mindenhatót” emlegette – nemcsak hogy maga vallástan volt, de azt sem tudta átérezni, hogy mit jelenthet a vallás más embereknek. Ez egyébként világosan megmutatkozott abban is, ahogy a keresztény egyházakkal bánt.

A zsidók semmiképpen sem számítanak fajnak abban az értelemben sem, ahogy a faj fo-

galmát a fehér rassz különböző válfajaira és törzseire alkalmazzák. A mai Izraelben például nagyon is sokféle rasszhoz tartozó emberek élnek együtt, amiről a látogató saját szemével is megbizonyosodhat. Ennek az okát is tudjuk: a zsidó mindenig is misszionáló, téritő vallás volt. A Római Birodalom végkorában az impériumban élő összes nép és törzs, a fehér faj minden válfajának képviselői közül nagyon sokan lettek zsidóvá, ha nem is annyian, mint ahányan felvették a kereszténységet. A judaizmus és a kereszténység évszázadokon keresztül versengett egymással. Még fekete és sárga bőrű zsidók is vannak, igaz, nem sokan. Arthur Koestler pedig a közelmúltban meggyőzően kifejtette, hogy éppen a Hitler antiszemitizmusától legtöbbet szenvedett keleti zsidók nagy tömege nem semita eredetű, hanem az eredetileg a Volga és a Kaukázus között honos turk nép, a kazárok leszármazottja. A kazárok a középkorban vették fel a zsidó hitet, később pedig nyugat-északnyugat felé vándoroltak. (Ennyiben pontatlan az „antiszemitizmus” elnevezés is, mindenazonáltal ezt használjuk, mert ez honosodott meg.)

Vajon nevezhetjük-e a zsidókat népnek vagy nemzetnek? Erről már lehet vitatkozni, bár egyvalami hiányzik, amiről egy nép megismerszik: a közös nyelv. Az angol zsidók angolul, a franciaik franciaul, a németek németül beszélnek stb. Helytálló az a megállapítás is, hogy egyenjogúsítása után a legtöbb zsidó jó hazafi lett, bármelyik országban élt is, egyikük-másikuk (például éppen Németországban) „szuperhazaif”. mindenazonáltal létezik egy bizonyos, az országok határain túlnyúló zsidó összetartás és

szolidaritás. A zsidó nemzeti érzés ma különösen erős. Nem lehet nem észrevenni az Izraellet mutatott általános zsidó szolidaritást, amelyet egyébként könnyű megmagyarázni. A vallás különben is gyakran szolgál kötőanyagként, a nemzeti érzés hordozójaként olyan népeknél, amelyek hosszú ideig nem élhettek saját, önálló államukban. Az írek és a lengyelek katolicizmusa vallási jelentésén túlmutatva, a nemzeti érzés világosan felismerhető összetevője. A zsidók esetében, akik a lengyelekknél és az írekkel jóval hosszabb ideig éltek saját állam nélkül, a vallásnak ez a népalkotó, nemzetet összefogó ereje, ha lehet, még erősebb. A zsidók összetartozását erősítette a sok üldözöttetés is. De a vallás (és az üldözöttetés) összekötő erejéből még azokban is maradt valami, akik személy szerint elhagyták a vallást. Egyébként ugyanez igaz más vallásokra is. A hitehagyott protestánsok vagy az exkatolikusok gondolkodásukban nemigen különböznek a hívő protestánsoktól és katolikusoktól. Szellemi habitusukat gyakran generációk sorára átítatja apáik és nagyapáik vallása. Egy olyan erős vallás esetében, amilyen a zsidó, talán még tovább is eltart, míg a hitüket elhagyók leszármazottaiból kikopik a vallás utóhatása.

Ám mindez még mindig nem lehet ok az antiszemitaizmusra, nem szólva arról a gyilkos gyűlöletről és arról a pusztító szándékról, amellyel Hitler kezdettől fogva viseltetett a zsidók iránt. Ezt a specifikusan hitleri zsidógyűlöletet csak klinikai esetnek tekinthetjük, mert az árják kirtására szőtt zsidó világ-összesküvés, amivel Hitler – nyilvánvalóan utólag – indokolni pró-

bálja, nem egyszerű tévedés, hanem paranoid elmezavar. Vagy talán nem is az, hanem egy előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkossági kísérlet fantáziadús megokolása. Mindenesetre az egész, úgy, ahogy van, kapásból cáfolható. A „világzsidóság” gojnosz szándékai Hitler agyában születtek meg. A világ zsidóságának egyáltalán nem voltak közös céljai. Éppen ellenkezőleg: a zsidóság soha olyan meghasonlott nem volt még, mint Hitler idején; háromezer éves története során soha nem ösztötta meg még annyiféle irányzat: a vallási hagyomány és a modern szekularizáció, az asszimiláció és a cionizmus, a nacionalizmus és az internacionalizmus, és akkor még nem is szóltunk a nagy társadalmi folyamatokról, amelyek a zsidóságon belül is végbelementek, hiszen egyenjogúsításuk után – ellentétben a korábbiakkal – a zsidók integrálódtak. Jelentős részük már egy, de legalább fél évszázada tudatosan adta fel identitását: asszimilálódott, áttért, vegyes házaságot kötött, és azon volt, hogy hű fia legyen hazájának. Sehol ezt annyi meggyőződéssel és buzgalommal nem tették, mint éppen Németországban. Terítményesen a zsidóság egy másik köréből elkeseredett ellenállást váltott ki ez a folyamat. Egyszóval a zsidók, akikben Hitler összesküvők hatalmas és ördögi közösségeit vélte látni, valójában súlyos válságokkal küszködtek. Fölbomlásnak indult közösségeük még soha olyan gyenge nem volt, mint Hitler szörnyű merényletének idején. Mint ismeretes, a zsidók úgy vonultak a vágóhídra, akár a birkák. A sárkányoló lovag szerepét alakító Hitler védetlen embereket mészárolt le.

A hibák

A Hitler által elkövetett hibák vizsgálatának két akadály állja útját. Az elsőbe Hitler tévedései-nek vizsgálatánál már belebotlottunk. Ott azt állapítottuk meg, hogy hajlamosak vagyunk – bármiféle komolyabb vizsgálódás nélkül – eleve tévedésként elvetni minden, amit Hitler gondolt és tett, csak azért, mert ő tette és gondolta. Ugyanígy hajlunk rá, hogy kategorikusan hibásnak minősítük Hitler minden tettét, csak azért, mert az ő nevéhez fűződik. Az efféle előítélet persze érthető, de nemigen segíti sem a megismerést, sem az ítéletalkotást.

A másik akadály a történeti kutatásokban manapság uralkodó tendenciából adódik. A kutatók igyekeznek a történetirást – amennyire csak lehetséges – az egzakt tudományokhoz közelíteni. Törvényszerűségeket keresnek, a figyelmet főként a társadalmi és gazdasági fejlődésre összpontosítják, mert várhatóan itt találják meg az összefüggéseket. Ennek megfelelően a politikai elemeknek kisebb szerepet tulajdonítanak a történelemben, a történelem alakulását befolyásoló egyes ember, a „nagy ember” szerepét pedig kétségbe vonják. Hitler ellenáll ennek a törekvésnek, ám aki ragaszkodik a fentebb vázolt meggyőződéshez, bizonyosan gyanakodva szemléli, ha a kérdést górcső alá vevő, komoly történész egyetlen személy cselekedeteinek helyességét vagy helytelenségét próbálja megíté-

ni. Egy olyan ember tetteiről van szó, akinek a politikára gyakorolt hatása nem tartott tovább tizenöt évnél, s a vizsgálódó történésznek ráadásul még az illető személyes jellemvonásait is kutatnia kell, egyébként pedig az illető oly kevessé vonzó jellem, mint Hitler. De hát ez régi történet.

De ki tudja, lehet, hogy éppen egy Hitler-szerű jelenség mutat rá, hogy e történeti szemlélet zsákutca. Egyébiránt ugyanezt bizonyítatná Lenin és Mao példája is, pedig az ő hatásuk csak saját hazájukra korlátozódik, míg Hitleré az egész világ történetét új irányba tasztította (persze nem abba, amelyikbe ő akarta volna, de éppen ez teszi esetét oly bonyolulttá és érdekkessé).

Komoly történész nem állíthatja, hogy Hitler nélkül a huszadik század története ugyanazt a pályát írta volna le, mint amit leírt. Nem tudjuk, egyáltalán kitört volna-e a második világháború, ha nincs Hitler. Az pedig egészen bizonyos, hogy – ha kitört volna is – más lett volna a lefolyása. Könnyen meglehet, hogy egészen más szövetségi rendszerek jöttek volna létre, másutt húzódtak volna a frontok, és más lett volna a háború kimenetele. A mai világ – akár tetszik, akár nem – Hitler műve. Hitler nélkül nem osztották volna fel Németországot és Európát, Hitler nélkül nem volhnak Berlinben az amerikaiak és az oroszok; Hitler nélkül nem létezne Izrael, nélküle nem osztráltak volna fel a gyarmatbirodalmak – legalábbis nem ilyen gyorsan –, nem vívták volna ki egyenjogúságukat az ázsiai, az arab és a fekete-afrikai népek, és Európa nem veszített volna ennyit súlyából.

De rögtön pontosítanunk kell: minden nem Hitlernek, hanem Hitler hibáinak köszönhető. Ó nem ezt akarta.

Messzire vissza kell mennünk a történelmi emlékezetben, hogy találunk rajta kívül valakit – talán Nagy Sándorral hasonlíthatjuk össze –, aki ilyen, az átlagosnál jóval rövidebb életpálya alatt alapjaiban rendítette meg és ilyen tartósan változtatta meg a világot. De az egész világtörtelemben nem találunk még egy személyiséget, aki az erőszak ilyen páratlan méretű alkalmazásával éppen az ellenkezőjét érte volna el annak, amit célul tűzött maga elé.

Hitler német hegemoniát akart Európában és közvetlen német uralmat Oroszország fölött, egyébként pedig fenn akarta tartani az európai uralmat Afrikában, Ázsia és Óceánia nagy részén. Olyan hatalmi piramis megalkotását tervezte, amelynek legalját, bázisát Európa régi, tengerentúli gyarmatai és Németország új gyarmata, Oroszország adta volna, e fölött lépcőzetesen következtek volna a német peremországok, a segédnépek, csatlós országok, majd – közöttük – a látszólag független szövetséges társországok. A piramis tetején pedig Németország foglalt volna helyet. E monumentális, németek uralta építmény aztán később jó esélyel vehette volna fel a küzdelmet a világuralomért Amerikával és Japánnal.

Ezzel szemben Hitlernek sikerült elérnie, hogy Európa nyugati felében amerikai, a keletben pedig orosz hegemonia jöjjön létre, Németországot kettéosztották, az európai államok elveszítették gyarmataikat. Kétpolusú világ alakult ki, az egykor európai gyarmatok hirtelen

önállóságot kaptak: a csörgőcipka szabadságát. Európa országai pedig – ulyancsak különböző mértékben – a két szuperhatalom alárendeltjei lettek. Az államiságától kezdetben teljesen megfosztott Németországnak a pincében jutott hely. Évekbe, évtizedekbe tellett, amíg – kettéosztva és katonailag megszállva – újra fólküzdötte magát Európa többi állama közé, és lett – a többiekhez hasonlóan – Amerika, illetve a Szovjetunió függő helyzetű szövetségese.

Más szóval: Hitler, túl azon, hogy szörnyű rémtetteket követett el, nem ért el semmit. Nincs még egy olyan „nagy ember” a világtörtelemben, aki ilyen döbbenetesen sokszor melléfogott volna. Az elért hatás azonban ettől még elvitathatatlan, mint ahogy az is elvitathatatlan, hogy (1938 őszén és 1940 nyarán) két-szer is csak egy hajszál választotta el valós céljától. Egyáltalan nem tűnik tehát haszontalan időfecsérésnek, hanem inkább segíti történelmi vizsgálódásainkat, ha megnézzük, milyen hibákat követett el, melyek voltak azok a ballépek, amelyekkel a már félíg elért sikereket viszszájukra fordította, és nem minősülhet beteges kíváncsiságnak, ha e hibák vizsgálatakor Hitler jellemvonásával is foglalkozunk. Az általa elkövetett hibák ugyanis személyiségenek torz vonásaiban gyökereztek. És részben persze tévedéseiiben. Legalább egy olyan hibájáról tudunk – a legelsőről –, amely már 1933-tól kezdve folyamatosan megnyilvánult, és amelyet Hitler, a politikus, Hitlernek, a programalkotónak köszönhetett:

Ahogy azt az előző fejezetben láttuk, Hitlernek a világtörtelem alakulásáról kialakított

elméletében az események két teljesen különböző szalon futottak egymás mellett. Az egyik szál a népek örök harcai élettérért, uralomért, a többiek leigázásáért és a győztesnek kijáró juttalomért, végül a világuralomért (Pontosabban: a fehér népek harca, a színes bőrű népek ugyanis nem számítottak Hitler szemében). A másik szál a zsidók elleni közös harc. Ennek megfelelően Hitler kezdettől fogva két különböző célt tűzött maga elé: Németország Európa felett gyakorolt uralmát és a zsidók „eltávolítását”, amin a zsidók kiirtását értette. A két célkitűzésnek a világon semmi köze nem volt egymáshoz, sőt a két szándék egyértelműen akadályozta egymást.

A politikus mindenig hibázik, ha egyszerre két célt akar elérni, az pedig különösen nagy hiba, ha már az első cél is oly távoli, hogy csak az erők rendkívüli összpontosításával, és akkor is csak roppant nagy szerencsével lehet elérni. mindenki belebukott, aki valaha azt vette a fejébe, hogy uralma alá hajtja Európát: V. Károly és II. Fülöp éppúgy, mint XIV. Lajos, vagy Napóleon. Ez persze önmagában talán még nem volna elég ok arra, hogy – mint eleve reménytelenről – lemondjanak minden ilyen irányú kísérletről. Elvégre miért ne sikerülhetett volna Németországnak a huszadik században az, ami a spanyoloknak a XVI., a franciaknak a XVII. és XVIII. században nem sikerült? Hitlernek mindenkorral minden oka meg lett volna, hogy számoljon a várható hatalmas ellenállással, és ne provokáljon ellenállást olyan oldalról, amelynek semmi köze első céljához. Aki Európa leigázását vette fejébe, az rosszul tette,

hogy – azokon kívül, akikkel Európában már amúgy is szembekerült – újabb, befolyásos ellenségeket fordított maga ellen világszerte (és persze saját országában is). Ez bizony hiba volt a javából, kiváltképpen azért, mert a szántsán-dékkal szerzett új ellenségek azelőtt a legjobb barátok voltak. A zsidók barátok voltak, míg Hitler az ellenségeivé nem tette őket.

Itt nem térünk ki arra, milyen mérvűnek tekintjük az egyes országokban a zsidók politikai befolyását. Hitler alighanem túlbecsülte ezt a befolyást, ami még inkább amellett szólt volna, hogy maga mellett tartsa, s ne kényszerítse ok nélkül az ellenséges oldalra a zsidókat. Hitler fellépéséig ugyanis a zsidók az egész világon a németek mellett vetették latba befolyásukat – a németek első világháborús ellenségei mesélhetnének erről a legtöbbet. Amerikában például ez a tényező hosszan és érezhetően lassította a hadba lépést az antant oldalán. Oroszországban pedig nagy szerepet játszott a cári birodalmat megrázó – Németországból irányított – forradalomban. Túl azon, hogy Hitler világszerte újabb ellenségeket szerzett antiszemitaizmusával, régi barátokat is Németország ellen hangolt. Egy olyan súlyt helyezett át a másik, az ellenséges serpenyőbe – az ellenségebe –, amely korábban a mérleg német oldalát húzta le, ami duplán számít.

Hitler Németországban hátrányos helyzetbe manőverezte magát antiszemitaizmusával. E hátrány mértékét mindenkorral sokan alábecsülik, még akkor is, ha az antiszemitaizmus az első időben csak a német zsidók állandó sértegetésében és diszkriminációjában merült ki, és a szörnyű vé-

get még sejteni sem engedte. A sértes önmagában is elég ahhoz, hogy a barátból ellenség váljék. A német zsidók többsége Hitler előtt valósággal imádta Németországot. Kisebb részük – megható módon – Hitler után, sőt Hitler ellenére is.

Egyenjogúsításuk után a zsidók minden nyugati országban jó hazafiak lettek. De ezt a zsidó hazafiságot sehol másutt nem jellemezték olyan mély és olyan heves érzelmek, mint éppen Németországból. Elmondhatjuk: a Hitlert megelőző fél évszázadban szerelmi viszony szövődött a zsidók és Németország között. (Jörg Uthmann: *Doppelgänger du bleicher Geselle* című könyve próbál meg elsőként a végére járni e különleges zsidó–német vonzalom okának.) Bizonyos, hogy a zsidó volt a szerelmes fél, a németeknek pedig legalábbis nem volt ellenükre, hízelgőnek éreztek, kicsit talán meglepőnek is zsidó honfitársaik rajongását – már amikor nem hárították el azt zsidó tolakodásként. A kultúrában e német–zsidó szerelmi viszony mindenkoránál néhány csodálatos gyümölcsöt termett, gondoljunk Samuel Fischer könyvkiadóra és szerzőire, vagy Max Reinhardtra és színészeire. A német zsidók kitüntetett szerepet játszottak abban is, hogy Németország a huszadik század első harmadában a tudomány és a gazdaság terén egyértelműen megelőzte Angliát és Franciaországot.

Mindez 1933-ban egy csapásra véget ért. Hitler gondoskodott róla, hogy az elszenvedett sértesek után a legtöbb német zsidó rajongása gyűlöletbe csapjon át. A német zsidókon kívül azokat a – kétségtelenül nem nagy számú, de ko-

rántsem a legértéktelenebb – németeket is maga ellen fordította, akik kitartottak zsidó barátaik mellett. Jelentős részben az antiszemizmusnak köszönhető a Hitlerrel szembeni passzív ellenállás. Térmezzetesen nem lehet pontosan kiszámítani, hogy mennyire gyengítette Hitlert, hogy egy apró, mindenkoránál nem elhanyagolható kisebbség, ha csendesen is, de távol tartotta magát a rendszertől, és nem szolgálta ki azt. Hitlert nem izgatta különösképpen, hogy szinte minden valamennyire neves és rangos német író emigrált (mindazonáltal az efféle jelentéktelen apróságok is kezdtettől hozzájárultak Németország tekintélyvesztéséhez). Ám ennél sokkal súlyosabb vérveszteséget okozott Hitler antiszemizmusa a német tudománynak. Nemcsak a zsidó tudósok vándoroltak ki – élükön Einsteinnel –, hanem jelentős nem zsidó tudósok is követték zsidó kollégáikat és tanáraikat az emigrációba. A külföldiek pedig, akik korábban tömegesen zarándokoltak Németországba, elmaradottak. Hitler hatalomra kerülése előtt az atomkutatás világközpontja Göttingen volt, 1933 után Amerikába tevődött át. Érdekes végiggondolni, hogy mi történt volna, ha Hitler történetesen nem antiszemita és nem Amerikában, hanem Németországban fejlesztik ki az első atombombát.

A hatalomért folytatott harcában Hitler kezdettől fogva óriási károkat okozott önmagának antiszemizmusával, s ezzel minden kétséget kizárában elkövette első súlyos hibáját – olyan hibát, amelynek következményeit mindmáig nem becslétek fel valóban. Ehhez aztán további hibák is társultak, míg nem aztán a pohár betelt.

Mindazon károk ellenére ugyanis, amelyeket antiszemizmusával a német ügynek okozott, tény, hogy kétszer is nagyon közel került céljához. 1938 őszén, amikor Anglia és Franciaország teljes jóváhagyásával kelet-európai hegemoniára tett szert, és 1940 nyarán, amikor a Franciaország fölött aratott győzelem és számos ország megszállása után, Oroszországtól nyugatra, szinte a teljes kontinenst a lába előtt hagyta. Ennek fényében fel kell tennünk a kérdést, hogy önmagában vajon utópia volt-e az Európa feletti német uralom, illetve hegemonia? Vajon ugyancsak eleve tévedés volt-e Hitlernek ez a célkitűzése?

E kérdésre – bár nemigen teszik fel – manapság különösebb vita nélkül általában mindenki – különösen az ifjabb generáció – igennel válaszolna a mai Német Szövetségi Köztársaságban. A fiatalok többsnyire őrültnek tartják tulajdon apjukat és nagyapjukat, amiért egyáltalan megfordulhatott a fejükben efféle célkitűzés. Mindazonáltal legelőször is le kell szögeznünk, hogy a németek két generációja, az apák és nagyapák, az első és a második világháború nemzedékei többségükben értelmesnek és megvalósíthatónak tartották ezt a célt, lelkesedtek, és sokan életüket is adták érte.

Természetesen ezzel még nem foglaltunk állást, hogy a cél valóban elérhető és valóban kívánatos volt-e. Ma kevesen mondanának a kérdésre igent. Ám érdemes kissé eltöprengenünk a helyzeten, emlékezettünkbe idézve az Európáról 1938 őszén és 1940 nyarán készült pillanatfelvételeket. Nem árt elidőznünk e képek előtt és tüzesesen megszemlélni őket. Még elgon-

dolkoztatóbb összehasonlítani a Hitler utáni Európa szomorú helyzetét a Hitler előttivel. Vajon nem volt-e rátalva Európa az egyesítésre, ha őrizni akarta magát a világban? És vajon létrejöhett-e az egységes Európa erőszakos segítség nélkül? Nem volt-e szüksége – legalább a kezdeti stádiumban – legerősebb államának vezetésére? És nem Németország volt-e ez a legerősebb állam? Mindenesetre nem csak a németek választottak – két nemzedéken keresztül – igennel e kérdésekre. 1938-ban és 1940-ben bebizonyosodott, hogy – ha nem is minden fenntartás és habozás nélkül – Európa sok nem német lakosa is kész volt erre igent mondani. És 1945 után kiderült, hogy talán valamelyest még igazuk is volt.

Pontosabban igazuk lehetett volna, ha az a Németország, amellyel dolguk volt, nem Hitler Németországá.

Egy Hitler uralma alatt álló Európa kétségtől lidércnyomás lett volna, mint ahogyan már a Hitler uralma alatt álló Németország is sok tekintetben lidércnyomás volt zsidóüldözésével, koncentrációs táboraival, alkotmányos káoszával, felszámolt jogrendszerével és kényszerű kultúralis provincializmusával. Ám nem lehet nem észrevenni: a XIX. századi európai egyensúly a XX. századra már menthetetlenül megbomlott. Az első világháború és az azt követő béke alapjában szétrombolta az egyensúlynak még a lehetőséget is, s bár Franciaország és Anglia hosszú habozás után, 1939-ben, kellettlenül, vonakodva kísérletet tett ugyan az egyensúly helyreállítására, ám e kísérlet már 1940-ben csödöt mondott. A második világháború próbá-

ja pedig bebizonyította, hogy Európa a XX. században már csak a német, illetve az amerikai–orosz hegemonia között választhat. Nem lehet kétségünk afelől, hogy ahol képest, amilyen a hitleri német uralom volt, az amerikai csak sokkal jobb lehetett, sőt valamelyest tán még az orosz is, noha ez utóbbi állítást néme-lyek alighanem vitatni fogják. Másfelől azonban a német hegemonia egyesítette volna Európát, míg az amerikai–orosz szükségképpen megosztotta, kettészerte. A német vezetés alatt egyesített Európa még jó ideig megőrizhette volna ázsiai és afrikai gyarmatai fölötti hatalmát, az Amerika és Oroszország által kettéosztott Európa viszont fejetlen kapodás formájában kellett, hogy elvezítse azt.

Mindez érthetővé teszi, hogy miért tapasztalhatott Hitler az 1938-as Kelet-Európában és 1940-ben, a Franciaország felett aratott győzelm után, az egész kontinensen bizonyos mértékű megegyezési, megértési hajlandóságot, sőt készséget fennhatóságának elfogadására, noha akkoriban aligha igényeltek az emberek olyan mértékben egységes Európát, amilyen erősen például a németek áhitották a XIX. század közepén a német egységet. Az európai egység gondolata 1945 utáni, amikor ez a hajó már réges-rég elment. Ám 1938-ban és 40-ben már nagyon is megvolt a készség az erőszak elke-rülésére és az igyekezet, hogy az alárendelt helyzetből kihozzák a lehető legjobbat. Ez az igény – legalábbis egy-két agyban – alighanem azzal a sejtéssel is párosult, hogy Európa az egyesítés magasabb szintjéből, még a (talán csak kezdeti) német hegemonia árán is profitálhatna.

Élenken élt még a közemlékezetben, ahogy a bismarcki Poroszország 1866-ban egyesítette a legyőzött német államokat, majd lassanként maga is belesimult az ily módon létrejött egy-ségbé. Végeredményben ugyanilyen elképzelhetőnek tűnhetett, hogy a győztes Németország fokozatosan beleolvadjon az egyesült Európába és lassanként lekopjanak, lecsiszolódjanak róla tasztító vonásai. Vajon nem érde-mes-e ezt a kívánatos folyamatot meggyorsítani, elősegíteni? Bár utólag senki sem szívesen emlékszik erre, az ilyen és ehhez hasonló gondolatok 1940 táján Európa majd minden országában (Franciaországban különösen) általá-nosan elterjedtek és elfogadottak voltak. Kitudja, ha Németországnak akkortájt nem Hitlerre, hanem Bismarckja lett volna...

Ám hagyjuk az álmódoszást. Németországnak Hitlere volt, és – bármit mondjanak is a szocio-lógiai módszerekkel dolgozó történetírók – Hitleren műlött, hogy e helyzetből nem egy egyesített és megerősödött – s kezdetben német dominanciájú – Európa lett, hanem az, ami lett. „Én voltam Európa utolsó esélye”, diktálta Hitler 1945 februárjában Bormann-nak. Bizonyos tekintetben igaza volt. Csak annyit kellett volna hozzáteennie: „és én játszottam el ezt az esélyt”. Első nagy hibája az volt, hogy Európa-politi-káját megterhelte antiszemizmusával. A második nagy hibát pedig azzal követte el, hogy eljátszotta ezt az esélyt. Hogy megértsük, mivel és miért tette tönkre ezt az esélyt – kétszer is –, tüzetesen meg kell vizsgálnunk, milyen politikát folytatott 1938 őszén és 1940 nyarán. A következetés magától adódik: vagy nem vette

észre, vagy tudatosan vetette el a kétszer is kínálkozó lehetőséget. Két mulasztásos hiba, amely éppolyan súllyal esik a latba, mint az 1941-es év legnyilvánvalóbb hibája: az Oroszország ellen indított támadás és az Amerikának küldött hadüzenet.

Mindenekelőtt nézzük a tényeket:

1938 márciusában az Anschluß-szal, Ausztria Németországhoz csatolásával Hitler létrehozta a Nagynémet Birodalmat. Anglia és Franciaország még ugyanebben az évben, szeptemberben, a müncheni egyezmény megkötésével átadta a Nagynémet Birodalomnak Cseh- és Morvaország németek lakta peremterületeit. A müncheni egyezmény több volt annál, hogy feldarabolták Csehszlovákiát, amely hiába számított francia szövetségesére. A szerződés gyakorlatilag azt is jelentette, hogy Anglia és Franciaország politikailag visszavonult Európa keleti feléből és jóváhagyta, hogy Kelet-Európa – egészen az orosz határig – német befolyási övezetté váljék. Csehszlovákiának a müncheni egyezményben nem érintett része is Hitler kezére került. Hitler a maga szövetségesévé – egy erős hatalom gyenge szövetségesévé – tette a zsákmányból részesülő Lengyelországot és Magyarországot. Románia és Jugoszlávia pedig már korábban is olyan szoros gazdasági szövetségen által Németországgal, hogy e szövetség már-már fiuggésnek számított, ezért politikailag is a lehető legszorosabb kötődést kellett keresniük. A müncheni egyezmény leértékelte Franciaországhoz fűződő korábbi szövetségeket. Bulgária és Törökország már az első világhábo-

rúban is a németek szövetsége volt, és most újra Németország felé orientálódott.

Hitler tehát megvalósította első ifjúkori politikai vízióját: létrejött Nagynémetország, amely uralmat gyakorol Ausztria valamennyi utódállama, valamint az Ausztriával kibővült Németország és Oroszország közötti teljes régió felett. S mindez háború nélkül érte el, Anglia és Franciaország teljes egyetértésével. Oroszország gyanakodva, de tehetetlenül figyelte a nyugati határán végrehajtott erő-összpontosítást. Ezentúl Hitlernek már nem kellett többet tennie, mint hogy ezt a nagynémet–kelet-európai birodalmat újrarendezze, fazont adjon neki és időt az itt élő népeknek, hogy megszokják az új viszonyokat. Háborúra már nem volt szükség, de hiszen Anglia és Franciaország azért adta hallgatólagos beleegyezését, hogy minden háború nélkül menjen végbe. Elvégre Anglia és Franciaország Münchenben „a békét” akarta megvenni. A Münchenből hazatérő Chamberlain angol miniszterelnök be is jelentette – mint később kiderült, kissé elsietve –, hogy elérte a célt. Ennek nyilvánvalóan az állt a háttérben, hogy úgy hitte, Hitler évekig békésen munkálkodik majd. Hiszen Chamberlain és francia kollégája, Daladier Münchenben Németország-nak olyan hatalmas és heterogén kelet-európai befolyási övezetet játszott át, amelynek újjászervezése és konszolidációja a tapintaton és a finom politikai érzéken kívül még két tulajdon-ságot igényelt: konstruktív államvezetői, vagy úgy is mondhatnánk: államépítő művészetet és türelmet.

Hitlerből azonban éppen ezek a tulajdonságok hiányoztak. Már korábban is láttuk, hogy nem volt benne szemernyi sem a vérbeli államférfit jellemző tehetségből, saját, már létező államában sem tudott – vagy akart – új alkotmányos rendet teremteni, hát még egy újonnan szervezendő államalakulatban! Hitlerben az államférifi úfantázájának a szíkrája sem volt meg, és – bármilyen különös is – a legkevésbé sem érdekelte, mi történik azokkal a népekkel és országokkal, amelyeknek sorsa Münchenben az ő kezébe tétetett. Számára ezek segédnépek, nyersanyagszállítók voltak, országaik pedig felvonulási területek további tervei megvalósításához.

Hitler híján volt a türelemnek is, amelyre egy nagybirodalom megszervezéséhez feltétlenül szüksége lett volna. Egy ilyen feladat megvalósítása életre szóló feladat. Hitler azonban 1925 óta sokkal merészebb terveket szőtt: Oroszországot akarta meghódítani és leigázni, és ennek előkészítéseképpen, Franciaországot semlegesítени. És – mint korábban már láttuk – minden, ami a szeme előtt lebegett, még saját életében akarta megvalósítani. Sietnie kellett tehát. 1939 áprilisában betölötte ötvenedik évét, és emlékszünk korábban már idézett kijelentésére: „A háborút inkább ötvenéves koromban akarom, mint ötvenöt vagy hatvanévesen.” Voltaképpen már 1938-ban háborúzni akart – idevágó kijelentését is idéztük már más összefüggésben. A müncheni egyezményt barát és ellenség egyaránt Hitler mesés győzelmének láta, ő azonban vereségeknek érezte. A dolgok nem az ő szándéka szerint alakultak: Anglia és Francia-

ország kezéből kellett átvennie, amit szíve szerint erőszakkal vett volna el, ráadásul időt is veszített. Ezért kényszerítette ki 1939-ben az 1938-ban elszalasztott háborút. A védetlen és porig alázott Csehszlovákia maradék területének teljesen felesleges katonai megszállásával és továbbdarabolásával szétzúta a müncheni egyezmény üzleti alapjait, s amikor erre Anglia és Franciaország megújította szövetségét, illetve szövetségre lépett Lengyelországgal, „csak azért is” megtámadta Lengyelországot, hogy kiprovokálja az angol és a francia hadüzenetet.

Egyelőre csak a hadüzenetet – magát a háborút még nem. Anglia és Franciaország 1939-ben sem anyagilag, sem lélektanilag nem volt felkészülve a Németország elleni hadviselésre. Az angolok és a franciák átengedték Hitlernek, indítson ő támadást ellenük. Hitler a Franciaország elleni háborúra felkészült, ám az Anglia ellenire nem. Franciaország „megsemmisítése” – mint az Oroszország ellen, az élettérért folytatandó háború előzménye – kezdtetől fogva szerepelt Hitler tervei között. És a franciaországi hadjárat bizonyult aztán legnagyobb sikerének.

Angliával azonban szövetségesként – de legalábbis jóindulatú semlegesként számolt. Hitler soha nem készült sem Anglia lerohanására, sem tengeri hadviselésre vagy tengeri blokádra. Az angol légi és tengeri főlány alighanem joggal riasztotta vissza attól, hogy valamiféle hevenyésszett inváziós tervet próbáljon végrehajtani. A terrorbombázásról pedig bebizonyosodott, nem alkalmas eszköz arra, hogy elvegye az angolok kedvét a háborútól. Éppen ellenkező hatást vál-

tott ki. Így maradt Hitler nyakán 1940 után az angolok (és saját szándéka ellen) indított, döntetlenre álló háború – az első jel, amely arra utal, hogy 1938–39-es politikája elhibázott volt.

Franciaországot viszont legyőzte – ami Európa szemében a legyőzhetetlenség nimbuszával ruházta fel – és katonailag megszálta az egész nyugati kontinenst az Északi-foktól a Pireneusokig. Ezzel újra feltárult előtte immár egész Európára vonatkozóan a müncheni egyezményben még csak Kelet-Európára korlátozott lehetőség: vagyis hogy tartósan létrehozza Európában az „új rendet” és a német hegemoniát. Ráadásul most már nem csupán kínálkozott a lehetőség, hanem valósággal parancsoló szüksgszerűséggé lett, hiszen háborút folytatott, és egy győztes háború – hacsak nem eredménytelenül vívták – minden békéötéssel zárul. De ami még ennél is több: maga Franciaország nem csupán készséget mutatott a békére, hanem egyik-másik vezető politikusának akaratából egy Németországgal kötendő szövetségre is hajlott volna. Ajánlatukat „együttműködésnek” – kollaborációnak nevezték, ami meglehetősen rugalmas fogalom, sok minden belefér. Ha Hitler úgy akarja, 1940-ben bármikor békét köthetett volna Franciaországgal. Ha pedig a békéfeltételek Franciaország szempontjából valamelyest nagyvonalúak lettek volna, az meghozta volna valamennyi Hitler által lerohant kisebb nyugat-európai állam kedvét a békéötésre. A franciákkal kötött békemegállapodást később esetleg egy Franciaországgal közösen összehívott európai békékonferencia

követhette volna, amelyből még valamiféle európai államszövetség, de legalábbis egy védelmi és gazdasági közösség nőhetett volna ki. Mindez 1940 nyarán egy Hitler pozíciójában lévő német államférfinak könnyűszerrel elérhető volt. Egyébként ez a megoldás még azzal a kilátással is kecsegtetett volna, hogy sikerül Angliát lélektanilag lefegyverezni, így az angolokkal kezdtett háború úgyszólvan magától elhalt volna. Hiszen miért harcolt volna tovább Anglia, ha egyszer azok az államok, amelyek miatt hadat üzent Hitlernek, megkötötték Németországgal a maguk békéjét? És mire mentek volna az angolok egy Németország mögé egy emberként felsorakozott Európa ellen?

Különös, de bizonyosunk van róla, hogy ezek a lehetőségek fel sem merültek Hitler gondolataiban és terveiben az 1940 júniusa és 1941 júniusa között eltelt tizenkét hónapban. Egy percig sem mérlegelte, hogy aztán esetleg elvesse ezt az eszmét. Nem, eszébe sem jutott egy ilyesfajta politizálás eshetősége. A sikeres franciaországi hadjárat után nem a legyőzött franciáknak, hanem a legyőzettel Angliának ajánlott békét. Ha csak egy pillanatig is belegondolunk, felismerjük a gesztus teljesen paradox voltát. Anglia csak most üzent hadat, és éppen hogy elkezdte mozgósítani tartalékait. Mindez a legnagyobb nyugalomban tehette, mivel légiereje és tengeri flottája megvédték egy esetleges inváziótól. A hadüzenet okai pedig nyilvánvalóan változatlanul fennálltak, sőt a háborús okok csak sokasodtak, amikor Hitler megtámadta és megszállta Norvégiát, Dániát, Hollandiát, Belgiumot és Luxemburgot.

Ugyan, miért kötött volna békét Anglia? A békére az mutat készséget, akit legyőztek, nem pedig az, akit nem.

A háborukat azért víják, hogy a legyőzött elleneséget katonai diadallal kényszeríték rá, hogy békét kívánjon kötni. Aki nem él a legyőzött békékötési hajlandóságával, az eltékozolja a katonai győzelmet. Így hagyta kihasználatlanul Hitler a legyőzött Franciaország békészândékát és tett helyette békajánlatot a legkevésbé sem legyőzött és a békére a legkevésbé sem áhítózó Angliának. Hitler ráadásul még csak nem is jelezte, hogy a hadüzenetet kiváltó vitás kérdések melyikében lenne hajlandó engedni. Érthetetlen és elemi politikai hibát követett el. Az pedig óriásivá növelte ezt a hibát, hogy Franciaország legyőzése után elszalasztotta a soha vissza nem térvő alkalmat arra, hogy egyesítse Európát és elfogadhatóvá tegye Európa szemében a német hegemoniát. Különös, hogy a Hitlerről szóló irodalom mindmáig alig szentelt figyelmet ennek a gigantikus hibának.

Persze ki tudná elképzelni Hitlert, a nagyvonalú győztest, a békét távlatokban gondolkozó és türelmes kovácsát? Utolsó, 1945. január 30-án mondott rádiószózatában úgy jellemzette önmagát, hogy ő „mindig csak egyvalamit tudott: ütni, ütni és újra csak ütni”. Ó persze ezt öndicséretnek szánta, valójában azonban nem volt más, mint – talán kicsit még el is túlzott – önvád. Hitler nem csupán erőszakos volt, hanem fendorlatos is. Mindenesetre sosem értette meg a cromwelli mondásban rejlő bölcsességet, miszerint amihez az ember csak erőszakkal jutott, sosem lesz igazán az övé; nem volt a béké

bajnoka: teljességgel képtelen volt békét kötni. Talán ezért nem szerepel kellő súllyal a legtöbb Hitlerről és a második világháborúról szóló leírásban az 1940 nyarán elszalasztott hatalmas lehetőség. Ez az, amiért filmünket éppen 1940 nyarán érdemes megállítanunk, hogy Hitler erősségeit és gyengéit szemügyre vegyük. A film egyetlen más kockáján sem láthatjuk ugyanis ilyen nagy számban együtt ezeket az erősségeket és gyengéket.

Végeredményben az elszalasztott lehetőséget is maga Hitler idézte elő. Nem lehet kétségeünk afelől, hogy Hitler az akaraterő és az energia megtestesüléseként, óriási teljesítményekre volt képes. Nem lebecsülhető politikai tehetségének minden húrján jól játszott: mindenekelőtt csalhatatlanul megérezte az ellenfelek rejtett gyengeit, és megvolt az a képessége, hogy e gyengeket „jéghideg” számlítással kihasználja, és hogy „villámgyorsan” kapcsoljon (a jéghideg és a villámgyors Hitler kedvenc fordulatai közé tartozott). Ráadásul – ahogy az ugyancsak éppen ebben a történelmi pillanatban bebizonyosodott – a katonai és politikai tehetség rendkívül ritka kombinációja volt meg benne. Hiányzott viszont belőle az államférfi konstruktív fantáziája: nem volt képes tartós építményeket alkotni. Ezért nem tudott tető alá hozni sem egy békészerződést, sem egy alkotmányt. (A békészerződések olyanok az államok közösségei számára, mint az alkotmány egy-egy állam belső működésében.) Alighanem roppant türelmetlensége akadályozta benne és írtózása minden tartós kötelezettségvállalástól. E két tulajdonsága abból fakadt, hogy mérhetetlenül csodálta

önmagát, és mivel csalhatatlannak tartotta magát, vakon bízott „intuíciójában”, nem akart olyan intézményeket létrehozni, amelyek bármiben is megkötheték volna a kezét. Pótoltatatlannak gondolta magát, és programját mindenáron még saját életében meg akarta valósítani, ezért nem ültethetett olyan növényt, amely nem fordul gyorsan termőre, nem hagyhatott semmit utódára, sőt nem is gondoskodott utódról (sőt az utódlás gondolata kimondottan rosszul érintette). Eddig Hitlernek azokat a jellemhibáit és fogyatékosságait tárgyaltuk, amelyekből súlyos mulasztásai fakadtak. Ám rajtuk túlmenően – mint azt már a tévedések ről szóló fejezetben is érintettük – az 1940-es év végzetes következményekkel járó mulasztásai ért a „programalkotó” Hitler gondolkodása is hibáztatható.

Hitler politikai gondolkodása szerint a háború normális, míg a béke kivételes állapot. Jól láta, hogy a béke sokszor a háborús felkészülés céljait szolgálja. Azt azonban már nem láta, hogy a háború célja mindenkor a békékötés. Hitler szemében minden nemű politika végcélja a háborús győzelem, s nem a kivívott béke. Hat éven keresztül békészandékát bizonygatta, közben pedig készült a háborúra. Amikor aztán végül kirobbantotta, már nem hagyhatta csak úgy abba. Ezt olykor el is mondta. Ha a lengyelek és franciaiak ellen vívott győztes háború után egy időre a béke köztes állapotát engedélyezné a németeknek – mondta –, akkor nem lenne könnyű újra „fölözni” őket az új, Oroszország elleni háborúra. De más oka is volt annak, hogy Hitler hallani sem akart a Franciaországgal kö-

tendő békéről. Mint már az előző fejezetben láttuk, egész politikai gondolkodását az jellemzte, hogy az erősebb győzelme „a gyengék megsemmisítésével vagy legalábbis feltétel nélküli alávetésével” jár. A *Mein Kampf*-ban a „megsemmisítés” szót szinte magától értetődő természetességgel használja – éppen a franciaiakkal kapcsolatban. „A köztünk és Franciaország közötti örökö és terméketlen küzdelem – írja – csak annak a feltételnek a teljesülésével nyeri el értelmét, ha Németország Franciaország megsemmisítésében valóban csak eszközt lát, amelynek segítségével népünk a lehetséges mértékben terjeszkedni tud.” 1940 nyarán Hitler még abban bízott, hogy Anglia engedi fog, ezért aztán Franciaországban természeten nem végezhetett olyan pusztitást, mint a megszállt Lengyelországban, illetve a következő évben már Oroszországban is. Ám Franciaországgal kapcsolatban a megsemmisítésen kívül más hadicélt nyilvánvalóan el sem tudott képzelnii. Mintha csak száműzte volna gondolataiból a Franciaországgal kötendő békét, amelynek – hogy valami haszna is legyen – megbékéléssel, sőt bizonyos fokig egyesüléssel kellett volna járnia. A megsemmisítés gondolatát nem adta fel, csak megvalósítását napolta el vagy hagyta nyitva. Nem akarta korlátozni saját lehetőségeit.

Érdekes módon ezen a ponton találkozik Hitler két olyan karaktervonása, amely első látára mintha ellentmondana egymásnak: ódzkodás minden kötelezettségtől és a „programatikus” politikus makacssága. E két tulajdonság együttesen volt az, ami vakká tette a realitások-

kal szemben. Nem észlelte sem a váratlan, előre nem tervezett lehetőségeket, sem a programot fenyegető veszélyeket. Ebben egyébként különbözőt Sztálintól, akivel amúgy sok közös tulajdonságuk volt (például a kegyetlenség, amelyre a következő fejezetben még ki kell térnünk). Sztálin fél szemét mindig a környező világ realitásain tartotta, Hitler viszont bízott önmagában, úgy gondolta, nincsenek korlátai, ha kell, hegyeket is képes elhordani.

Az 1940 júniusa és 1941 júniusa között eltelt tizenkét hónap minden másnál világosabban mutatja ezt. Hitler sorsa ekkor dőlt el, amit ő persze nem is sejtett. Nem érdekelte az európai szárazföldön esedékes béke, amivel ráadásul kiéheztethette volna a háborúra készülő angolokat. Alapjában véve egyáltalán nem érdekelte az Anglia elleni háború: nem volt tervbe véve, és nem illett Hitlernek a világról alkotott elképzeléseibe. Azt pedig, hogy Anglia háta mögött immár veszélyes közelségen állnak az amerikaiak, Hitler hosszú ideig egyáltalán nem vette komolyan. Úgy kalkulált, hogy Amerika még nincs kellőképpen felfegyverkezve, amúgy pedig a beavatkozás hívei és ellenzői úgysem jutnak dőlőre, a legrosszabb esetben pedig Amerika figyelmét majd leköti Japán. Saját akcióprogramjában nem szerepelt Amerika. E program szerint vívta meg a Franciaország elleni előkészítő háborút, amelyet – bár békékötés nem követte – immár kipipálhatott. Franciaország legyőzésével elejét vette, hogy nyugatról hátba támadják. A menetrend szerint ezután következett az Oroszország elleni harc az „élettért”. Erre végül némi tétevázás után annak

ellenére szánta rá magát, hogy előzetes terveiben Angliára a német–orosz háborúban nem az ellenség szerepét osztotta, hanem a szövetségesét, de legalábbis a jóindulatú–semleges szemlélőt. A tervekkel ellentében elkezdett és függőben lévő, Anglia elleni háborúhoz pedig tulajdonképpen nélkülözhetetlen szüksége lett volna Oroszországra is, amely – megtörve a blokádot – nyersanyag- és élelmiszer-szállítóként lojális volt Németországgal. Ez utóbbi tényen Hitler azzal tette túl magát, hogy a megködítött Oroszország majd még megbízhatóban szállítja a nyersanyagot és az élelmiszert, mint ha megmarad jóindulatú, semleges kívülállónak. Ami pedig Angliát illeti, azzal igyekezett megnyugtatni magát, hogy Anglia előbb–utóbb kilátástalannak ítéli majd helyzetét, és úgyis földalja a harcot, ha látna, hogy Oroszországban nem számíthat szövetségesre – Hitler itt egyszerűen figyelmen kívül hagyta, hogy Oroszország soha nem kecsegtette azzal Angliát, hogy esetleg szövetségre léphetnének egymással, arról nem is szólva, hogy Anglia nyilvánvalóan nem az orosz, hanem az amerikai szövetségesekre épített.

Nem szabad komolyan vennünk Hitler magyarázkodásait. A Szovjetuniót nem az Anglia ellen folyó háború *miatt*, hanem annak *ellenére* támadta meg. A háború kitörésében nem játszottak szerepet az 1940-es év második felének orosz–német súrlódásai, amelyeket a felek 1941 nyarára már amúgy is elsimítottak. A német támadás oka az volt, hogy Oroszország Hitler belsejében kezdtettől fogva német élettérként volt feltüntetve, és Hitler menetrendje

szerint a Franciaország fölött aratott győzelem után elérkezett a pillanat, hogy szíre vigye repertoárjának legfontosabb darabját. Hitler már 1940 júliusában értésére adta tábornokainak szándékát, amelyet 1940. december 18-án már szilárd elhatározássá emelt, s amelynek megvalósítását 1941. június 22-én megkezdte.

Ma már mindenki előtt világos, hogy hiba, mégpedig az egész háború kimenetelét önmagában is eldöntő hiba volt megtámadni Oroszországot, amely semmivel sem provokálta a németeket. Legfeljebb azon tüntethetünk, vajon már akkor is nyilvánvaló volt-e, hogy ez súlyos hiba? 1941-ben még többnyire alábecsülték Oroszország erejét – a brit és az amerikai vezérkár is gyors orosz vereséggel számolt – bizonyos fokig maguk az oroszok is okot adtak erre a megítélsre azzal, ahogy az 1939-es Finnország elleni téli hadjáratban szerepeltek. Az 1941-es hadjárat impozáns kezdeti sikerei is Hitlert igazolták, aki nem sokra becsülte az orosz ellenállás erejét. Mindmáig vitatott, hogy – más stratégiával – akár Moszkvát is bevehette volna-e. Mindenesetre nem sok hiányzott hozzá.

De a háború, akárcsak 1812-ben, ugyanúgy 1941-ben sem ért volna véget Moszkva elestével, hiszen az oroszoknak hatalmas területei és embertartaléka voltak.

De hogyan is lehetett volna befejezni a háborút, amikor Oroszországnak emberanyagban ekkora tartaléka és ilyen hatalmas területei voltak? Különös módon – és ma már ezt tudjuk – ezzel a kérdéssel igazában Hitler soha nem foglalkozott. Akárcsak a Franciaország elleni há-

ború esetében, képzelete most sem terjedt a katonai győzelemnél tovább. Háborús tervei szerint a katonai győzelem annyit jelentett volna, hogy előrenyomulnak az Arhangelszk–Asztrahán vonalig; tehát miközben háborúban állt Angliával és egyre fenyegetőbbé vált az amerikai támadás veszélye, Hitler hatalmas keleti frontszakaszt akart fenntartani.

Egyébként az angolok elleni hadviselés, a le Rohant és meg nem békített kontinens megszállása már ekkor leköötötte a német hadsereget egy negyedét, a légierő egyharmadát és a teljes hadiflottát, természetesen a szükséges hadiipari kapacitással együtt. A keleti háborúra szánható időt szigorúan korlátozta az a tény, hogy nyugaton még nem ért véget a háború. Amikor kitört, Anglia fegyverkezés dolgában évekkel Németország mögött kullogott, ekkorra azonban már majdnem ledolgozta hátrányát, akár az ugyancsak egyre izmosodó Amerika. Nyilvánvalóan nem kellett két-három évnél több, hogy az angolok és amerikaiak Európában támadásba lendülhessék. E tények ismeretében felelős államvezető legalábbis habozott volna 1941 nyarának körülményei közepette háborút indítani Oroszország ellen. Ráadásul erre a háborúra senki nem is kényszerítette Hitlert. Ő azonban csak magának tartozott elszámolással, és intuíciója tizenöt éve egyfolytában, a legcsékeljebb módosítás nélkül azt súgta neki, amit már a *Mein Kampf*-ban is leírt: a keleti óriás-birodalom megérett az összeomlásra. Olyan vonalon hitt ebben, hogy még a német hadsereg teli felszereléséről sem gondoskodott. Biztos volt benne, hogy a június 22-én kezdett hadjárat

még a tél beállta előtt győzelemmel zárol. Mint ismeretes, nem így történt: a tél beköszöntével a német csapatok Moszkva alatt elszénvedték első súlyos vereségüket. A Wehrmacht vezérkárának háborús naplója így rögzíti a történeteket: „Az 1941–42-es tél katasztrófája után... a Führer is tisztán látta, hogy e kulminációs pont után ...nincs már esély a győzelemre.” A németeket 1941. december 6-án tartóztatták fel Moszkva előtt. December 11-én Hitler Amerikának is hadat üzent. Ez volt a legszembeötlőbb, legnyilvánvalóbb, minden korábbit felülmúló és mindenkoráig legmegmagyarázhatatlanabb azon hibák sorában, amelyekkel Hitler önmaga sújtásta. Mintha abból a felismerésből, hogy az oroszok elleni villámháború kudarcot vallott, és a győzelem reménye szétfoszlott, arra a következetésre jutott volna, hogy akkor hát jöjjön a vereség, méghozzá a lehető legteljesebb és legkatasztrófálisabb. Hitlernek tudnia kellett, hogy vereségét elkerülhetetlenné tette, amikor a vele hadban álló ellenségei mellé még egyet szerzett: a világ már akkor is legerősebb hatalmát.

Máig sem talált senki ésszerű magyarázatot Hitlernek erre a – nehéz másképp fogalmazni – tébolyodott cselekedetére. Ha meggondoljuk: a hadüzenet gyakorlatilag meghívólevél volt Amerikának a háborúba, folytatna harcot ő is Németország ellen. Hitlernek semmilyen eszköze nem volt, amellyel Németország valódi háborút vívhatott volna Amerikával. Nem voltak nagy hatótávolságú bombázói, amelyekkel egyszer-egyszer kicsit megszurkálhatta volna az Egyesült Államokat. E meghívóval Hitler a létező legnagyobb szívességet tette Roosevelt-

amerikai elnöknek, aki Anglia nyílt támogatásával, és végül az Atlanti-óceánon elkövetett harci cselekményekkel már egy éve mást sem tett, mint igyekezett kiprovokálni a háborút. Roosevelt volt Hitler egyetlen ilyen ellenfele, aki kétséget kizároan akarta – mert elkerülhetetlennek tartotta – a háborút, ám aki a hazai ellenállás miatt maga nem kezdeményezhette a hadba lépést. Hitler – nagyon okosan – egy évig nem válaszolt a provokációra, éppen ellenkezőleg, azon volt, hogy a támogatását elvezető Japán távol tartsa az amerikaiakat az európai hadszínterektől. Ennek az elterelő politikának a megkoronázása december 7-e volt: a japánok Pearl Harborben megtámadták az Egyesült Államok csendes-óceáni flottáját és hadba léptek Amerikával. Ha Németország ekkor változatlanul hallgat, akkor Roosevelt aligha küldheti harcba a japánok által súlyosan megtámadott országának katonáit Japán helyett Németország ellen. Olyan ország ellen, amely nem ártott neki. Egy ilyen lépést nemigen tudott volna megmagyarázni az amerikai népnek. De a hadüzenettel Hitler ezt a terhet levette a válláról.

Talán a Nibelungok hűsége kötötte Hitlert Japához? Ezt nyugodtan elvethetjük. Németország semmiféle kötelezettséget sem vállalt azért a háborúért, amit Japán indított saját kontójára – mint ahogy Japán sem vállalt semmi hasonló kötelezettséget. Az 1940 szeptemberében kötött német-japán-olasz hármasszövetség tisztán védelmi paktum volt. Ennek megfelelően Japán sem vett részt az Oroszország ellen indított német támadó háborúban. Sőt, éppen ellenkezőleg, amikor 1941 áprilisában

már nem lehetett nem észrevenni az oroszok elleni német készüldést, Japán és a Szovjetunió semlegességi egyezményt kötött, amelyet Japán korrekt módon be is tartott. Moszkva alatt olyan, Szibériából odavezényelt csapatok állították meg a német offenzívát, amelyek korábban a mandzsúriai orosz-japán határon állomásoztak. Hitlernek tehát nem csupán jogilag, hanem erkölcsileg is meglett volna rá minden oka, hogy Japán Amerika ellen indított háborúját olyan figyelemterelő és tehermentesítő hadműveletként üdvözölje, amely Németország javát szolgálja, és hogy éppoly hűvös mosollyal figyelje a harci cselekményeket, ahogy Japán a németek oroszországi háborúját szemlélte. Egyébként semmiféle tevőleges segítséget nem nyújthatott Japánnak. Azt pedig mondanunk sem kell, hogy Hitler nem az az ember volt, akinek cselekedeteit a ragaszkodás szentimentális érzése befolyásolta – legfőképpen nem a japánok iránti hűség.

Nem, Hitler, aki korábban minden erejével igyekezett távol tartani az amerikaiakat a háborútól, most nem a Pearl Harbor-i japán agresszió miatt „hívta meg” őket, hanem azért, mert az oroszok sikeres moszkvai ellentámadásakor ösztönösen megérezte, hogy „nincs többé esély a győzelemre”. Ez az, amit meglehetős biztonsággal megállapíthatunk. Ám ez még nem magyarázat Hitler lépéseire. Az Amerika elleni hadüzenet valójában akkor is teljesen értelmetlen, ha azt a kétségbreesés diktálta.

Álcázott segélykiáltás lett volna? 1941 decemberében kiderült, amit a háború további lefolyása is csak megerősített, hogy a kétszázmil-

liós Szovjetunió egyszerűen erősebb a nyolcvanmilliós Németországnál, és hogy ez az erőfölény tartósan érvényesülni fog. A decemberi események pedig mintha már azt is előre jeleztek volna, amit a németeknek (nem kis részben Hitler akaraterejének köszönhetően) ekkor még egyszer – utoljára – sikerült elkerülniük: az 1812-eshez hasonló, katasztrófális vereséget, amelyet az orosz offenzíva és az orosz tél szövetsége együttesen mért Napóleonra. Ennek ismeretében elképzelhető, hogy Hitler most egyenesen elő akarta idézni az angol-amerikai inváziót, hogy legalább ne az oroszok, hanem a nyugati hatalmak győzzék le, utóbbiaktól ugyanis a legyőzött Németország enyhébb elbánást remélhetett. Ez ellen szól azonban, hogy amikor – három év múlva – Németországnak már valóban csak annyi választása maradt, hogy eldönthette, keletről vagy nyugatról szeretné-e megkapni a halálos csapást, Hitler másképpen döntött. Erről később még szólunk *Az árulás* című fejezetben. Mintha célfolná ezt a feltételezést az is, hogy Hitler pontosan tudta, mekkora késésben vannak az amerikai háborús előkészületek, hol tart a fegyverkezés és a mozgósítás. 1941–42 telén a legjobb indulattal sem mondhatta senki, hogy a nyugati hatalmak felkészültek volna az invázióra. Az amerikaiak még kevésbé, mint az angolok. Abban reménykedett volna Hitler, hogy egy – szükségképpen nagyon természetellenes amerikai–angol–orosz koalíció kikényszerítésével – sikerül majd viszát szítania ellenségei között? Lehetőséges, hogy azt hitte, Amerika és Oroszország hamarosan úgyis összevész, és ezt a konfliktust ki-

használva ő majd kihúzhatja a fejét a hurokból? Abban a helyzetben, amelyben „nincs többé esély a győzelemre”, ez ugyan nem egyéb, mint spekuláció, de nem nélkülözte a realitás elemeit. Oroszország a háború alatt valóban többször is komoly vitába került Angliával és Amerikával, 1942–43-ban a második európai front megnyitásával kapcsolatban, 1943–44-ben Lengyelország ügyében, végezetül pedig 1945-ben, amikor Németország sorsáról kellett dönteni (e vitában Churchill Angliája sokkal makacsabb vitapartnernek bizonyult, mint Roosevelt Amerikája). A későbbi „hideg háború” elemei már a második világháborúban megvoltak, így aztán 1941-ben sem kellett látnoki képesség ahoz, hogy számoljon, a dolgok ilyetén alakulásával. Hitler azonban a legcsekélyebb mértékben sem élt a lehetőséggel, nem próbálta kihasználni a viszály kínálta alkalmakat. Az oroszokkal 1942-ben, sőt talán még 1943-ban is különbékét köthetet volna a status quo alapján (az ezer sebből vérző Oroszország viselte a háború majd minden terhét, és hiába kiáltott a második európai front megnyitásáért), ezt azonban Hitler mindig határozottan elutasította. A Nyugattal kötendő béke lehetőségét pedig éppen az 1941 után elkövetett rémtetteivel játszotta el.

Az Amerikának küldött, érthetetlen hadüzenet okainak megértéséhez csak találhatásokra hagyatkozhatunk. Maga Hitler sosem engedett bepillantást kártyáiba. Ez a hadüzenet nem csupán a legérthetetlenebb hiba, amit valaha is elkövetett, és amellyel az 1940–41-ben kis híján már teljesen kivívott győzelmét visszafordítha-

tatlan vereséggé változtatta át, hanem a legmagányosabb is minden magányosan hozott döntése között. A hadüzenet bejelentése alkalmából összehívott Reichstag-ülés előtt senkivel sem beszélt róla, még a környezetében lévő tábornokokkal sem, akikkel pedig az Oroszország ellen indított hadjárat kezdete óta együtt töltötte napjainak nagy részét. Nem konzultált a külügyminiszterrel, a kabinettel pedig végképp nem, igaz, 1938 óta sosem hívott össze kormányülést. Mindenesetre két külföldi látogatója, Scavenius dán és Lorkovič horvát külügyminiszter előtt, már november 27-én különös dolgokat mondott, amiket a diplomaták fel is jegyeztek. Ekkor még csak a német offenzíva torpant meg Moszkvánál, az orosz ellenámadás el sem kezdődött. „Ebben is jéghideg vagyok” – mondta. „Ha a német nében nincs már anynyi erő és áldozatkészség, hogy vérét adja létéért, úgy el kell vesznie, s egy másik, egy erősebb hatalom kezétől kell megsemmisülnie. [...] Egyetlen könnyet sem fogok ejteni a német népért.”

Rémisztő szavak. Hitler 1945-ben ténylegen kiadta a parancsot, hogy robbantsanak fel minden, ami még megmaradt Németországból, hogy ezzel is elvegye a német néptől a túlélés lehetőségét. A németeknek megsemmisüléssel kellett volna bűnhődniük, amiért nem voltak képesek meghódítani a világot. Már most, rögtön az első vereség után felmerül benne az árulás gondolata, amely tökéletesen megfelel Hitler egyik korábbról ismert jellemvonásának: annak, hogy mindenből a legradikálisabb konzervációkat vonta le, mégpedig

„jéghidegen” és „villámggyorsan”. Lehetséges, hogy az Amerikának küldött hadüzenet volt az első jele Hitler belső váltásának? Elképzelhető, hogy ekkor született meg benne az elhatározás: ha nem a legnagyobb hódítóként és a legnagyobb győztesként vonul be a történelembe, akkor hát legalább a legnagyobb katasztrófa fűződjék a nevéhez?

Egy biztos: az Amerikának küldött hadüzenettel Hitler megpecsételte a későbbi vereséget. A háború kimenetele Moszkva alatt már eldőlt, ez már előrevetítette a későbbi bukást. Hitler pedig 1942-től kezdve már egy lépést sem tett azért, hogy megakadályozza. Ettől kezdve nem kezdeményezett sem politikailag, sem katonailag. A korábbi években mutatott – elvitathatatlan – ötletgazdagságának 1942-től vége szakadt. Észre sem vette többé a még számos alkalommal kínálkozó politikai lehetőségeket, amelyek segítségével valahogy még kihátrálhatott volna az elveszített háborúból. És nem élt már azokkal a katonai lehetőségekkel sem, amelyek, például, Rommelnék 1942 nyarán Afrikában aratott meglepő győzelmei után adódtak – és amelyekkel még talán megfordíthatta volna a hadiszerencsét. Mintha már nem a győzelem érdekelte volna, hanem valami egészen más.

Az is különös, hogy Hitler ezekben az években mindinkább rejtőzködni kezdett. Nem mutatkozott, nem hallatott magáról, nem tartott kapcsolatot a tömegekkel, nem látogatott a frontra, nem tekintette meg a bombatámadásokat elszenvedett városokat, nem mondott nyilvános beszédeket. Ekkor már csak katonai

főhadiszállásán élt, ahol mindenazonáltal – mint bármikor korábban – változatlanul abszolút hatalmat gyakorolt. Futószalagon menesztett és pótolt tábormokokat, és minden katonai döntést maga hozott meg. Esetenként különös döntéseket, amilyen például a Sztálingrád alatt álló hatodik hadsereg feláldozása volt. Ezekben az években merev, fantáziatlan stratégiát követett. Egyetlen receptje: „kitartani minden áron”. Nos, az árat megfizették, ám kitartani nem sikerült. Egyre-másra vesztek el az elfoglalt területek. 1942 végétől keleten, 1944-től nyugaton is. Hitler nem reagált, időhúzásra, halogatásra játszott. Nyilvánvalóan már nem győzni akart, csak időt nyerni. Különös: korábban minden szorította az idő. Most azért harcol, hogy időt nyerjen.

Még harcban állt, időre volt szüksége. Vajon mihez? Hitlernek minden is két célja volt. Az egyik az Európa feletti német uralom megteremtése, a másik a zsidók kiirtása. Az elsőt nem tudta megvalósítani. Most a másodikra koncentrált. Míg a német csapatok hatalmas áldozatokat követelő és teljességgel hiábavaló, időhúzó harcukat folytatták, emberekkel telezsűfolt szerevnyek gördültek be nap nap után a megsemmisítő táborok kapuján. 1942 januárjában elrendelték „a zsidókérdés végső megoldását”. Az 1941 előtti években a világ lélegzet-visszafojtva figyelte Hitler politikai és katonai tetteit. Ennek vége lett. 1942-től kezdve a világ Hitler bűntettei miatt fojtotta vissza lélegzetét.

A bűnök

Hogy Hitler világtörténelmi figura volt, ahoz kétség sem férhet, mint ahogy ahoz sem férhet kétség, hogy legalább olyan kitüntetett hely illeti meg a bűnűgyi krónikák lapjain, mint a történelemkönyvekben. Hódító hadjáratával világbirodalmat próbált létrehozni – sikertelenül. Az efféle vállalkozások minden nagyon nagy vérveszteséggel járnak, mindenazonáltal eszünk ágában sincs Nagy Sándort vagy Napóleon vagy a történelem többi nagy hódítóját egyszerűen bűnözőnek nevezni. Hitler sem azért volt bűnöző, mert az ő lábnyomukba akart lépni.

Az ő bűne más volt: ártatlan emberek tömegét gyilkoltatta meg, akiknek halála nem szolgált semmiféle katonai vagy politikai célt, pusztulásuk csupán Hitler személyes vágyait elégítette ki. Ennyiben nem is vehetjük őt egy kalap alá Nagy Sándorral vagy Napoleonnal, inkább Hasfelmetsző Jackkel vagy a bostoni főjtogatóval tartozik egy kategóriába. Tőlük viszont az különbözteti meg, hogy míg egy egyszerű sorozatgyilkos önkezüleg, mondhatnánk kisipari eszközökkel ől, Hitler nagyipari méretekben mészárulta az embereket, áldozatainak száma nem tucatokban, nem is százakban, hanem milliókban mérhető. Tömeggyilkos volt.

A tömeggyilkos szót itt kriminológiai értelmében használjuk, nem pedig abban a szónoki,

polemikus értelemben, ahogy azt olykor az ellenségeiket vagy katonáikat a halálba kergető államférfiakra és táborskókokra szokták érteni. Az államférfi (és táborskók) bárhol és bármikor kerülhetnek olyan helyzetbe (háborús polgárháborús időkben, nagy politikai válságok és forradalmak idején), hogy parancsukra embereket ölnek meg. Ettől azonban még nem válnak bűnözővé. A népek azonban finom érzékkel minden megsejtették, hogy uraik kényszer hatására ölnek-e, vagy titkon örömkötet is lelik a gyilkolásban. A kegyetlenség akkor is beszennyezte az uralkodók hírnevét, ha amúgy jó végezték dolgukat. Ez áll például Sztálinra is. Hitler is a „kegyetlen uralkodó” kategóriába tartozik – amivel a német történelemben inkább kivételnek számít. A Hitlert megelőző időkben sokkal kevesebb kegyetlen ember állt Németország, mint mondjuk Oroszország vagy Franciaország élén. Ám nem csak erről van itt szó. Hitler nem csupán egy ország uraként és hódítóként bizonyult kegyetlennek. Különösen módon akkor is elmondhatatlanul sok ember gyilkoltatott meg, ha az államérdekkére a legkisebb okot vagy ürügyet sem szolgáltatta. Sőt tömeggyilkosságai olykor határozottan ellentétesek voltak politikai és katonai érdekeivel. Az Oroszország ellen indított háborút, amelyet – mint tudjuk – katonailag már elvesztett, politikailag talán még megnyerhette volna, ha felszabadítóként és nem tömeggyilkosként érkezik. Ám vérszemjára erősebb volt, mint amúgy kétségevonhatatlan érzéke a politikai számításhoz.

A Hitler nevéhez fűződő tömeggyilkosságokat ugyan a háborúban követték el, de nem harci cselekmények közben. Hitler számára a háború ürügy volt olyan tömeggyilkosságok elkövetésére, amelyeknek semmi közük sem volt a háborúhoz, és amelyek mindig is személyes vágyát elégítették ki. „Amikor legjobbjaink elesnek a csatáren – írta már a *Mein Kampf*-ban is –, akkor otthon legalább a férgeket ki lehet irtani.” A Hitler szerint féregnek számító emberek kiirtása csak annyiban kapcsolódott a háborúhoz, hogy a háború elterelte a figyelmet e gyilkosságokról. Az emberek megsemmisítése nem a győzelem eszköze vagy a vereség elháritásának módja volt, hanem öncélú cselekedet, amely ráadásul akadályozta a hadvezetést is, hiszen hadra fogható, kiképzett SS-katonák ezreit vonta el a frontról – összlétszámukat tekintve több hadosztálynyit. Az egész Európából a haláltáborokba tartó embertranszportok pedig a harcoló csapatok utánpótlásához szükséges, amúgy is szűk vasúti szállítókapacitását csökkentették tovább. A tömeggyilkos akciók, amelyeket azután követték el, hogy a győzelem esélye elúszott, ellehetetlenítettek minden béké-kompromisszumot, hiszen ahogy fokozatosan fény derült rájuk, úgy vált egyre inkább meggyőződésévé a nyugati, később az orosz politikusoknak is, hogy nem lehet a háborút észszerűen, Hitlerrel folytatott diplomáciai tárgyalásokkal lezárti, hanem csakis olyan bírósági tárgyalással, amelyen Hitler sorsáról döntenek. A „bűntettek elkövetőinek felelősségre vonását” a szövetségesek 1942 januárjában proklamálták háborús céljukként. A Szovjetunió

1943 novemberében hirdette meg a bűnösök megbüntetését. További célként a feltétel nélküli kapitulációt jelölték meg.

Az 1942 és 45 közötti években az egész világ tudatában volt annak, hogy a Hitler nevéhez fűződő tömeggyilkosságok nem háborús bűnök, hanem közönséges bűntények, mégpedig korábban ismeretlen méretű bűntettek; ami történt, óriási civilizációs katasztrófa, amely valahol ott kezdődik, ahol a szokványos „háborús bűnök” végződnek. „A háborús bűnösök ellen lefolytatott nürnbergi perek” címen híressé vált eseménysorozat, amelyre ma már senki sem szívesen gondol vissza, sajnos kisöpörte ezt a közös emlékezetből.

A győztesek igazságszolgáltatása sok-sok sebből vérzett. Hiányzott az első számú vádlott, aki kivonta magát a földi igazságszolgáltatás alól. A bírák visszamenőleges, ad hoc törvények alapján ítéleztek. Hitler voltaképpeni bűne: lengyelek, oroszok, zsidók, cigányok és betegek tömeges, szinte futószalagszerű kiirtása egészen mellékes vádpontot képezett csupán, amelyet a kényszermunkával és a deportálással összevonva „emberiség elleni bűntényként” tárgyaltak, míg a persorozat fő vádpontját a „béké elleni bűntették” jelölték meg, tehát a vád maga a háború volt, a „háborús bűn”, amelyet a „háborús törvények és szokások megszegéseként” definiáltak.

Efféle törvényszegések súlyosabb és kevésbé súlyos formában természetesen minden hadviselő oldalon előfordultak, mégpedig a győztesek is hadat viseltek. Akár azt is lehetett mondani, hogy bűnösök ítéleztek bűnösök felett,

hogy valójában azért kellett bűnhődniük az elítéteknek, mert elveszették a háborút. (Montgomery tábornok a per után ezt ki is mondta.) Nürnberg sok zűrzavart okozott. A németekből, akiknek igazán minden okuk meglett volna rá, hogy magukba szálljanak és szégyelljék magukat, azt a reakciót váltotta ki, hogy kölcsönnösségi alapon kezdték elszámolni a történeteket. minden vádra készen állt a válasz: „Tu quoque?” „Ti talán nem?”. A győztesekben – legalábbis a nyugatiakban – kivált – Angliában – olyan erkölcsi macskajait hagyott hátra, amelyben, akár valami táptalajban – a legabszurdabb elméletek tenyésztek (szintén különösen Angliában). Ezek mind Hitlert akarták igazolni. Harmincöt éve még a vér megfagyott az emberek ereiben, amikor Hitler bűneiről értesültek. Ma újra ott tartunk, hogy fáradtságos, nehéz munkával kell kiásnunk Hitler tényleges bűneit mindenből a szennyből, amit a szóhasználat a háború mocsának mond. A legegyszerűbb, ha először azt vizsgáljuk, mi az Hitler gaztettei között, ami nem tartozik a bűnöknek ebbe a kategóriájába. Eljárásunk némely olvasó szemében szerecsenmosdatásnak tűnhet. A legkevésbé sem az.

Kezdjük a „béke elleni bűntettel”. A nürnbergi perben először (és mindeddig utoljára) minősítették bűnnek a háborút – esetünkben egy előre kitervelt, szándékosan kirobbantott, támadó háborút. Annak idején volt, aki valamennyi vádpont közül éppen a „béke elleni bűntetet” tartotta a legsúlyosabbnak, amely alapjában véve minden más vádpontot magában foglalt, és a háború bűntényé nyilvánítását új

fejezetként üdvözölte az emberiség fejlődésében. E vélemény mára igencsak elnémult. Bármilyen könnyű is – egy szónoki fordulattal egyenlőségejlet tenni a háború és a gyilkosság közé, alapjában véve két különböző dologról van szó. Ezt mutatja Hitler példája is.

A népeknek – legalábbis a nyugati népeknek – a háborúhoz fűződő viszonya a XX. században alaposan megváltozott. Korábban dicsőítették a háborút. Még az első világháborúba is ujjongva és lelkesen meneteltek a katonák – és nem csak a németek. A lelkesedés elmúlt. A második világháborút már szerencsétlenségnak, sorscsapásnak érezte valamennyi nép – a német sem volt kivétel. A tömegpusztító fegyverek ki-fejlesztése azóta csak erősítette a háborútól való általános félelmet, mindenkorral nem szüntette meg a háborúkat. Még senki sem találta meg a módját, hogyan lehetne eltörölni a háborút. Bűntettnek minősíteni – ahogy az Nürnbergben történt – nyilvánvalóan nem vezet eredményre.

Ezt mutatja, hogy azóta is egy sor háborút vívtak és vívnak meg ma is, és ezt bizonyítja az a hatalmas összeg és az a rengeteg munka, amelyet a Nürnbergben a háborút bűntetté minősítő hatalmak évről évre fegyverkezésre fordítanak, hogy felkészülten várják a háborút. Ha akarnának, sem tehetnének másként, hiszen tudják, hogy a háború bármikor lehetséges, és adott esetben elkerülhetetlen.

A Kellogg-paktumban – még a második világháború előtt – az összes későbbi háborús fél ünnepélyesen lemondott háborús szándékáról. A második világháború óta az efféle szándék-

nyilatkozatok az ENSZ alapokmányától egészen a helsinki megállapodásig a nemzetközi szerződések részét képezik. Ám minden kormány tudja, hogy nem nagyon érdemes megbízni az ilyesfajta nyilatkozatokban, és ennek megfelelően fegyverkezik. Ettől azonban még senkinek sem jut eszébe bűnözők bandájának nyilvánítani a kormányokat. Semmi haszna bűntettként megbélyegezni a kellemetlen, de elkerülhetetlen dolgokat. Azzal az erővel, ahogy a háborút bűnnek nevezik, akár a székelést is megbélyegezhetnék.

Elég egy futó pillantás a világtörténelem Hitler előtti és Hitler utáni korszakára, hogy belássuk: a háborút ugyanolyan kevés eséllyel száműzhetnénk az államok rendszerének működéséből, mint a székletűritést az emberi test biológiai rendszeréből; és nem kell sokat töprengenünk, hogy belássuk az okát. A háborúkat államok vívják, és az államok rendszerének működéséhez mindaddig hozzátaroznak a háborúk, amíg az államok lesznek a hatalom és az erő legfőbb instanciái a földön. Hatalmi monopóliumuk nélkülözhetetlen, s e monopólium egyben a feltétele is annak, hogy az államokon belül a polgárok egy-egy csoportjának vagy osztályának konfliktusai erőszakmentesen rendeződhessenek. Ugyanakkor elkerülhetetlen, hogy amikor az államok közötti konfliktusok kiéleződnek, azokat csak erőszakkal, azaz háborúval oldják meg. Csak akkor lehetne másképp, ha az államok fölött volna még egy hatalmi instancia: egyetlen, az egész földkerekséget uraló, egyetemes állam, amely ugyanúgy tagállamok mediatizálásával keletkezne, mint egy

államszövetség. A nagy hódítók szeme előtt is mindig valami ilyen világállam-féle lebegett. Ezt az ideált követve próbálták létrehozni nagy birodalmaikat, ám ezt a célt még senkinek sem sikerült elérnie. Amíg a világ szuverén államok sokaságából fog állni, addig igaz lesz, amit Schiller írt:

A háború?

*Az szövnyű, mint az ég csapásai,
De jó is, mert az is rendeltetés.**

A háború bűnné nyilvánításával – ahogy azt Nürnbergben tették – csak azt érik el, hogy még kegyetlenebb és véresebb lesz, hiszen a vesztes számára a küzdelem már nem csupán győzelem vagy vereség kérdése, hanem élet-halálkérdés.

Erre persze lehet az a válasz, hogy Nürnbergben nem minden háborút pecsételtek meg bűnként, hanem csak a támadó és hódító háborúkat. Azt pedig senki sem vitathatja, hogy Hitler – keleten legalábbis – ilyen háborút visejt. Ellentétben az első világháborúval, a másodikban aligha merülhet fel a kérdés, ki robabította ki a háborút. Ezt a háborút Hitler tervezte, akarta, kezdte, azzal a rövid távú céllal, hogy német vezetéssel nagybirodalmat hozzon létre. Hosszabb távon a világuralom megszerzését tűzte ki céljául.

De még ezt sem minősíthetjük csak úgy egyszerűen bűnnek, a legkevésbé akkor, ha az a véleményünk, hogy az emberiség a technika

* Schiller: *Wallenstein halála*. Áprily Lajos fordítása.

mai fokán nem engedheti meg magának, hogy háborúzzék. Ha ugyanis a szuverén államok körében a háborúk elkerülhetetlenek, és ha a technika évszázadában a háború az egész emberiséget veszélyezteti, akkor az emberiség helyzetének logikája szerint kézenfekvő a „war to end war”, a háborúk egyszer s mindenkorra történő befejezéséért vivott háború. Mint láttuk, a háború intézményének megszüntetéséhez az egyetlen eszköz a világállam megtörlesztése. Mármost a világállamhoz aligha vezethet más út – legalábbis történelmi tapasztalataink alapján nem tudunk mászt elkezeln –, mint egy sikeres háború, amelynek eredménye a világ meghódítása.

Annyi biztos, hogy az olyasfélé intézmények, mint a Népszövetség vagy az ENSZ nem képesek megakadályozni a háborút. Másfelől a történelem – előttünk ismert – leghosszabb és legszilárdabb megalapozott békés periódusát, az időszámításunk szerinti első négy évszázadot jellemző Pax Romanát, egy sor célratörő, tudatos római hódító háború előzte meg. A békét csak ezek a hódítások tették lehetővé. A Római Birodalom és a Pax Romana egy és ugyanaz volt. De hogy egy kisebb és történelmileg kevésbé távoli példát vegyünk: Németország államai évszázadokon keresztül minden-talan háborúba keveredtek egymással. E háborúk, amelyek között olyan pusztító is volt, mint a harmincéves háború – addig tartottak, amíg végül Bismarcknak nem sikerült egyesítenie Németországot. Háborúval. És vajon mi a helyzet magával a második világháborúval? Vajon nem lett-e végül ez is a győztes Egyesült Álla-

mok és Oroszország számára – akár akarták, akár nem –, hódító és birodalommalapító háború? A NATO és a Varsói Szerződés bizonyos tekintetben amerikai és orosz birodalom. A második világháborút követő hidegháború csöndben már a világuralomért folyt, míg aztán az atomfegyverek birtoklásában kialakult patthelyzet időlegesen el nem fojtotta. És látnunk kell azt is, hogy a második világháború eredményeképpen létrejött orosz és amerikai hatalmi övezet má a világ egyetlen olyan térsége, ahol szílárd béké uralkodik. Bármilyen paradoxnak tűnik is, a sikeres hódítók és birodalommalapítók – akik közé Hitler is tartozni szeretett volna – tartósabb békét teremtettek a történelem során, mint minden olyan papírlap, amelyen a háborúról való lemondás szándékát rögzítették. Hitler bűne tehát nem az, hogy ő is így akart tenni, vagy másképpen nézve: hogy neki nem sikerült az, amit amerikai és orosz legyőzői az ő kezdeményezésére aztán sikerrel megvalósítottak.

Hitler egyedülálló bűne nem az, hogy „megsértette a hadviselés törvényeit és szokásait”, tehát hogy „háborús bűnöket” követett el – amelyek a nürnbergi per nevében is szerepelnek. Itt mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ez a vádpont ellentmond az előbb tárgyalatknak. Amennyiben azt állítjuk, hogy a háború bűntett, akkor a háború törvényei és szokásai is részei a bűntettnek, és akkor e törvények és szabályok megsértése sem számít. A hadviselés törvényei és szokásai valójában éppen ellenkezőleg, abból indulnak ki, hogy a háború nem bűn, hanem alapjában véve elkerülhetetlenség, s épp ezért elfogadott, nemzetközi intézmény.

Ezek a regulák, Carl Schmitt találó kifejezésével élve, a „háború ápolását” szolgálják. A polgári lakosság és a hadifoglyok megkímélésére vonatkozó előírásokkal és megállapodásokkal próbálják korlátozni és elviselhetőbbé tenni a háborút.

E szabályozás korántsem teljes körű. A hadifoglyok életének és testi épségének védelméről rendelkező genfi konvenciót nem minden állam ratifikálta. A szárazföldi hadviselést szabályozó hágai egyezmény tiltja a polgári lakosság elleni támadásokat. Ennek megfelelő, a légiáborúra vonatkozó tilalom viszont nem létezik; a lakott területek bombázása tehát nem mond ellent az általánosan elfogadott hadviselési törvényeknek és szokásoknak.

Ami azonban még ennél is lényegesebb, hogy a hadviselés törvényeinek és szokásainak megszegőivel szemben – és ilyenek minden háborúban és minden oldalon akadnak – hagyományosan nem foganatosítanak semmiféle nemzetközi szankciót. Jó oka van erre mindenki-nek. Az efféle szabályszegéseket az előljárók és a hadbírók változó szigorral büntetik – gyakran nagyon szigorúan, hiszen a fosztogatás, a gyilkosság, a nemi erőszak és a hasonló bűncselekmények aláássák a csapatok fegyelmét és harcértékét. A háborút követően azonban az efféle bűncselekményekre, már amennyiben elkövetőit nem büntették meg, hallgatólagosan minden oldalon amnesziát hirdetnek, amit igazán csak az igazságszolgáltatás megszállottjai kifogásolhatnak. Nem kevés bölcsességről tanúskodik, ha a háború, hogy úgy mondjuk, még normális borzalmait egy elkerülhetetlen, kivételes állapot kísérőjelenségének tekintik.

E rendkívüli állapotban derék polgárok és családapák szoknak hozzá az emberöléshez. A legokosabb tehát ezt a háború után, amilyen gyorsan csak lehet, elfeleddni.

A győztesek hibát követték el, amikor a második világháború után megfeledekeztek erről a bölcsességről. Nemcsak azért, mert igazságtalannak tűnhetett fel, hogy – a természetesen minden oldalon elkövetett – szabályszegésekért csupán a veszteseknek kellett bűnhődniük, hanem, és elsősorban azért, mert egy kalap alá vették a minden háborúban előforduló háborús bűnöket, s így az emberek nem érezték a Hitler által elkövetett bűnök kivételes minőségét. A Hitler által elrendelt tömeggyilkosságok arról ismerszenek meg, hogy *nem voltak* háborús bűnök. Háborús bűntett, ha a csaták hevében hadifoglyokat mészárolnak le, vagy túszokat végeznek ki a partizánháborúban, lakott területeket bombáznak a „stratégiai” légiáborúban, utasszállító gózösöket és a semleges felségjelzés alatt közlekedő hajókat süllyesztenek el a tengeralattjárók háborújában. E háborús bűnök persze izonytatóak, de a háború befejeztével a közmegegyezés szerint minden oldalon kölcsönösen el szokták feledni őket. A tömeggyilkosság, egyes népcsoportok tervszerű kiirtása, az embereken végrehajtott „féregirtás” azonban egészen más dolog.

A következőben Hitlernek ezekkel a bűneivel foglalkozunk. A borzalmas részletek ábrázolásába ezúttal nem megyünk bele. Más könyvek alaposan leírják e bűntényeket, például Reinhard Henky *Die nationalsozialistischen Gewaltverbrechen* [A nemzetiszocializmus bűntettei] című,

alaposan és pontosan dokumentált könyve. Itt csupán a tényeket soroljuk fel, kronologikus sorrendben.

1. 1939. szeptember 1-jei dátummal – ez volt a háború kitörésének napja – Hitler írásban rendelte el a betegek tömeges elpusztítását Németországban. E parancs nyomán a következő két évben hozzávetőlegesen százezer német „haszontalan kenyérpusztítóval” végeztek hivatalból: hetven–nyolcvanezer elme- és ideggyógyintézeti ápolttal, tíz–húszezer kiválasztott és koncentrációstáborokban elkölöntött beteggel és rokkanttal, az ideggyógyintézetek valamennyi zsidó ápoltjával és háromezer – három és tizenhárom év közötti – gyermekkel. Őket többségükben a kisegítő iskolák és a javítóintézetek lakói közül szelektálták. Az akciót 1941 augusztusában felfüggesztették, egyrészt mert a lakosság fokozódó nyugtalansággal fogadta az erről szóló híreket, egyházi körök pedig nyíltan tiltakoztak ellene. Másrészt pedig Hitlernek másutt – a zsidók egyre tömegesebb méretű megsemmisítésénél – volt szüksége az eredetileg a betegek elpusztítására létrehozott (T-4 fedőnevű) szervezetre. Később már nem nyílt több alkalom arra, hogy folytassák a betegek kiirtását.

2. A cigányok megsemmisítésére indított akció ugyancsak 1939 szeptemberében kezdődött Németországban. A cigányokat országszerte összeszedték, és először koncentrációs, majd két hullámban, 1941-ben és 1943-ban megsemmisítő táborokba szállították őket. 1941-től kezd-

ve a megszállt kelet-európai országokban ugyanolyan módszeresen irtották a romákat, mint a zsidókat. Ezt a tömeggyilkosságot teljesen csendben hajtották végre, nem készítette elő semmisféle propaganda, nem is kommentálták, talán ez az oka, hogy később sem nagyon kutatták részleteit. Elkövetésük idején nem beszéltek a gyilkosságokról, ma sem tudunk sokkal többet annál, mint hogy megtörténtek. Dokumentumok nemigen maradtak fenn. Az áldozatok becsült száma fél millió körüli. 1929-ben két és fél millió cigány élt Németországban. 1945-re körülbelül ötezren maradtak életben.

3. Körülbelül egy hónappal későbbre datálódik a harmadik, Hitler által előrendelt tömeggyilkosság-sorozat. 1939 októberében, miután lezárultak a lengyelországi harci cselekmények, megkezdődött a lengyel értelmiség és a vezető réteg kiirtása. Erre az öt évig folytatott gyilkosság-sorozatra vonatkozóan nincs írásos parancs Hitlertől – az utolsó ilyen írásos parancs a betegek kiirtásáról szóló –, a későbbi időszakból csupán hitelesen dokumentált, szóbeli utasítások maradtak fenn, amelyeket éppúgy betartottak, mint az írásos utasításokat. Heydrich 1940. július 2-i jelentésében, amelyben a Wehrmacht köreiből származó, a lengyelországi német rémuralomról szóló panaszokkal foglalkozik, ír például a Führer rendkívül radikális különparancsáról (lengyel vezető körök – több ezer ember – likvidálására vonatkozó parancs). Frank, a megszállt Lengyelország főkormányzója, Hitler 1940. május 30-i szóbeli intelmét idézi, amely szerint: „Lengyelország jelenlegi vezető rétege

likvidálandó, a helyébe lépők pedig megfelelő idő elteltével újra eltakarítandók.” Lengyelországban – Hitler parancsára – öt éven keresztül nemcsak a zsidók, hanem a nem zsidó lengyelek is jogfosztottként éltek, a totális önkényuralomnak kiszolgáltatva. A művelt rétegek: a papok, tanárok, professzorok, újságírók és vállalkozók pedig tervszerű megseminárisírási kampanynak éstek áldozatul. E kampány céljáról sokat elmond Himmler 1940 májusában írott memoranduma. (Himmler végig Hitler jobbkeze volt a tömeggyilkosságok elkövetésében, ezért bízvást tekinthetjük őt e kérdésben Führere szócsövének.)

„A keleti területek nem német lakossága számára nem létezhet magasabb iskola a négyosztályos népiskolánál. A népiskola célja csak annyi, hogy ott megtanuljanak – legfeljebb ötszázig – számolni, megtanulják leírni a nevüket, és megtanulják, hogy nincs más isteni parancsolat, mint hogy engedelmeskedjenek a németeknek, legyenek szófogadók, becsületesek és szorgalmassak. Az olvasni tudást nem tartom szükségesnek. Keleten ezen kívül egyáltalán nem lehet másfajta iskola... Ezen intézkedések következetes végrehajtása esetén a főkormányzóság lakossága a következő tíz év folyamán szükségképpen már maradandóan alsóbbrendű lakosságból áll össze. (Sic!) E lakosság aztán vezető nélküli munkásnépként lesz felhasználható, és minden évben idénymunkásokat és munkásokat ad Németországnak, a különböző esedékes munkák (útépítés, kőtörés, építkezések) elvégzésére.”

Természetesen már önmagában is bűntény egy régi kultúrnépet megfosztani kultúrájától, de ez a bűntény ráadásul magában foglalta a művelt, jól képzett lengyelek tömeges lemészárlását is. A módszeres tömeggyilkosságok áldozatául esett lengyel értelmiiségiek pontos számát még nehezebb kideríteni, mint a meggyilkolt zsidókét. Lengyelország – hivatalos lengyel adatok szerint – a háború hat éve alatt hatmillió embert veszített, akik közül hárommillió zsidó volt. A harcokban háromszázezernél több lengyel nem esett el. Ha a menekültek és a természetes halál-lal elhunytak számát hétszázzerre becsüljük, a fennmaradó kétmilliónak több mint a felét írhatjuk a lengyel elit tervszerű kiirtásának számlájára. A többiek valószínűleg a partizánok elleni megtorló intézkedések, a lehető legkíméletlennebbül végrehajtott, tömeges áttelepítések, illetve a megszállók megfelemlítő terrorakciói közben haltak meg.

4. A megszállt, hatalmas orosz területeken a németek az előzőkben leírt politikát folytatták az orosz lakossággal szemben is. A vezető rétegeket kiirtották, a népesség többi részét megfosztották jogaitól és rabszolgásra vetették. Hitler eredetileg nem szánt ilyen kegyetlen sorot Lengyelországnak, ugyanazt szánta a lengyeleknek is, mint a magyaroknak, a románoknak, a szlovákoknak és a bolgároknak. A segédnép szerepét osztotta volna rájuk is, ám amikor Lengyelország megtagadta e szerep eljátszását, Hitler gyakorlótérre tette Lengyelországot. Nem csupán azért, hogy így büntesse ellenállásukért a lengyeleket, hanem hogy megbízottai begyako-

rolhassák, amit Oroszországban eleve elterveztek: az emberek tömeges megsemmisítését és rabszolgásorba vetését. Oroszország és Lengyelország között azonban volt két különbség, ami a németek oroszországi politikáját még kegyetlenebbé tette.

Az egyik az, hogy az orosz elit vélhetően vagy ténylegesen kommunista volt (szemben a többségében konzervatív-katolikus lengyelekkel). Hitler ettől aztán az utolsó gátlásait is levetkőzte, amelyek esetleg visszatarthatták volna az oroszok módszeres kiirtásától. A másik különbség az, hogy az oroszországi bűncselekményekben – ellentétben a lengyelországiakkal – ákarva vagy akarata ellenére, a Wehrmacht is részt vett.

Lengyelországban a megszállt terület első katonai parancsnoka, Blaskowitz vezérezredes a háború első telén panaszt emelt (fel is mentették posztjáról) s felháborodásának adott hangot, amiért az első német vonalak mögött némelyek „állati és patologikus ösztöneiket tombolják ki”. Heydrich már idézett 1940. július 2-i keltezésű jelentésében utal rá, hogy a Führer „rendkívül radikális” parancsát természetesen nem ismertethette valamennyi katonai parancsnoksággal, „ezért aztán a külső szemlélő számára a rendőrség és az SS cselekedetei brutális önkényeskedésnek tűnhetnek fel”. Hitler úgy vélte, Oroszországban már nem engedhet meg ennyi ártatlanságot hadseregének. 1941. március 30-án, hónapokkal a háború kezdete előtt magas rangú katonatisztek előtt mondott beszédében félreérthetetlenül megfogalmazta: „El kell távolodnunk a bajtársiasság álláspontjától.

A kommunista soha nem bajtárs. Ez megsemmisítő háború lesz... Nem azért harcolunk, hogy konzerváljuk, az ellenségeinket... Keleten a jövőben a keményseg is kevés.”

Máig vitatott, hogy a Wehrmacht tábornokai megfogadták-e az efféle útmutatásokat és végrehajtották-e Hitler azon hírhedt parancsát, mely szerint minden elfogott politikai komiszszárral végezni kell. Nem vitatott azonban, hogy mi történt a német kézre került orosz hadifoglyokkal. A Wehrmacht főparancsnokság hivatalának 1944. május 1-jén kelt kimutatása szerint az addig eltelt időben 5,16 millió oroszt ejtettek foglyul, a legtöbbet az 1941-es első hadjáratban. Közülük a kimutatás készítésének idején még 1 871 000 életben volt. 473 000 embert a statisztika szerint „kivégeztek”, 670 000-ren megszöktek. A többi – majdnem 3 millió ember – fogolytáborokban pusztult el. A többség éhen halt. Teljesen helytálló a megálrapítás, hogy később sok német hadifogoly sem élte túl az orosz hadifogságot.

Ezen a ponton elmosódik a határ Hitler tömeggyilkosságai és azok között a háborús bűnök között, amelyeket jobb elfelejteni. Biztos, hogy voltak nehézségek, nem lehetett könnyű élelmezni néhány millió, néhány hónap alatt foglyul ejtett embert, sok mindenre lehetséges magyarázatot találni. De nem mindenre. Hitler azt tervezte, hogy az összezárt hadifoglyokat kiéhezteti, és előbb-utóbb elterjed körükben a kannibalizmus. Erre közvetlenül bizonyítékot is találunk – egészen váratlan helyen: 1942. december 12-én, a déli helyzetértékelés, a „Mittagsslage” során Hitler egyebek mellett azzal az

indokkal nem engedte kitörni a Sztálingrád alatt körbezárt hatodik hadsereget, hogy a lóvontatású tüzérséget akkor hátra kellene hagyni, mivel a kiéhezett lovaknak nincs már elég erejük. Majd így folytatta: „Ha oroszokról lenne szó, azt mondanám, az egyik orosz felfalja a másikat. De egy gebével mégsem zabáltathatom fel a másikat.”

A vezető orosz civilek tömeges lernészárlása nem a Wehrmacht feladata volt, hanem annak a négy Einsatzgruppének, amely a vonalak mögött teljes gözzel és iparszerűen hajtotta végre a tömeggyilkosságokat.

1942 áprilisában – tehát tíz hónappal a majdnem négy évig tartó háború kezdete után – az A (északi) Einsatzgruppe 250 000 „kivégzett-ről” számol be, a B (középső) csoport 70 000-ről, a C (déli) Einsatzgruppe statisztikájában 150 000 ember szerepel, a D (a legdélibb frontszakaszon működő) egység 90 000 kivégzettet jelent. Mivel későbből nem állnak rendelkezésünkre számok, és a sikerjelentések nem tesznek különbséget „zsidók” és „bolsevisták” között, nehéz megbecsülni a meggyilkolt nem zsidó orosz civilek számát. E szám azonban biztosan nem alacsonyabb, valószínűleg inkább magasabb a lengyelországinál. Arról már ejtettünk szót, hogy Hitler a polgári lakosság tömeges kiirtásával nem javította, hanem, éppen ellenkezőleg, rontotta győzelmi esélyeit.

5. Mint ismeretes, a hitleri népirtás legtöbb áldozata zsidó volt. A zsidók megsemmisítése 1941 közepén a lengyel zsidókkal kezdődött, majd az orosz zsidókkal, később, 1942 kezde-

tén a német zsidókkal folytatódott, végül „nyugatról keletre átfésülték” az egész megszállt Európát. Hitler már 1939. január 30-án előre bejelentette, hogy a célja nem más, mint „a zsidó faj kiirtása Európából”. A kitűzött, végső célt a hitleristáknak a legnagyobb erőfeszítések ellenére sem sikerült elérniük. Mindazonáltal a Hitler parancsára meggyilkolt zsidók száma a legalacsonyabbra becsült adatok szerint is négymillió, a legmagasabb szerint pedig majdnem hatmillió. 1942-ig a gyilkosságokat úgy követték el, hogy az áldozatokkal megásatott tömegsírba lőttek őket. Később hat megsemmisítő tábor hoztak létre, Treblinkát, Sobibort, Majdaneket, Bełżecet, Chełmet és Auschwitzot, ahol az e célra konstruált gázkamrákban és az azokhoz kapcsolódó óriási krematóriumokban gázították el és égették el a zsidókat.

A közelmúltban egy David Irving nevű angol történész vitatta Hitler felelősséget a zsidók meggyilkolásában. E tömeggyilkosságokat – Irving szerint – Himmler saját szakállára, Hitler háta mögött követte el. Irving feltételezése nem csupán azért nem helytálló, mert minden valószínűségnél hiján van, hanem azért is, mert minden egyértelműen azt bizonyítja, hogy Hitler adta a parancsokat és Himmler volt a parancsok végrehajtója. Hogy mennyire valószínűtlen Irving tézise, azt az is igazolja, hogy a Harmadik Birodalom körülmenyei között egy ekkora méretű akciót lehetetlen lett volna Hitler tudomása nélkül vagy akarata ellenére végrehajtani, nem is szólva arról, hogy Hitler jelentette be előre, hogy háború esetén „megsemmisítik a zsidó fajt”. Hitler csupán 1942-

ben, tehát az „Endlösung”, a végső megoldás első évében nem kevesebb, mint öt alkalommal dicsekedett nyilvánosan azzal, hogy mégvalósul, amit előre bejelentett: január 1-jén beszélt erről, január 30-án, február 24-én, szeptember 30-án és november 8-án. Az utolsó nyilatkozatot szó szerint idézem:

„Bizonyára emlékeznek még arra a Reichstag-ülésre, amelyen kijelentettem: ha a zsidóság azt képzeli, hogy nemzetközi világháborút indíthat az európai fajok kiirtására, akkor az eredmény nem az európai fajok kiirtása lesz, hanem a zsidóság kiirtása Európából. Akkor prófétának neveztek és kinevettek. Azok közül, akik akkor nevettek, már számosan nem nevetnek, és akik ma nevetnek, hamarosan talán már nem teszik.”

Himmler is többször szólt a zsidók kiirtásában játszott szerepérol, ám ő egészen más hangon, tónusa nem gúnyos és hencegő, ő az önsajnálat hangján beszél. 1944. május 5-én ezt mondja: „Nyilván ön is áterzi, milyen nehéz volt kezstülvinnem ezt a katonai parancsot, de engedelmességből és a legnagyobb meggyőződéssel végrehajtottam.” 1944. június 21-én így nyilatkozott: „A legsörnyűbb feladat, a legsörnyűbb megbízás, melyet egy szervezet csak kaphatott, a zsidókérdés megoldása volt.” Hitleren kívül nemigen lehetett más, aki Himmlernek megbízást, „katonai parancsot” osztogathatt. Nem is igen szükséges már tanúként hívnunk Goebbelst, aki 1942. március 27-én egy „nem nagyon feltűnő eljárásról” számol be

(az első, 1942 elején, Lublinban felállított gázkamrákról ír):

„Meglehetősen barbár, közelebbről nem részletezendő eljárást alkalmaznak. A zsidókból nem sok marad... A Führer ebben is a radikális megoldás rendíthetetlen harcosa és hirdetője.”

Irving a maga tézisét egyetlenegy bizonyítékkra alapozza, Himmler 1941. november 30-án, egy Hitlerrel folytatott telefonbeszélgetés után papírra vetett feljegyzésére: „Zsidótranszport Berlinből – nincs likvidálás”. Ez esetben Hitler rendelkezésére nyilvánvalóan kivételt tesznek, ami már önmagában is bizonyítja, hogy a „likvidálás” volt a minden napjai gyakorlat, ráadásul, hogy Hitler még a gyilkosságok részleteiről is személyesen intézkedett. Ennek még az okára is könnyen rájöhetünk: a berlini zsidótranszportot túl korán indították útnak. A német zsidók még nem kerültek sorra. 1941-ben még teljes erővel folyt a lengyel és az orosz zsidók „likvidálása”, az egész Európára érvényes „végső megoldást” csak 1942. január 20-án, a wannseei konferencián szervezték meg. Márpédig rendnek kellett lennie. A gázkamrák és a krematóriumok sem álltak ekkor még készen, csak 1942-ben helyezték őket fokozatosan üzembe.

Az Irving által kiragadott epizód mindenkorálta ráirányítja a figyelem fénypásmáját két sajatos körülményre. Az egyik az, ahogy a zsidók tömeges meggyilkolását a német nyilvánosság előtt kezelték. A másik pedig az, hogy milyen menetrend szerint hajtotta végre Hitler valamennyi bűne közül a legsúlyosabbat.

Mint láttuk, Hitler az 1942-es év során ötször is nyilvánosan kérkedett ezzel a bűntettével, de végig csak általánosságokat mondott. A részleteket amennyire csak lehetett igyekezett titkolni, mégpedig nyilvánvalóan azért, mert nem számíthatott jóváhagyó támogatásra, sőt éppen ellenkezőleg, alighanem az ellenkezőjét váltotta volna ki, nemkívánatos nyugtalanságot, sőt talán ellenállást is, ez utóbbi miatt már a „kegyes halál akciót” is fel kellett függesztenie.

A háború előtt Hitler kétszer is kipróbálta, hogyan reagálnának a németek a zsidók ellen végrehajtott, nyílt, erőszakos cselekedetekre. Az első alkalom a zsidó üzletek 1933. április 1-jei, az SA által rendezett, országos bojkottja volt, a második pedig az ugyancsak felülről elrendelt, 1938. november 9-i és 10-i pogrom, amely „kristályéjszaka” néven vált híressé. Hitler szempontjából mindenkit akció negatív eredménnyel járt. A német tömegek nem vettek részt az akciókban, éppen ellenkezőleg, sokan együtt éreztek a zsidókkal, bosszúságot és szégyent mutattak – bár ennél többet nem. Lázadni sehol, senki nem lázadt fel ellene nyíltan. A „Reichskristallnacht”, birodalmi kristályéjszaka kifejezés pedig – ki tudja miért és hogyan – azonnal megszületett és közzájón forgott, pontosan jelezve az átlag német zavarát, aki mint az 1938. novemberi rémtettek tanúja, egyfelől gúnyos és elutasító, másfelől pedig tele van félelemmel, nem kívánja felfogni a szörnyűségeket, inkább bagatellizálni szeretné, amikor az égeszből csak a kitört ablaküvegeket akarja észrevenni.

Németországban erre a tapasztalatra építettek Hitler. Nem kímélte meg a német zsidókat, de a németek tömege előtt nyitva hagyta a lehetőséget, hogy ki-ki úgy tehessen, mintha mit sem sejtene abból, ami körülötte zajlik, vagy hogy azzal áltathassa magát, hogy nem is olyan szörnyű az egész. A megsemmisítő akciók a német határoktól távol, Kelet-Európa mélyén zajlottak, ahol Hitler a helyi lakosság egyetértésére számíthatott, és ahol a háború kezdete óta amúgy is futószalagon folyt a gyilkolás. A németeknek azzal a hivatalos magyarázattal szolgáltak, hogy a zsidókat csak „áttelepítették”. Sőt Hitler odáig ment, hogy a német zsidókat nem közvetlenül a megsemmisítő táborokba transzportáltatta, hanem először a csehországi Theresienstadtba, ahonnan egy ideig még levelezőlapokat is írtak német ismerőseknek, mielőtt végül mégis továbbszállították őket Auschwitzba.

Természetesen sok minden kiszivárgott és visszakerült Németországba, de aki nagyon előkélten akarta, az megőrizhette tudatlanságát, vagy legalábbis úgy tehetett – még saját maga előtt is –, mintha mit sem tudna az egészről. A legtöbb német így tett, mint ahogy az összes olyan európai ország polgárainak többsége is, ahonnan „kifésülték” a zsidókat. Az életével játszott, aki megpróbált segíteni a zsidóknak, ráadásul az embereknek ott volt a háború és egy sor más gond. A legtöbb, amit az egyes ember megkockáztathatott, az annyi volt, hogy bújtatta személyes zsidó barátait. Ez Németországban is előfordult, ha nem is olyan gyakran, mint Hollandiában vagy Dániában. A bűntény meg-

akadályozására legalábbis felkelést kellett volna szervezni, márpedig ki lett volna képes erre a háború körülményei és a fenyegető diktatúra közepette? Mindazonáltal a becsület megmennések, a Hitler által elkövetett tömeggyilkosságok megakadályozásának szándéka is öszönözte a július 20-i Hitler ellen megkísérelt merénylet kitervelőit. Amikor a július 20-i merénylet elkövetői ellen lefolytatott népbírósági tárgyaláson Yorck von Wartenburg* grófot indítékairól kérdezték, maradt még annyi ideje – mielőtt Freisler bíró ordítva beléfjott a szót –, hogy azt mondja: „Arra a sok gyilkosságra gondoltam.”

A németeket még sokáig fogják szemrehányással illetni, amiért mindezt hagyták. Most azonban nem ez a témaink. Most Hitlerrel fogalkozunk. Vele kapcsolatban viszont változatlanul érdekes, hogy saját honfitársait nem avatta be legnagyobb bűnébe, mert nem bízott bennük. Hiába az utolsó tíz év minden antiszemita propagandája, nem számított rá, hogy a németek hajlandók lennének legyilkolni zsidó honfitársaik tömegeit. Bár szem előtt az a cél lebegett, nem tudott a németekből rettenthetetlen „Herrenvolkot” faragni. Valószínűleg ebben is kereshetjük – legalábbis az egyik – okát análnak, hogy utolsó éveiben mindenki által lenézte a németeket, nem kereste velük a kapcsolatot, mind közönyösebbé vált sorsuk iránt, sőt legvégül pusztító szándéka is saját népe ellen fordult. Erről a következő fejezetben szólunk.

* A szerző téved: Schwerin von Schwanenfeld grófról van szó. (A szerk.)

Most azonban térjünk vissza ahoz a bizonyítékhöz, amely Irving szerint Hitler ártatlanságát igazolja, a Himmlernek 1941. november 30-án telefonon adott utásításhoz. Ennek értelmében az aznap Berlinből elszállított zsidótranszportot nem szabad likvidálni. Érdekes az időpont. Öt nap van még hátra az oroszok ellentámadásáig, amely meggyőzhette Hitlert arról, hogy a háborút nem nyerheti már meg; tíz nap az amerikaiaknak küldött, a vereséget megpecsételő hadiüzenetig, és már csak ötven nap választ el a wannseei konferenciától, amelyen döntés születik a „zsidókérdés végső megoldásáról”, vagyis a német és az európai zsidóság halálgyárában történő megsemmisítéséről. (Korábban a zsidók szisztematikus kiirtása Lengyelországra és Oroszországra korlátozódott. A likvidálás körfülményes módszerrel folyt: tömegsírokba lőttek az embereket.)

Nyilvánvaló az összefüggés a három dátum között. Amíg Hitler reménykedhetett abban, hogy Oroszországot is ugyanolyan gyorsan legyőzi, mint egy évvel korábban Franciaországot, abban is bízott, hogy Anglia beadja a derekát, mivel Oroszországgal az utolsó bánya is leomlik a szárazföldön. E reményének gyakran hangot is adott. Ehhez azonban Anglia szemében tárgyalóképesnek kellett maradnia. Nem követhetett el tehát tömeggyilkosságokat olyan országokban, amelyekből minden friss hír azonnal eljutott Angliába. Azt remélte, hogy lengyelországi és oroszországi tetteit – legalábbis a háború végéig – eltitkolhatja a külvilág elől. Az esetleges franciaországi, hollandiai, belgiumi, luxemburgi, dániai, norvégiai vagy akár né-

metországi tömeggyilkosságok híre ezzel szemben azonnal eljutott volna Angliába, ami végérvényesen szalonképtelenné tette volna Hitlert – ahogy az végül meg is történt. A nyugatiak 1942 januárjában – a bűntettek szankcionálásának meghirdetésével – új háborús célt tűztek maguk elé.

Más szóval régóta dédelgetett vágyát, a zsidók kiirtását egész Európából, csak úgy valósíthatta meg, ha lemond az angolokkal kötendő béke és a megegyezés reményéről, és egyben leszámol azzal az illúzióval is, hogy Amerika hadba lépése elkerülhető. Döntését 1941. december 5-én hozta meg, amikor az orosz offenzíva szerte-foszlatta az oroszországi győzelemről szőtt álmait, ami rendkívüli megrázkódtatást jelentett Hitlernek. Alig két hónappal azelőtt még a legnagyobb nyilvánosság előtt jelentette ki, hogy „az ellenség már a földön hever, ahonnan nem tápászkodik fel többé”. Az átélt sokk hatására most „jéghidegen” és „villámgyorsan” átkapcsolt. Ha Oroszországban nem győzhet, akkor – vonta le a következtetést Hitler – Angliával sem lehetséges már a békékötés. És ha már így alakult, Amerikának is hadat üzenhetett, ami Roosevelt sokáig megválaszolatlan provokációi után nyilvánvaló elégtételel töltötte el. És megengedhette magának azt a még nagyobb elégtételt, hogy egész Európában elrendelje „a zsidókérdés végső megoldását”, hiszen már nem kellett tekintettel lennie rá, milyen hatást vált ki ez a bűntett Angliában és Amerikában.

Ezzel persze elkerülhetetlenné tette a német vereséget és egyben gondoskodott arról is, hogy a vereséget büntetőeljárások kövessék. Hogy minden mennyire nem zavarta, azt – mint az előző fejezetben már idéztük – már november 27-én elmondta a dán és a horvát külügymenniszternek, akikkel a beszélgetés során azt is közzölte, hogy ha Németország nem képes győzni, akkor el kell tűnnie a történelem süllyesztőjében, ő pedig egyetlen könnyceppet sem ejt érte.

Röviden, 1941 decemberében Hitler alig néhány nap alatt meghozta végleges döntését. A szeme előtt kezdettől fogva két, egymással összeegyeztethetetlen cél lebegett: a német világuralom és a zsidók kiirtása. Az előbbit – mint elérhetetlen – feladta, és minden idegszálával a másodikra összpontosított. (November 30-a még túl korai lett volna erre.) Sőt mi több, ekkor már Németország totális vereségébe is beletörödött – annak összes lehetséges következményével együtt –, csak hogy végre megvalósíthassa régi vágyát, és belekezdhessen az európai zsidóság kiirtásába.

Ez magyarázza az Amerikának küldött hadüzenetet, amelyre az előző fejezetben minden igyekezetünk ellenére képtelenek voltunk bármiféle értelmes politikai indokot találni. Hitler, a politikus 1941 decemberében végérvényesen lemondott a tömeggyilkos Hitler javára. Ez magyarázza azt a jelenséget is, amelyen az előző fejezetben már volt alkalmunk csodálkozni: hogy milyen feltűnő kontraszt mutatkozik Hitler viselkedésében a háború első, illetve második felében. Az éberség és a gyors döntések

helyére a teljes politikai tétlenesség és letargia lépett. Hitlert már nem érdekelte a politika, amelyhez amúgy nagyon is megvolt a tehetősége. Ezentúl csak egy cél lebegett előtte, ahoz pedig nem volt szükség politikára. „Politika? Ugyan, én már nem politizálok. Undorodom tőle” – mondta Hewelnek (Ribbentrop külügyminiszter összekötője, aki a Führer főhadiszállásán tartózkodott). A kijelentés későbbi ugyan, 1945 tavaszán hangzott el, de ugyanennyi erővel mondhatta volna akár már 1942-ben is. 1941 végétől Hitler tulajdonképpen már csupán gyilkos játéket folytatott, nem német politikát.

Minden korábbinál intenzívebben foglalkozott hadviseléssel. Nagy szüksége is volt a katonai hadvezetésre. Időt kellett nyernie, hogy végrehajthassa tervezett gyilkosságait és tartania kellett a területet, ahol kiszemelt áldozatai tartózkodtak. Az 1942 utáni években stratégiájának célja már csak az időnyerés és a területvédelem volt. 1943 után már nem kezdeményezett, nem akart látványos sikereket elérni, amelyek valaki másnak esetleg még megadhatták volna a megegyezés és a békekötés esélyét. Amikor pedig tábornokai éltek a kínálkozó alkalommal (mint például Rommel 1942 nyarán Afrikában vagy Manstein 1943 tavaszán Ukrajnában), Hitler nem segítette, inkább akadályozta őket. Már ők sem érdekeltek.

1941–42 fordulójára minden jel szerint beletörődött a végső vereségbe. Mindenesetre 1942 novemberében tette azt a híressé vált kijelentését, amely kétértelműségében is sokat elárul:

„Elvből minden minden az utolsó utáni pilanatban hagyok abba.”

Miközben ellenségei mind szorosabba vonták a gyűrűt Németország körül, asztali beszélgetései során Hitler többnyire töretlenül önelégültnek, olykor pedig duhajmód jókedvűnek mutatkozott. Ennek alighanem az volt a magyarázata, hogy tudta, minden nappal közelebb kerül céljához, miközben a szövetséges haderők is minden nap közelebb kerültek a körülzárt és rommá bombázott Németországhoz. Európaszerte három éven keresztül nap nap után zsidó családok tömegeit hurcolták el otthonaikból vagy rejtekelyükről, és szállították őket keletre, zsúfolták be halálgyárákba, ahol a krematóriumok kéménye éjjel-nappal okádta a füstöt. Az utolsó három esztendőben Hitler már nem élvezhetett olyan sikereket, mint az azt megelőző tizenegyben. Ám könnyű szívvél mondott le ezekről a sikerekről. Helyettük – minden korábbinál jobban – élvezte azt a kéjt, amelyet az a gyilkos érez, aki – megszabadulva utolsó gátlásaitól is – megragadta védetlen áldozatát, és immár kénye-kedve szerint azt csinálhat vele, amit csak akar.

A háború utolsó három és fél éve versenyfutás volt Hitlernek. Még mindig azt remélte, hogy megnyerheti ezt a versenyt. Ki fut be elsőként? Hitler-e, a zsidók kiirtásával, vagy a Németországot legyőző szövetséges hatalmak? A szövetségeseknek három és fél évükbe telt, hogy célba érjenek. Hitler eközben félelmetesen közel került céljához.

Érdekes módon a legtöbbek figyelmét elkerülte az az – amúgy figyelemre méltó – tény, hogy Hitler nem azoknak a népeknek okozta a legtöbb kárt, amelyek ellen a legnagyobb bűneit elkövette.

A Szovjetunió Hitler miatt legalább tizenkétez – az oroszok állítása szerint húsz – millió embert veszített. Mindazonáltal az a hatalmas erőfeszítés, amelyre a Hitler elleni védekezés kényszerítette, szuperhatalommá tette Oroszországot. Korábban nem volt az. Lengyelországban Hitler hatmillió, illetve, ha a lengyel zsidókat külön számoljuk, hárommillió embert gyilkoltatott meg. A hitleri háborút követően azonban a háború előtti Lengyelországnál földrajzilag egészségesebb és nemzeti értelemben homogénebb ország jött létre. Hitler ki akarta irtani a zsidókat, ami kis híján sikerült is azokon a területeken, amelyekre kiterjedt a hatalma. A zsidók megsemmisítésére tett kísérlet áldozatainak száma négy- és hatmillió között volt, a túlélők azonban a kétségbreesésből egy államalapításhoz elegendő energiát merítettek. Hitler bukását követően létrejött és – kétezer év után – újra létezik a büszke és dicsőséges zsidó állam. Hitler nélkül Izrael sem létezne.

Anglia ellen viszont Hitlernek esze ágában sem volt háborút viselni. Amikor végül mégis rákényszerült, csupán fél szívvel és fele erő-

bedobással harcolt. És mégis: Angliának objektíve sokkal több kárt okozott. Anglia a háború révén veszítette el gyarmatbirodalmát és korábbi világhatalmi státusát. Hitler ténykedése következtében hasonlóképpen leértékelődött Franciaország és Nyugat-Európa más országainak státusa is.

A történtek tárgyilagos szemlélése után arra a megállapításra jutunk, hogy Hitler a lehető legtöbb kárt Németországnak okozta. A németek is szörnyű emberáldozatot hoztak Hitlerért. Több mint hétmillió embert vesztettek, többet, mint a lengyelek vagy a zsidók. Csak az oroszok vérvesztesége volt nagyobb – az oroszok veszteséglistáját egyetlen más háborús résztvevővel sem hasonlíthatjuk össze. Míg azonban a Szovjetunió és Lengyelország rettenetes vérvesztesége után erősebb lett, mint valaha is volt s Izrael pusztá létezését is hatalmas emberáldozatának köszönheti, a Német Birodalom eltűnt a térképről.

Németországnak nem csupán státusa értékelődött le, mint Nyugat-Európa többi nagyhatalmáé. Korábbi területének („életterének”) egynegyedével fizetett, a maradékot felosztották, a kettéosztott állam – egymással szemben álló hatalmi tömbökbe sorolt – két felét természetellenes, ellenséges viszonyra kényszerítették. Az már nem Hitler érdeme, hogy legalább a nagyobbik utódállamban, a Szövetségi Köztársaságban ma kellemesen lehet élni. Hitler 1945-ben Németország helyén egy – szó szerint – elpusztított országot hagyott hátra és ami ról gyakran könnyen megfeledkezünk, politikai értelemben is. Hullahegyeket, romokat és tör-

meléket, éhező, hajléktalanul bolyongó emberek millióit, de az ő rovására írható az is, hogy összeomlott a közigazgatás és megszűnt létezni az állam. A háború utolsó hónapjaiban Hitler tudatosan idézte elő a nyomort és az állam szét- és szétesését. De eredeti szándéka szerint még rossz szabbnak kellett volna következnie. A Németországnak szánt szcenárió utolsó programponja a nemzethalál lett volna. Hitler – élete utolsó szakaszában egészen biztosan – elárulta Németországot.

Erről a németek fiatalabb nemzedéke, a háború után felnőtt németek már jóval kevesebbet tudnak, mint azok, akik átélték. A Hitler utolsó hónapjairól keletkezett legenda nem különösebben hízelgő, de bizonyos fokig felmenti Hitlert a felelősség alól. E legenda szerint már semmit sem tehetett az agonizáló Németországot, hiszen a háború utolsó szakaszában már csak önmaga árnyéka, súlyos beteg, döntésképtelen emberi roncs volt, szinte bénultan szemlélte a körülötte történő katasztrófát. Az 1945 januára és áprilisa közötti tudósításokból kikeredő kép szerint elvesztette az események felettes ellenőrzését, bunkere mélyéről már nem létező hadseregeknek parancsolhatott, hangulata szélsőségek között váltakozott: egyszer képtelen volt úrrá lenni dührohamain, mászor pedig letargia és rezignáció vett erőt rajta, és Berlin romjai közepette az utolsó pillanatig a végső győzelemről képzelődött. Egyszóval elvesztette valóságérzékét, és bizonyos mértékig beszámítatlanul vált.

A kép eltakarja a lényeget. Biztos, hogy Hitler egészségi állapota 1945-ben nem lehetett

már a legjobb. Megöregedett és a háborús évek felőrülték az idegeit (ahogy egyébként Churchill és Roosevelt idegeit is), környezetét bizonyára elborzasztották minden gyakoribb dühkitőrései és kedélyének fokozódó elborulása. Sóka csábulnak el a kínálkozó lehetőségtől, hiszen mindezt hatásos, komor színekkel ki lehet színezni, valósággal tobzódhatunk az Istenek alkonya jeleneteiben, miközben könnyen átsíklunk afölött, hogy – ami akaratérvényesítését és határozottságát illeti – ezekben az utolsó hónapokban Hitler még egyszer csúcsformáját futtatta. A bénultság, az akarat hiánya, a fantáziátlan rutin inkább az ezt megelőző periódust jellemzi, az 1943-as évet, és még 1944 első félévét, amikor Goebbels némi aggodalommal konstatálja naplójában „a Führer válságát”. Közvetlenül a vereség előtt azonban – akárha életre galvanizálták volna – Hitler új erőre kap. Keze reszket ugyan, de e reszkető kéz szorítása még mindig – vagy újra – félelmetes és halálos. Bámulatos, ahogy a fizikai hanyatlásnak indult Hitler 1944 augusztusától 1945 áprilisáig összeszorított foggal küzd – bizonyos értelemben még csodálatra méltónak is mondhatnánk lázas tevékenységét; csak hát e tevékenység egyre világosabban, a végén egészen egyértelműen arra a megdöbbentő célra irányul – (s ebben manapság megint sokan kételkednek) –, hogy teljesen romba döntse Németországot.

Kezdetben még nem volt teljesen felismerhető a szándék. A végére azonban félreérthetetlenné vált: Hitler politikájának ebben a végső szakaszban három elkülöníthető fázisát különböztethetjük meg. Az elsőben (1944 augusztusa

és októbere között) sikerrel akadályozta meg, hogy a vesztésre álló háború félbeszakadjon, és gondoskodott róla, hogy az életre-halálra szóló harc folytatódék. A második fájisban (1944. novembere és 45. januárja között) még egy meglepetésszerű, utolsó kitörési kísérletet tett nyugat felé. A harmadikban pedig (1945 februára és áprilisa között) ugyanannyi energiával látott neki Németország totális elpusztításának, mint amennyit 1941-ig hódításaira, az 1942 és 44 közötti időszakban a zsidók elpusztítására fordított. Hogy tisztán lássuk, hogyan kristályosodott ki lassanként Hitler végső célja, közelebbről is meg kell vizsgálnunk, mit tett a háború utolsó kilenc hónapjában.

Az 1944. augusztusi háborús helyzet meglehetősen pontosan megegyezett az 1918. szeptemberivel, amikor a németek akkor éppen soros erős embere, Ludendorff tábornok bedobta a törülközőt. A vereség emberi számítás szerint már elkerülhetetlen volt, a vég látható közelégebe került. De még egyik esetben sem érkezett el. Ellenséges katonák még nem léptek német földre. 1918-ban pedig valószínűleg éppúgy el lehetett volna húzni a háborút a következő esztendőig, ahogy 1944–45-ben tették.

Mint ismeretes, Ludendorff ebben a helyzetben arra a meggyőződésre jutott, hogy – mint ő maga mondta –: „a háborút be kell fejezni”. Kieszközölte, hogy Németország fegyverszünetért folyamodjék, és politikai ellenfeleit hívta a kormányba, hogy hihetőbbé tegye a német fegyverszüneti kérelmet. Ezzel Németországot a fegyverszüneti konferencián tárgyalóképesebb emberek képviselhették, olyanok, akiket nem

terhelt felelősséggel a háborúért. Később ezeket a saját maga által kinevezett csődgondnokokat („igyák csak meg ők a levét!”) azzal vándolta, hogy hátról hátra döfték a hadsereget, amelyet az ellenség nem győzött le. E kijelentés utólag meglehetősen rossz fényt vet 1918 szeptemberében tanúsított magatartására. Azonban ha csak magát az eljárást nézzük, Ludendorff felelősségteljes hazafiként cselekedett, aki a vereség tudatában azt a célt tűzi maga elé, hogy házáját megkímélje a legrosszabb toll és mentse a menthetőt.

1944. augusztus 22-én Hitler éppen az ellenkezőjét tette annak, amit Ludendorff tett 1918. szeptember 29-én. A „Vihar-akció” keretében váratlanul elfogatta és őrizetbe vétette a weimari köztársaság ötezer egykor miniszterét, polgármesterét, parlamenti képviselőjét, különböző pártok tisztségviselőit és politikailag fontos tisztségviselőjét. Köztük volt egyébként Konrad Adenauer és Kurt Schumacher, a Szövetségi Köztársaság megalapításának későbbi főszereplői. Hitler éppen azokat az embereket fogatta el, akikre Ludendorff korábban, hasonló helyzetben átruházta a kormányzást és a háború félszámlásának feladatait: vagyis Németország politikai tartalékát. Az elkerülhetetlen vereség tudatában Ludendorff őket állította a kormánykérékhez, míg Hitler – hasonló helyzetben – kívonta őket a forgalomból. Különös, hogy a történetírás sohasem foglalkozott ezzel az – annak idején a nyilvánosság kizárárával végrehajtott – akciójával; többnyire csak a július 20-a utáni megtorlások kapcsán említik, amelyekhez pedig semmi köze sem volt. E lépés inkább lehetett

első jele annak, hogy Hitler mindenáron elejét akarta venni, nehogy megismétlődjék 1918 – vagyis hogy a háborút, akárcsak 1918-ban – szerinte idő előtt – félbeszakítás. Eldöntötte, hogy a háborút a legcsekélyebb győzelmi esély nélkül is végigharcolja, bármilyen keserű is lesz a vég. Küzdeni akart – az ő fordulatával – „egészen az utolsó utáni pillanatig”, s nem akarta, hogy ebben bárki megzavarja.

Döntéséről és annak időpontjáról nyilván megoszlanak a vélemények. A történelem folyamán kétféleképpen szoktak gondolkodni és cselekedni katonai vereségek esetén: gyakorlatiasan vagy heroikusan. A praktikus gondolkodás célja, hogy a legyőzött minél kisebb veszteséggel kerüljön ki a vereségből, a lehető legtöbb életet, javat és területet mentsen meg. A heroikus viselkedés- és gondolkodásmóddal pedig azt lehet elérni, hogy az utókor lélekemelő és magasztos legendákra emlékezzen vissza. Adott esetben mindenki mellett szólhat érv. A második mellett még az is, hogy nem láthatunk a jövőbe, nem számíthatjuk ki teljesen, mi történik majd, ki tudja, talán a látszólag elkerülhetetlenül is el lehet még kerülni. A német történelem ismeri is erre egy híres példát: Nagy Frigyesét, aki 1760-ban körülbelül úgy állt, mint Ludendorff 1918-ban vagy Hitler 1944-ben, ám akkor az orosz trónon és a szövetségi rendszerben bekövetkezett változások, „a Brandenburg-ház csodája” következtében megfordult a szerencse. Ha akkor korábban feladja, a segítség már későn érkezik. Persze a történelemben a csoda nem szabály, hanem kivétel.

Aki a csodára épít, olyan, mint aki lottószelvényre alapozza a jövőjét.

Nagy Frigyes példája már-már elkopott a használatban, amnyit hivatkozott rá a német propaganda a háború utolsó évében. Az már kétséges, hogy Hitler indíték között a csodavárás valóban szerepet játszott-e. A modern, nemzetek közötti háborúk végeredményben alapvetően különböznek a XVIII. századi „kabinetháborúktól”. Sokkal kézenfekvőbb, hogy 1918 novemberének negatív példájával magyarázzuk Hitler viselkedését. Emlékezzünk vissza: 1918 novemberének elmélye vezetett eszméléséhez, a háború – szerinte idő előtti – feladása földühítette és könnyeket csalt a szemébe. Ez volt az a felejthetetlen ifjúkori tapasztalat, amely nyomán elhatározta, nem engedheti meg, hogy még egyszer megtörténjék, ami november 18-án történt. Ez vezette akkor is, amikor eldöntötte, politikus lesz. És íme, Hitler kis híján célhoz ért. Karnyújtásnyira volt csupán attól, hogy megismétlődjék 1918 novembere, és Hitler ezúttal képes volt rá, hogy megakadályozza. Márpedig ez volt eltökélt célja.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az 1918-as meghatározó érzés, a „novemberi bűnözök” – tehát saját honfitársai – iránti gyűlölete ekkoriban újra fellobbant. A *Mein Kampf*-ban dühös egyetértéssel idézte egy angol újságíró 1918 után tett állítólagos kijelentését, miszerint „ minden harmadik német áruló”. Most könyörtelenül felakasztatott vagy lefejeztetett minden németet, aki kimondta azt a kézenfekvő és nyilvánvaló dolgot, hogy Németország elvesztette a háborút, és aki magatartásával azt

sejtette, hogy túl kívánja élni a vereséget. Hitler, aki nagymestere volt a gyűlölködésnek, mindig is nagy örömet lelte a gyilkolásban. Hosszú évekig zsidókon, lengyeleken és oroszokon tombolta ki gyűlölését és gyilkos ösztönét, amelyeket, most nyíltan is a németek ellen fordított.

Akárhogy is, Hitler 1944 nyarának végére, kora őszére még egyszer összeszedte magát, energiát gyűjtött és újra régi formáját hozta. Augusztus végén a nyugati front szinte már nem is létezett, és – Hitler szavaival – a keleti is „inkább volt rés, mint front”. Október végére újra állt minden két front, a szövetséges támadásokat sikerült megállítani, Németországban Hitler a Volkssturmot mozgósította – minden tizenhat és hatvan év közötti férfit „népi háborúra” mozgósítottak. A harci morál pedig a még be nem vetett csodafegyverről szóló, sietősen terjesztett propagandahíreszteléssel tartotta fenn. Valójában persze nem Németországnak volt atomfegyvere – igazából ez volt az 1945-ös év csodafegyvere –, hanem Amerikának. Elgondolkodtató, mi történt volna, ha valósággá válik az a hosszú, keserves és véres, totális védekező háború, amelyet Hitler végig akart víjni, és amelyre 1944 őszére még egyszer utoljára formába hozta Németországot. Az első atombombák nem Japánra, hanem Németországra hullottak volna.

Hitler azonban mindenki tett is róla, hogy erre ne kerüljön sor. A védekező háborúra tartalékkolt erőket, alighogy összeszedte, rögtön elpozscolta. 1944 novemberében úgy döntött, ismét offenzívát indít, mégpedig nyugaton. 1944.

december 16-án a németek az Ardennekben utoljára lendültek támadásba.

A második világháború többi katonai epizódjával ellentétben, az Ardennekben indított német offenzíváról részletesebben kell szólnunk. Ez ugyanis több volt pusztá epizódnál. Az offenzíva nyomán alakultak ki a későbbi megszállási övezetek határai, amelyek mentén Németországot kettéosztották. Az ardennekbeli offenzívával fordult Hitler saját országa ellen.

Az ardennekbeli offenzívát a második világháború minden más hadműveleténél több joggal nevezhetjük Hitler saját művének. Katonai szemmel egyszerűen őrültség volt belevágni. A korabeli technikai hadvezetés feltételei mellett az offenzíva sikéréhez legalább háromszoros túlerőre lett volna szükség. A nyugati fronton azonban 1944 decemberében a német szárazföldi erők létszáma kevesebb volt a szövetségeseknél, és akkor még nem szóltunk a szövetségesek elsőprő légitámadásáról. A gyengébb ugrott neki az erősebbnek. Ezenkívül egy pillanatnyi és csupán helyi erőfölény kedvéért Hitlernek a keleti frontot csontvázára kellett soványítania, amit akkor vezérkari főnöke, Guderian tábornok kétségesből figyelmeztetése ellenére is megtett. Guderian óva intette: a csapatmozgások arra utalnak, hogy az oroszok óriási támadásra készülnek. Hitler tehát két-szeresen is vabankot játszott. Amennyiben a nyugati offenzíva meghiúsul – amire az erőviszonyok alapján számítani lehetett –, elhasználja a birodalom nyugati területének védelméhez szükséges erőket. Ugyanakkor az offenzíva eleve kilátástalanná tesz mindenféle védekezést a

keleti fronton, ha az oroszok támadnak – márpedig ezzel is számolni lehetett.

És mindenkit várakozás beigazolódott. Az Ardennekben indított offenzíva kudarcba fulladt, az oroszok pedig támadtak. Bár kezdetben a köd Hitlernek kedvezett, mert a földön tartotta a szövetségesek légi flottáit, az offenzíva csak a karácsony előtti héting bizonyult eredményesnek. Aztán kitisztult az ég, és karácsonykor a támadás fő erejét jelentő két német páncélos-hadsereget a levegőből verték szét. Január első hetében ami megmaradt a páncélosokból, azt visszaverték oda, ahonnan a német támadás megindult; január 12-én pedig az oroszok rohanták le a németeknek a keleti fronton hagyott fátyolvékonyságú vonalait, és a Visztulától meg sem álltak az Oderáig. Mindezt előre lehetett látni, a kétségbetűs Guderian nem győzte újra és újra figyelmeztetni Hitlert a várható fejleményekre. De Hitlert ez a legkevésbé sem érdekelte. Az Ardennekben indított offenzíva az ő legszemélyesebb ötlete volt – az utolsó előtti (az utolsót hamarosan látni fogjuk) –, és kononkúk ragaszkodott megvalósításához.

Hogy miért? Erről legfeljebb csak találghatunk. A hadviselésben Hitler korántsem volt olyan szánalmas dilettáns, amilyennek manapság gyakran beállítják. Az ő katonai ismereteivel nemigen lehettek illúziói a vállalkozás lehetséges kimeneteléről. Az pedig, hogy – bátorítandó őket – összehívta és illúziókba ringatta az offenzívában részt vevő tiszteket, egyáltalán nem azt jelentette, hogy ő maga is hitt volna ezekben az illúziókban.

A háttérben inkább külpolitikai indítékokat gyaníthatunk. Egy – mégoly eredménytelen – nyugati offenzíva, amelynek kedvéért Hitler meggyengítette a keleti frontot, és kelet felől megnyitotta Németországot az orosz invázió előtt, azt sugallhatta a nyugati politikusoknak, hogy Hitler immár bennük és nem az oroszokban látja a fő ellenséget. Üzent azzal, hogy minden maradék erejét nyugaton vetette be, akár annak árán is, hogy Németország orosz megszállás alá kerül. Hitler választás előre akarta állítani a nyugati hatalmakat, mit akarnak inkább: egy nemzetiszocialista vagy egy bolsevista befolyás alatt álló Németországot? „Kit akartok inkább a Rajnánál, Sztálint vagy engem?” Alighanem még mindig azt hitte, hogy majd őt választják. Ebben persze tévedett, már amennyiben valóban azt hitte. Roosevelt 1945-ben meg volt győződve róla, hogy gyümölcsözően együtt tud működni Sztálinnal. Churchill nem osztotta ezt a meggyőződést, de ha választania kellett, ő is inkább Sztálint választotta kettejük közül. A tömeggyilkos Hitler ugyanis nem volt többé elfogadható partner a Nyugat szemében. Meglehet, ő maga mindezt nem láta, ahogy Himmler sem, aki áprilisban még naiv ajánlatot tett a nyugati hatalmaknak, amelynek értelmében Németország megadná magát nekik, és utána Keleten együtt folytathatnák a háborút. De ha történetesen Hitler mégis láta, akkor is – és erre számos jel utal – valóban inkább az oroszoktól akart vereséget szenvedni, mint a nyugatiaktól; ellentében német honfitársaival, akik rettegtek az oroszok rohamától, és sokan valóságos megváltásnak éreztek volna egy ame-

rikai vagy angol megszállást. A háborúban Hitler megtanulta tiszteleti Sztálint, míg Churchill és Rooseveltet egyre jobban gyűlölte. Elképzelhető, hogy Hitler fejében az a – kétterelmű – gondolatmenet bontakozott ki, amelyet úgy foglalhatnánk össze: a nyugaton mutatott rendkívüli elszántsággal, a harckézség váratlan demonstrációjával és azzal, hogy tudomásul veszik a keletről fenyegető vereséget, majd jól ráijesztenek a nyugati hatalmakra, akik ezt látván, az utolsó pillanatban hajlani fognak a kompromisszumra. Ám ha mégsem hajlanak, hát úgy is jó, jöjjön a vereség a keleti fronton, és a nyugatiak majd meglátják, milyen hasznat hajt ez nekik. Meglehet, a gondolatmenet meglehetősen nyakatekert.

Sokkal egyszerűbb viszont, ha az ardennekbeli offenzíva háttérében nem kül-, hanem belpolitikai indítékot keresünk: Hitler ekkor már valójában saját népe ellen fordult. 1944 őszén már mély szakadék tátongott a német lakosság többsége és Hitler között. A német tömegeknek eszük ágában sem volt utolsó csepp vérükig harcolni, Hitler viszont a végsőkig akart küzdeni. A németek azt akarták, hogy – akár 1918 novemberében – vessenek véget ezúttal a háborúnak. A körülmenyekhez képest viszonylag kíméletes befejezést kívántak volna, tehát értelemszerűen inkább a nyugati fronton szerettek volna veszíteni. 1944 végén a legtöbb német titkon arra vágyott, hogy sikerüljön az oroszokat kívül tartani, és a nyugatiakat beengedni. Az Ardennekben indított offenzívával Hitler ezt a számítást húzta keresztül. Nem vétethette min-

denkinek a fejét, aki így gondolkodott, nagyon is sok fejben fordult meg ez a gondolat, és a legtöbben óvakodtak attól, hogy másokkal megosszák a véleményüket. Azt azonban Hitler még el tudta intézni, hogy – ha már egyszer nem tartanak vele tűzön-vízen át – akkor kiszolgáltassa a németeket az oroszok bosszújának. Kellőképpen gonosz és elszánt volt ehhez. Megpróbálta kiverni honfitársai fejéből, hogy a megyáltást a jenkiktől vagy az angoloktól várják. Ennek fényében az Ardennekben indított offenzíva, amely katonai szempontból őrültseg, külpolitikailag pedig a legjobb indulattal is csak félresikerült spekulációnak mondható, hirtelen világos értelmet kap, ezért alighanem ez a megoldás. Vagyis Hitler már ekkor is Németország és a németek ellen folytatta politikáját.

Emellett szól az a tény is, hogy az Ardennekben indított támadással Hitler nyilvánvalóan eltért az 1944 augusztusában rögzített védelmi koncepciójától. E koncepciót a folyamatos megfelelményesre alapozta: merev, halogató, tartós ellenállás a frontvonalak mentén, ha pedig a csapatok hátrálni kényszerülnek, a feladott területeken legyen totális népi háború. Az ardenneki csata célja viszont nem a végtelen felelem volt, hanem a nagyon is felelmetes vég, az utolsó katonai erők kiégettése az utolsó, eleve kílátástan támadásban. Az ember eltöpreng, valjon mi lehet a háttérben? Miért változtatta meg Hitler hirtelen elhatározását? És akkor egyszer csak szinte kiszúrja a szemünket a válasz. Hitler látta, hogy a totális népi háborúból nem lesz semmi, mert a német lakosság nem akarja. A németek már nem éreztek és nem gondolkoz-

tak úgy, ahogy Hitler érzett és gondolkozott. Akkor hát bűnhődjön a lakosság – mégpedig az életével. Ez volt Hitler utolsó döntése. Arról persze lehet vitatkozni, hogy ez az utolsó döntés – ha kimondatlanul is – jelen volt-e az ardennekbeli offenzíva megindításának hátterében vagy sem. Mindenesetre az 1945. március 18-i és 19-i napiparancsból, amelyben Hitler Németországot „néphalálra” ítélte, teljes bizonyossággal és cáfolhatatlanul kiolvasható.

Ekkor már az Oderánál álltak az oroszok, az amerikaiak pedig átkeltek a Rajnán. Csupán hetek kérdezére volt, hogy a keleti és nyugati szövetségesek találkozzanak Németország közepén, nem lehetett többé feltartóztatni őket. A lakosság a hadszíntérre vált ország keleti és a nyugati felén nagyon különbözően viselkedett. Keletről megindult a menekülők áradata, nyugaton viszont otthonukban maradtak az emberek, az ablakokba kiakasztott fehér abroszokkal és lepedőkkel jelezték, hogy megadják magukat, nemegyszer pedig úgy mentették meg falujukat, illetve városukat, hogy rávették a német tiszteket, ne védelmezzék tovább településüket. A nyugati területek lakosságának magatartására volt válasz a Führer két parancsa közül az első, a március 18-i. Ebben arra ad utasítást, hogy Németország nyugati részének megszállt területeiről, „a főhadszíntér mögött azonnal kezdődjék meg minden lakos kitelepítése”. A parancsot az aznapi helyzetértékelő megbeszélés során adta ki. A megbeszélésen kivételesen akadt, aki ellentmondott Hitlernek. Albert Speer, Hitler korábbi építésze – az adott idő-

pontban fegyverkezési miniszter –, Hitler élete utolsó fázisának egyetlen ma is élő tanúja a következőképpen tudósít az esetről:

„A jelen lévő tábornokok egyike kifejtette Hitlernek, hogy lehetetlenség véghezvinni százszerek evakuálását. Vonatok sincsenek. A szállítás már rég teljesen összeomlott. Hitler rendíthetetlen maradt. – Akkor menjenek gyalog! – válaszolta. Az sem lehetséges, mondott ellen a tábornok, útközben gondoskodni kell az ellátásukról, az emberáradatot ritkán lakott vidéken kellene keresztlüvezetni, és megfelelő lábbelijük sincs. Nem fejezte be, Hitler szenvtelenül elfordult.”

Az első Führer-parancs értelmében tehát Németország nyugati felének valamennyi lakosát mindenennemű ellátás és cél nélkül kellett volna útnak indítani. Ezt csak halálmenetnek nevezhetjük, gyilkossági kísérletnek – ezúttal németek tömegei ellen. A Führer második, március 19-én kelt parancsa, az úgynevezett „Nero-parancs” teljesen egyértelművé teszi azt a szándékot, hogy a németeket – mégpedig minden németet – meg kell fosztani a túlélés minden esélyétől. A parancs döntő bekezdése így szól:

„A Birodalom területén található minden katonai, szállítási, távközlési, ipari berendezést és közművet, valamint minden anyagi értéket, amelyet az ellenség harcának azonnali vagy belátható időben történő folytatásához bármilyen formában felhasználhat, pusztítsanak el.”

A tiltakozó Speernek Hitler – mint Speer írja – „fagyos hangon” az alábbi magyarázatot adta:

„Ha a háborút elveszítjük, elvész a nép is. E sors elkerülhetetlen. Azokra a javakra, amelyekre a német népnek a legrimitívebb továbbbéléséhez szüksége van, nem kell tekintettel lenni. Ellenkezőleg, jobb, ha e dolgokat magunk zúzzuk szét. Mivel a nép a gyengébbiknek mutatkozott, a jövő kizárolag az erősebb keleti népé. Ami e harc után visszamarad, úgyis alacsonyabb rendű, mivel a jók elestek.”

A szöveg Hitler 1941. november 27-én tett (korábban már idézett) kijelentését juttatja eszünkbe. Akkor merült fel első ízben a bukás lehetősége. Idézzük csak fel: Hitler akkor azt mondta: „Ebben is járunk a gyengébbiknek. Ha a német nép nem elég erős és nem elég önfeláldozó, hogy vérét ontsa létéért, el kell tűnnie, meg kell semmisülnie egy erősebb nép által. Egyetlen könnyccseppeket sem fogok ejteni a német népért.”

Íme, elérkezett az idő, és most kiderült, mennyire komolyan gondolta.

Az 1945. március 18-i és 19-i két Hitler-parancsot már nem hajtották végre teljes egészében, különben a németekből – ahogy Goebbels két évvel korábban a zsidókkal kapcsolatban fogalmazott – valóban nem sok maradt volna. Speer mindenöt elkövetett, hogy elszabotálja a pusztításra vonatkozó parancs végrehajtását. De akadtak más nemzetiszocialista tisztségviselők is,

akik visszariadtak a legrosszabbtól; a közvetlenül érintettek is sok helyütt szembeszálltak már, és több-kevesebb eredménnyel megakadályozták léthalpjuk elpusztítását, és végül a szövetségesek gyors, komolyabb akadályba már nemigen ütköző előrenyomulása is megsegítette a németeket, hogy elkerüljék azt a sorsot, amit Hitler szánt nekik.

Mindazonáltal ne képzeljük azt, hogy Hitler utolsó parancsai teljességgel elenyésztek a lében, s hogy nem volt már semmiféle tényleges következményük. 1945. március közepén Németország középső részét még nem foglalták el. Ezekben a területeken a Führer parancsa számitott a legfőbb törvénynek, a párt- és SS-vezetők között pedig még mindig akadtak megszállottak, akik úgy éreztek és gondoltak, mint vezérük, és akik hat héten keresztül valósággal versengtek az ellenséges légierővel és tüzérséggel, melyüknek sikerül alaposabb pusztítást végezniük Németországban. Rengeteg beszámolónk maradt fenn arról, hogy a háború utolsó heteiben a legtöbb, két tűz közé került német városban és vidéken az emberek megtalálták, hogy jobban féljenek a német halálkommandóktól és az SS őrjárataitól, mint az ellenségtől.

A kommandók által megvalósított hitleri szándék ugyanis kegyetlenebb volt az ellenséges szándékánál. Az ellenséges hadseregek – legalábbis a nyugatiak – nem akarták „szétzúzni... azokat a javakat, amelyek a német nép legrimitívebb továbbbéléséhez szükségesek voltak”. Ennek következtében aztán az akadálytalanul és gyorsan előrenyomuló ellenséges csapatokat –

(legalábbis Nyugaton) általában megváltóként üdvözölték. Az amerikaiak, britek és franciák arra számítottak, hogy csupa nemzetiszocialistával lesz majd dolguk Németországban, de helyettük egy teljesen kiábrándult népet találtak, amely hallani sem akart már Hitlerről. A szövetségesek szolgalelkűséget és alakoskodást sejtettek e magatartás háttérében, valójában azonban csak a legritkább esetben volt az. Az emberek tényleg úgy érezték, hogy Führerük elárulta őket – és jogvalóan érezték úgy. A szövetségesek által tervezett „átnevelést” élete utolsó heteiben maga Hitler végezte el, meglehetősen drasztikusan. A németek valahogy úgy jártak, mint az a nő, akinek a szeretőjéről egyszer csak kiderült, hogy közönséges gyilkos, és aki most sikoltozva hívja segítségül a ház többi lakóját, mentsék ki annak a férfinak a karjaiból, akivel összeállt.

A tényállás a következő: az 1945. március 18-i és 19-i parancsok már nem olyan heroinkusak, nem a végső harcra hívnak fel, mint az 1944. ősziek. Nincs az a hősi, végső küzdelem, amelynek jegyében százezres halálmenetekben kellene az ország belsejébe küldeni az embereket, és amelynek jegyében minden meg kellemes semmisíteni, amire a németeknek a legprimitívebb továbbbéléshez szükségük lehetne. Ennek az utolsó, immár Németország ellen indított, tömeggyilkos akciónak csakis az lehetett a célja, hogy megbüntesse a németeket, amiért nem mutatkoztak elég készségesnek, és a végső, hősi harcban már nem kívántak részt venni: végeredményben nem akarták eljátszani a Hitler által nekik szánt szerepet. Márpedig ez Hitler szemében mindig is halálos bűnnek

számított. Pusztulnia kellett ennek a népnek, amely nem fogadta el a ráosztott szerepet. Hitler erről kezdettől fogva így gondolkodott. Különös párhuzamot fedezhetünk fel aközött, ahogy Hitler gyilkos indulatai a háború végén Németország ellen fordultak, és aközött, ahogy a háború elején Lengyelország váltotta ki e gyilkos indulatokat.

Egyébként a lengyeleknek Hitler eredetileg egyáltalán nem azt a sorsot szánta, mint a zsidóknak és az oroszoknak: nem akarta őket tömegesen lemészároltatni. A nekik szánt szerep inkább a románokhoz hasonlított: nekik is állandó rendelt szövetségesként és segédnépként kellett volna részt venniük az Oroszország elleni hódító háborúban. A lengyelek megtagadták, hogy eljátsszák ezt a szerepet, ez volt Hitler Lengyelország ellen indított háborújának igazsága, nem pedig Danzig, ahol a nemzetiszocialista többségű szenátus addigra már évek óta Hitler kívánságának megfelelően kormányozta a várost. Danzig csak ürügy volt. A dolog érdekkessége azonban az, hogy Hitler a lengyelek fölött aratott katonai győzelmet sem arra használta fel, hogy megvalósítsa eredeti célját, és hogy mégis rákényszerítse a lengyelekre a körábban nem vállalt szövetségesi viszonyt. Politikailag ez lett volna a következetes magatartás – és a dolgok állása szerint nem is lett volna valószínűtlen. Lengyelország ehelyett öt éven keresztül értelmetlen büntető- és bosszúorgia színhelye volt, Hitler figyelmen kívül hagyta a politikai ésszerűséget, és első ízben engedett szabad folyást pusztító ösztöneinek. Hitler személyiségeben a – kétségkívül rendkívül tehetséges

séges – politikus mellett mindvégig ott lakozott a tömeggyilkos. Gyilkos ösztönei áldozatául eredetileg csak a zsidókat és az oroszokat szemelte ki, ám, ahol keresztezték szándékait, ott a gyilkos ösztön felükkerekedett a politikai kalkuláció. Így történt ez a háború elején Lengyelországban, és ugyanez ismétlődött meg a háború végén Németországban.

Hitler persze egészen más szerepet szánt a németeknek, mint annak idején a lengyeleknek: a világhódító felsőbbrendű nép szerepét; aztán – ha már ez nem sikerült, akkor legalább az egész világgal dacoló hősi népét. Végül azonban már a németek sem engedelmeskedtek. Hogy gyengeségből-e vagy mert szembeszálltak a vezérrel, egyre megy. Hitler rájuk is kimonda a halálos ítéletet. Hitlerrel szólva: „nekik is el kellett pusztulniuk, el kellett tűnniük a föld színéről”.

Hitlernek Németországhoz fűződő viszonya kezdettől fogva meglehetősen sajátos volt. Angol történészek már a háború idején bizonyítani próbálták, hogy Hitler történelmileg döntéhnált terméke a német fejlődésnek, hogy Lutherfordtól Nagy Frigyesen és Bismarckon keresztül egyenes út vezet Hitlerig. Ennek éppen az ellenkezője igaz. Nem létezik olyan német tradíció, amelybe Hitler beleillene, és legkevésbé illik a porosz protestáns hagyományba, amely alól Nagy Frigyes és Bismarck sem kivétel, és amely az államérdek szolgálatának józan-önzetlen hagyománya. Márpedig azt igazán nem állíthatjuk, hogy Hitler az államérdek józan és önzetlen szolgája lett volna – ezt még a háború előtti évek sikeres Hitleréről sem mondhatnánk el. Hitler – mint ezt az előző fejezetekben már

tárgyalta – kezdettől feláldozta a német államiságot, nem csupán a jogállamot, de az államrendet is azon szándékának oltárán, hogy teljes egészében mozgósítsa a nép erejét és – ne feledjük – azért, hogy pótolhatatlanná tegye magát – de ne is tegyenek kísérletet a pótlására. A józan tömegeket előre kitervelten bódította el; úgy is fogalmazhatnánk, hat éven keresztül mint valami kábitószert adagolta magát a németeknek, majd a háborúban hirtelen megvonta tőlük a mámort. Ami pedig önzetlenséget illeti, Hitler a lehető legszélsőgesebb példája annak a politikusnak, aki saját küldetéstudatát fólébe helyezi mindennek, és a politikát saját személyes életrajzának szükségletei szerint szabja-varrja. Mindez nem kell újra részletezniünk. Ha viszszagondolunk rá, hogyan írtuk le világöröket, ismételten eszünkbe fog ötleni, hogy egyáltalán nem államokban gondolkodott, hanem népeken és fajokban, ami mellékesen politikai tetteinek kíméletlen nyereségét is magyarázza, valamint azt is, miért bizonyult képtelennek arra, hogy katonai győzelmeit politikai sikerekre váltsa át. Európa – és benne magától értetődően Németország – politikai civilizációjának – a népvándorlás befejezése óta – mindig is alapeleme volt, hogy a háborúkat és a háborúk következményeit meghagyta az államszerkezetekben belül, a népekhez és fajokhoz pedig nem nyúltak.

Hitler nem volt államférfi – s már ezzel kilog a német történelemből. Ugyanakkor a nép fiának sem mondhatjuk, mint például Luthert, aki vel mindössze annyi köti össze, hogy mindenkit egyedülállónak számítottak a német tör-

ténelemben. Nem volt előfutáruk, és nem akadt követőjük. Míg azonban Luther sok vonásával szinte megszemélyesít a német nemzeti karaktert, addig Hitler személyisége körülbelül úgy illik a német nemzeti karakterhez, ahogy a náci pártkongresszusok építményei Nürnberg városához, monokli a szem alá, vagyis sehogy. Ezt egyébként a németek még a Führer iránti rajongásuk tetőfokán is valamelyest tisztán lát-ták. Csodálatukba minden vegyült egy csöpp csodálkozás, bámulatukba egy csöpp ámulat is. A csodálkozás oka, amiért éppen nekik jutott ki ebből a váratlan, különös és idegenszerű jelenségből, mint ez a Hitler. Szemükben Hitler csoda volt, akit „az ég küldött”, vagy valamivel prózaibb kifejezéssel, aki megnagyarázhatatlan módon, valahonnan kívülről csöppent közéjük. Hogy kívülről csöppent, az esetünkben nem csupán Ausztriát jelenti. Egy darabig úgy látták, az égből jött, aztán később, hogy isten ments, valahonnan a pokol legmélyebb bugyraiból.

Vajon szerette-e Hitler a németeket? Németországot választotta ki magának – anélkül, hogy ismerte volna a németeket – és tulajdonképpen soha nem is ismerte meg őket. A németek voltak az ő választott népe. Veleszületett hatalmi ösztöne – akár egy iránytű – megnutatta neki, hol van Európa legnagyobb hatalmi potenciálja: Németországban. Németország és a németek csupán hatalmi eszközöként érdekkelték Hitlert. Nagy tervei voltak Németországgal – és ebben egyezett saját nemzedékének németjeivel. A német becsvágó nép volt – és politikailag tanácsalan. A németek e két tulajdonsága együtt hozta helyzetbe Hitlert. Ám a német

becsvágy és Hitler becsvágya különbözött egymástól. Vagy talán akadt-e valaha is olyan német, aki át akart volna települni Oroszországba? Hitler nem ismerte a finom árnyalatokat, az apró, árnyalatbeli különbségeket. Mi-helyt hatalomra került, nem is figyelt rá többé, hogy mások mit mondanak. Becsvágya egy lótenyésztő, egy istállótulajdonos becsvágya volt. Végül úgy is viselkedett, mint egy versenyis-tálló hirtelen haragú és csalódott tulajdonosa, aki agyonvereti legjobb lovát, amiért az nem volt képes megnyerni a derbit.

Utolsó céljaként Hitler azt tűzte maga elé, hogy elpusztítsa Németországot. Ezt sem tudta teljesen megvalósítani, akár a többi tervezett pusztítást. Csak annyit ért el, hogy végül Németország megtagadta őt. Hamarabb, mint remélni lehetett, és alaposabban is. Harminchárom évvel Napóleon végső bukása után Franciaországban egy új Napóleont választottak a köztársaság elnökévé. Harminchárom évvel Hitler öngyilkossága után Németországban nem létezik olyan, bármilyen kicsi, bármilyen peremhelyzetű politikai erő, amely Hitlert hivatalos pontnak tekintené vagy az ő örökébe kívánna lépni. És ez jól van így. Az viszont már nincs jól, hogy az idősebbek elfojtják Hitlerrel kapcsolatos emlékeiket, a fiatalok pedig szinte semmit sem tudnak róla. És ami még ennél is rosszabb, az az, hogy Hitler óta a németek nagy része nem mer hazafi lenni. A német történelem nem zárult le Hitlerrel. Aki ennek az ellenkezőjét gondolja, sőt esetleg még örül is neki, nem is sejtí, hogy ezzel Hitler végakaratát teljesíti.

Sebastian Haffner
(1907–1999)

Sebastian Haffner Berlinben született művelt nagypolgári családban. Jogot tanult, de mivel mindenestől elutasította a nemzetiszocialista rendszert, nem remélte, hogy munkát vállalhat Németországban. 1938-ban emigrált Angliába, s az *Observer* tudósítója lett. Ezekben az években írta „Egy német ember története” című visszaemlékezéseit. A kézirat a szerző hagyatékából került elő, s elmondhatjuk róla, hogy az ezredforduló egyik legnagyobb német könyvsikere lett.

Míg az emlékiratok évtizedeken át a szerző fiókjában pihentek, a sorra megjelenő „történelmi bestsellerek”, a „Churchill”, a „Megjegyzések Hitlerhez”, a „Bismarcktól Hitlerig” rendkívül nagy szakmai és közönségsikert arattak. Haffner az 50-es évek derekán hazatelepült Németországba, de továbbra is írt a legrangsabb angol lapokba. A vezető német újságokban megjelenő cikkeivel a legégetőbb erkölcsi-történelmi kérdésekben nyilvánított véleményt, s az idős Haffner véleményét illett Németországban komolyan venni.

Tartalom

Előszó: Megjegyzések Haffnerhez (<i>Guido Knopp</i>)	5
Élete	17
A teljesítmény	46
Sikerek	76
Tévedései	111
A hibák	140
A bűnök	174
Az árulás	204
Sebastian Haffner	229

A 168647

1200 Ft

A Mérleg sorozatban az utóbbi időben megjelent:

C. G. JUNG:

A lélektani típusok

MIRCEA ELIADE:

A szent és a profán

BRUNO BETTELHEIM:

A végső határ

VERENA KAST:

Kötés és oldás

JOSÉ ORTEGA Y GASSET:

Elmélkedés a vadászatról

LEWIS MUMFORD:

A gép mítosza

NORBERT ELIAS:

Mozart

ROLAND BARTHES:

Világoskamra

FRIEDRICH NIETZSCHE:

Iffúkori görög tárgyú írások

MIHAIL EPSTEJN:

A posztmodern és Oroszország

ISMAIL KADARE:

Aiszkhkülosz, a nagy vesztes

G. H. HARDY:

Egy matematikus védőbeszéde

ALAIN FINKIELKRAUT:

A hálátlanság

UMBERTO ECO:

Az új középkor

Előkészületben:

JORGE LUIS BORGES:

A költői mesterség

ISBN 963-07-7127-6

9 789630 771276

A fedélen Áldor Péter: 1944 című képének részlete látható.